

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ІВАНЕНКО Аліна Сергіївна

УДК 159.922.76-056.313

**ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю
У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ**

19.00.08. – спеціальна психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук,
професор, дійсний член
Національної академії
педагогічних наук України
Синьов Віктор Миколайович

Київ – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЯВЛЕНЬ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю	12
1.1. Проблема підготовки молоді до сімейного життя у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі	12
1.1.1. Сутність сім'ї як значущого фактору соціалізації дитини.....	12
1.1.2. Підготовка підлітків до майбутнього сімейного життя як психолого-педагогічна проблема.....	24
1.2. Психологічні передумови формування у розумово відсталих дітей підліткового віку уявлень про майбутню сім'ю	36
1.3. Особливості впливу статево-рольової ідентифікації на формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю	53
1.4. Стан роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя у практиці спеціальної школи та в сім'ї.....	59
Висновки до першого розділу.....	71
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЯВЛЕНЬ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю	75
2.1. Методичне забезпечення емпіричного дослідження особливостей уявлень розумово відсталих підлітків про майбутню сім'ю.....	75
2.2. Характер знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю в розумово відсталих підлітків.....	86

2.3. Своєрідність прояву емоційно-оцінного ставлення до майбутньої сім'ї.....	118
2.4. Особливості прояву в розумово відсталих підлітків статево-рольової ідентифікації.....	125
2.5. Рівні сформованості в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю.....	131
Висновки до другого розділу.....	134

РОЗДІЛ 3. СИСТЕМА КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю

139

3.1. Теоретичне обґрунтування системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю.....	139
3.2. Змістові та процесуальні аспекти експериментальної роботи	148
3.3. Узагальнення результатів формувального експерименту.....	175
Висновки до третього розділу.....	188

ВИСНОВКИ.....	191
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
--	------------

ДОДАТКИ.....	217
---------------------	------------

Перелік умовних позначень

с/ш – спеціальна школа

м/ш – масова школа

хл. – хлопці

дівч. – дівчата

уч. – учні

кл. – клас

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

експер. гр. – експериментальна група

контр. гр. – контрольна група

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із важливих завдань соціально-економічного розвитку України є підготовка молоді до створення сім'ї, адже родина виконує значну роль у забезпеченні та поліпшенні демографічного положення, зміцненні здоров'я та процесі виховання наступного покоління. Однак наразі існує проблема підготовки юнаків до майбутнього сімейного життя, про що свідчить стан сучасної молоді сім'ї та особливості її становлення й розвитку. Особливі труднощі в досягненні цієї мети об'єктивно виникають у діяльності спеціальних освітніх закладів, у яких навчаються діти з психофізичними порушеннями, зокрема з розумовою відсталістю.

У спеціальних психологічних дослідженнях, особливо – у галузі олігофренопсихології, традиційно першочергову увагу вчені приділяли вивченню особливостей пізнавального розвитку і навчальної діяльності дітей із психофізичними вадами. Значно менше досліджені соціально-психологічні аспекти особистості таких дітей, їхнього функціонування у різних сферах людського життя, сімейного зокрема, хоча для багатьох осіб із легкою розумовою відсталістю післяшкільний етап соціалізації пов'язаний зі створенням власної сім'ї та життям у ній.

Окремі аспекти проблеми підготовки розумово відсталих дітей різних вікових категорій до майбутнього сімейного життя в контексті їхнього морального виховання представлені в наукових працях М. Буфетова, О. Вержиховської, В. Воронкової, І. Єременка, Н. Коломинського, В. Мачихіної, О. Хохліної; статевого – Н. Бастун, О. Денисової, В. Левицького, С. Лукомської, М. Матвєєвої, С. Миронової, А. Мухіної; сімейної соціалізації – Н. Галімової, М. Гогіна, О. Мастюкової, І. Тат'янчикової, Г. Шаумарова та ін.

З'ясовано (М. Вовчик-Блакитна, Т. Демидова, З. Кисарчук, В. Кравець, В. Петренко, А. Шмельов та ін.), що молодих людей неможливо вважати підготовленими до шлюбу, якщо в них несформовані чіткі уявлення про мету одруження, очікування від майбутньої сім'ї, які сімейні стосунки хотіли би

побудувати, які обов'язки покладає на них шлюб. Результати наукових досліджень засвідчили, що уявлення про майбутню сім'ю надалі позначаються на успішності розв'язання окремих проблем у сім'ї, зокрема конфліктних (Э. Арутюнянц, О. Бодальов, В. Дружинін, Е. Ейдемільер, Є. Лічко, В. Юстицький та ін.); очікуваних її функціях (Т. Говорун, І. Гребенніков, В. Ключников, С. Лаптенко, А. Харчев та ін.); формуванні реальних соціально-шлюбних відносин (І. Голод, В. Горелик, І. Дубровіна, С. Ковальов, Т. Кравченко та ін.). Означене характерне й при порушеннях інтелекту: якість подальшого сімейного життя значною мірою залежить від уявлень про нього в розумово відсталій дитини (Н. Галімова, О. Денисова, Г. Шаумаров та ін.), особливо у сенситивному для формування таких психічних новоутворень періоді – підлітковому віці, до моменту створення власної родини.

Разом з тим, наукових досліджень, присвячених проблемі діагностики та формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю у вітчизняній і світовій літературі не виявлено, тоді як вона набуває особливо гострого значення в зв'язку, по-перше, з особливостями психічного розвитку осіб із вадами інтелекту, що підкреслює необхідність вивчення її основних аспектів з позиції спеціальної психології у педагогічному, віковому та соціальному плані; по-друге, із занепадом культури стосунків у багатьох сім'ях, де виховують таких дітей, що надалі заважає їм сформувати позитивний образ відносин між членами родини; по-третє – з негативними тенденціями в молодіжному середовищі, спричиненими надмірною фіксацією уваги засобів масової інформації на закритій раніше темі міжстатевих стосунків; по-четверте, з відсутністю доступної літератури щодо статі та сімейних взаємин для осіб з інтелектуальними порушеннями й методичної літератури з питань їхньої підготовки до сімейного життя для психологів, педагогів, батьків.

Актуальність і недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукової роботи кафедри корекційної психопедагогіки факультету корекційної педагогіки та психології НПУ імені М. П. Драгоманова за напрямом: «Зміст освіти, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів». Тема затверджена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2012 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 26 листопада 2013 року).

Мета дослідження – з'ясувати психологічні особливості уявлень розумово відсталих дітей підліткового віку про майбутню сім'ю та розробити й апробувати систему їх формування і корекції.

Основні завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел із проблеми формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих дітей підліткового віку та з нормою інтелекту.
2. Розробити адаптовану до досліджуваного контингенту методику діагностики уявлень про майбутню сім'ю.
3. Дослідити психологічні особливості становлення уявлень про сім'ю в розумово відсталих підлітків.
4. Визначити психологічні умови формування у підлітків із розумовою відсталістю уявлень про майбутню сім'ю.
5. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність розробленої системи корекційної роботи з формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю.

Об'єкт дослідження – соціальні уявлення дітей підліткового віку при порушеннях інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження – діагностика та формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю як компонента їхньої соціальної свідомості.

Методи дослідження: *теоретичні* – теоретико-методологічний аналіз загальної та спеціальної літератури, узагальнення та систематизація теоретичних

даних – з метою визначення стану розробленості проблеми та перспективних напрямів її вирішення; *емпіричні*: спостереження, опитування (бесіда, анкетування), тестування, вивчення шкільної документації, узагальнення практичного досвіду в спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах, аналіз продуктів діяльності учнів, констатувальний та формувальний експерименти з метою отримання фактичних даних щодо особливостей уявлень підлітків із розумовою відсталістю про майбутню сім'ю й розробки системи їх формування та корекції; *методи обробки даних* – кількісна та якісна обробка одержаних результатів дослідження, статистичні методи – за параметричним критерієм F^* Фішера з метою оцінки достовірності відмінностей між відсотковими частками вибірок щодо сформованості в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: концепція про взаємовплив суспільства й особистості (В. Андрущенко, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, С. Максименко та ін.); положення про спільність основних закономірностей психічного розвитку в умовах нормального та порушеного онтогенезу (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Запорожець, О. Леонтєв, В. Лубовський, О. Лурія, С. Рубінштейн, В. Синьов, М. Ярмаченко та ін.); концепція соціалізації осіб із психофізичними порушеннями (В. Бондар, І. Єременко, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, Д. Шульженко та ін.); теорія вікової періодизації та особливостей розвитку дітей підліткового віку (Д. Ельконін, І. Кон, А. Петровський та ін.); психологічні концепції специфіки розвитку та формування уявлень у розумово відсталих дітей, їх вплив на соціальну поведінку (Р. Каффеманас, М. Матвєєва, М. Нудельман, В. Синьов, О. Сєверов, І. Соловйов, Ж. Шиф та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

- розроблено психодіагностичну методику вивчення уявлень про майбутню сім'ю в розумово відсталих дітей підліткового віку;
- з'ясовано психологічні особливості та динаміку становлення зазначених

уявлень у розумово відсталих підлітків;

- обґрунтовано основні структурні компоненти, показники та рівні сформованості в підлітків із розумовою відсталістю уявлень про майбутню сім'ю;
- виділено й науково обґрунтовано найбільш значущі в корекційному плані психологічні умови формування у підлітків означеної нозології уявлень про майбутню сім'ю;
- розроблено та експериментально перевірено систему корекційної роботи з формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю;

уточнено:

- розуміння сутності поняття «уявлення про майбутню сім'ю» у структурі соціальної свідомості особистості;
- психодіагностичний інструментарій із вивчення рівня сформованості в розумово відсталих підлітків уявлень про сім'ю;
- особливості батьківських сімей розумово відсталих учнів;

набув подальшого розвитку зміст психологічного супроводу розумово відсталих учнів, спрямованого на їхню підготовку до сімейного життя.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблені психологічні умови та зміст системи корекційної роботи з формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю можуть використовуватися для вдосконалення організації корекційно-розвивальної роботи в процесі психологічного супроводу освіти учнів із інтелектуальними вадами. Запропонована система роботи з формування та корекції у підлітків уявлень про майбутню сім'ю сприятиме удосконаленню роботи практичних психологів, елементи запропонованої програми можуть бути використані вчителями, вихователями, соціальними педагогами спеціальної та інклюзивної школи, батьками. Основні результати дослідження доцільно використовувати в процесі освітньої підготовки та підвищення кваліфікації спеціальних психологів і корекційних педагогів.

Особистий внесок автора у роботі, написаній у співавторстві, полягає у визначенні особливостей емоційно-особистісного ставлення розумово відсталих підлітків до майбутньої сім'ї [7 – 50 %].

Апробацію результатів дослідження було здійснено на 19 науково-практичних конференціях, зокрема 11 міжнародних: «Специальное образование: традиции и инновации» (Мінськ, 2013), «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2013, 2015), «Педагогика и психология: тренды, проблемы, актуальные задачи» (Краснодар, 2014), «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у ХХІ ст.» (Львів, 2014), «Комплексний супровід дітей з психофізичними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційного центру» (Луганськ, 2014), «Педагогіка та психологія в епоху глобалізації» (Будапешт, 2014), «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте» (Одеса, 2014), «Професійно-трудове навчання осіб з інтелектуальними порушеннями як засіб їх соціалізації» (Дніпропетровськ, 2015), «Розвиток науки у ХХІ столітті» (Харків, 2016); Міжнародному конгресі зі спеціальної освіти, психології та реабілітації «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (Суми, 2015); 4 всеукраїнських: «Актуальні питання сучасної освіти України» (Слов'янськ, 2013-2015), «Актуальні проблеми психологічної науки у вимірах сучасного освітнього простору» (Полтава, 2014); 4 регіональних: «Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб із особливими освітніми потребами (Слов'янськ, 2013-2016). Матеріали дослідження доповідались і були схвалені на науково-методичних семінарах кафедри технологій корекційної та інклюзивної освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», методичних об'єднаннях практичних психологів спеціальних загальноосвітніх шкіл Донецької області. Проміжні й кінцеві результати дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданнях кафедри корекційної психопедагогіки факультету корекційної педагогіки та психології НПУ імені М. П. Драгоманова упродовж 2012 – 2016 рр.

Упровадження результатів дослідження відбувалось в Комунальному закладі «Краснолиманська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 34» Донецької обласної ради (довідка № 290 від 18.09.2015 р.), Комунальному закладі «Миколаївська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 7» Донецької обласної ради (довідка № 224/1 від 03.06.2015 р.), Комунальному закладі «Сумська спеціальна загальноосвітня школа» Сумської обласної ради (довідка № 306 від 23.09.2015 р.), Комунальному закладі «Глинська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат» Сумської обласної ради (довідка № 317 від 25.09.2015 р.), Комунальному закладі «Спеціальний навчально-виховний комплекс I – II ступенів № 2» Харківської обласної ради (довідка № 705 від 17.09.2015 р.).

Публікації. Результати та основний зміст дослідження висвітлено у 20 одноосібних публікаціях автора, з них: 6 статей у вітчизняних фахових виданнях та 1 – у зарубіжному; 6 – в загальнонаукових виданнях України, 2 – у закордонних; 5 – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (269 найменувань, з них 16 – іноземною мовою) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 254 сторінки, з них основного тексту – 193 сторінки, додатки – на 37 сторінках. Дисертація містить 22 таблиці та 22 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЯВЛЕНЬ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю

1.1. Проблема підготовки молоді до сімейного життя у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі

1.1.1. Сутність сім'ї як значущого фактору соціалізації дитини

Одним із важливих повноважень Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України виступає піклування про інститут сім'ї, проголошене в Конституції України. Це окреслює політику сім'ї нашої держави, суттєвим елементом якої є підготовка підростаючого покоління до сімейного життя. На сьогодні в Україні спостерігається зосередження уваги на проблемах інституту сім'ї, нормативні документи несуть у собі інструкції стосовно запровадження політики сім'ї в нашій державі, що включає і певні нормативи організації навчально-виховного процесу в закладах освіти. Актуальність проблеми підготовки учнівської молоді до сімейного життя засвідчується увагою до неї на державному рівні.

У Державній програмі «Репродуктивне здоров'я нації», яка була затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1849, одними з причин виникнення проблеми у сфері репродуктивного здоров'я нації були виділені: недостатня увага до ролі інституту сім'ї й питанням планування сім'ї, проблема збереження традиційної культури взаємовідносин у сім'ї як основної складової суспільства. Одними з пріоритетних напрямів виконання Програми у сфері освіти виділені проведення просвітницьких заходів із питань планування сім'ї; у соціально-економічній сфері – пропагування сімейних цінностей [269, с. 129].

У Постанові Верховної Ради України від 20. 12. 2011 р. про Рекомендації парламентських слухань на тему «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення» наголошується на необхідності пропагування та поширення позитивних сімейних цінностей, розроблення програм, щодо підготовки молоді до подружнього

життя і формування відповідального батьківства та запровадження їх у навчальних закладах. 15 травня 2013 р. український Уряд затвердив Державну цільову соціальну програму підтримки сім'ї до 2017 р., у якій також акцентується увага на важливості забезпечення системної підготовки учнівської молоді до подружнього життя [270].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в умовах соціально-економічної та постіндустріальної трансформації українського суспільства тенденції розвитку шлюбу і сім'ї сповнені протиріч, інститут сім'ї зазнає значних змін, що безпосередньо впливає на зниження рівня шлюбності, збільшення кількості пізніх шлюбів, нестабільність і конфліктність у відносинах між подружжям, зменшення рівня демографічних процесів, збільшення незареєстрованих шлюбів, зростання рівня розлучуваності та кількості неповних сімей тощо.

Аналіз наукової літератури показав, що сім'я – це первинний осередок соціальної спільності людей, найдавніший і один з найважливіших соціальних інститутів. Головна цінність сім'ї лежить у виробництві і відтворенні поколінь, вихованні і, врешті-решт, інституціоналізації людини.

А. Антонов надає наступне визначення: «Сім'я – це заснована на загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами подружності-батьківства-родинності, яка завдяки цьому здійснює відтворення населення і спадковість сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримання існування членів сім'ї» [8, с. 66-69].

У тлумаченні, запропонованому А. Харчевим, здебільше розкривається макрорівневі структури сім'ї. Соціолог визначав сім'ю як історично-конкретну систему взаємин між чоловіками і жінками, між батьками і дітьми, як малу соціальну групу, члени якої зв'язані шлюбними або батьківськими відносинами, спільністю побуту й взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення [224, с. 75].

Е. Берджес при визначенні значення поняття «сім'я» акцентує увагу на міжособистісній взаємодії в родині: «Сім'я – група людей, об'єднаних узами шлюбу та родинності, яка веде окреме домашнє господарство, у лоні сім'ї

відбувається взаємодія її членів, що виконують відповідні ролі: чоловіка і дружини, матері і батька, сина і доньки, брата і сестри. Сім'я створює і зберігає загальну культуру» [258, с. 8].

Першим кроком на шляху створення нової сім'ї є шлюб (від старослов'янської: шлюб – дати урочисту обіцянку, «шлюбитись» – домовлятись). Так, зокрема, Т. Медіна [136] визначає шлюб як історично обумовлену, санкціоновану й регульовану суспільством форму відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки стосовно один одного та дітей. У межах шлюбу чоловік і жінка отримують дозвіл та схвалення з боку суспільства на близькі стосунки. Саме суспільство встановлює загальні для всіх принципи регулювання цими стосунками, визначає правила поведінки і взаємодії, міру відповідальності подружжя між собою і щодо дітей.

Рівень шлюбності українського населення здавна характеризується високим рівнем. На сьогоднішній день Україна серед європейських країн має досить високі показники шлюбності, однак ця тенденція поступово знижується. На початку незалежності нашої держави коефіцієнти шлюбності достатньо знизилися, а вже починаючи з 2001 р. показники почали збільшуватися, позначились позитивні зміни у шлюбно-сімейних процесах країни: загальний коефіцієнт шлюбності населення України з 6,4 на 1000 осіб у 2001 р. збільшився до 7,6 у 2006 р. і 9,0 у 2007 р. Із 2008 – 2009 рр. рівень шлюбності почав знижуватися [200, 238]. Україна поряд із Республікою Білорусь та Росією лідирує серед країн Європи за рівнем загального коефіцієнта розлучуваності шлюбних пар. Для українців характерна така модель демографічної поведінки, як «легкий» вступ до шлюбу і «легкий» розрив шлюбних відносин.

У зв'язку з особливостями сімейних та шлюбних традицій, релігійністю, загальним світоглядом населення різних регіонів України, спостерігаються певні регіональні відмінності сучасних демографічних трансформацій. Низький рівень розлучуваності притаманний населенню західного регіону України (Закарпатська, Львівська, Волинська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька області). У даному регіоні народна цінність сімейно-шлюбних відносин досить

велика, укладанню шлюбу, збереженню сімейних традицій та вихованню дітей надається велике значення. Найвищі ж показники розлучуваності зафіксовані на півдні та сході України, ці регіони характеризуються поширеністю громадянських шлюбів, укладанням декількох шлюбів, великою кількістю неповних сімей, що безпосередньо загострює соціально-демографічні проблеми України [173, с. 51-82].

Т. Медіна виділяє наступну сукупність об'єктивних характеристик, що збільшують імовірність розлучень: вік вступу до шлюбу, вплив рівня освіти, рівень доходів, наявність і кількість дітей, гомо- або гетерогамія соціальних і особистісних характеристик чоловіка і дружини, ставлення до релігії, характеристики батьківської сім'ї й дошлюбного періоду життя [136, с. 38]. Дослідження В. Дружиніна [66,67], С. Ковальова [93-95], В. Сисенко [207-208], І. Трухіна [216] та ін. показали, що серед основних мотивів розлучення найчастіше фігурують: відсутність у подружжя спільних інтересів, розбіжність у світогляді, відмінність характерів, любов до іншої людини, подружня невірність, зловживання алкоголем та наслідки від його впливу, соціально-економічні умови життя подружжя, втручання у сімейні справи батьків чоловіка і дружини.

Сьогоденний стан інституту сім'ї висуває важливі завдання соціально-демографічної політики у нашій країні, а саме: зниження рівня розлучуваності населення та зміцнення шлюбу, укріплення сімейно-шлюбних цінностей.

У науковій теорії в галузі філософії, педагогіки, психології, соціології увага завжди була прикута до проблеми сімейно-шлюбних відносин. Різні аспекти питань, пов'язаних із типологією родини, формуванням нових сімейно-шлюбних відносин, стабілізацією шлюбного союзу, знайшли найбільш повне відображення у роботах І. Волги, В. Горелика, В. Дмитрівської, А. Хоменко та ін. питання типології функцій сім'ї було досліджено в роботах В. Ключникова, С. Лаптенка, А. Пономарьова, Г. Свердлова, А. Харчева та ін.; у роботах А. Волкової, І. Голода, В. Зацепіна, С. Ковальова, М. Обозова, А. Обозової та ін. досліджено психологічні проблеми сучасної сім'ї [8, 16, 31, 34, 51, 66, 67, 91, 94, 95, 109, 113, 135, 146, 149, 168, 177, 179, 187, 224, 226, 229, 241].

Сім'я як мала соціальна група характеризується безпосередніми особистими контактами між усіма її членами, сформованими емоційними відносинами симпатій і антипатій, специфічними груповими цінностями, установками, нормами та правилами поведінки. У процесі вивчення сім'ї у межах малої соціальної групи науковцями було виділено наступні її характеристики [168, с. 135]: слідування всіма членами родини одним цілям, які поступово змінюються, дотримання конкретних традицій, цінностей та сімейних установ, які залежать від особливостей культури тієї або іншої країни, її законів та менталітету нації, наявність чітко окресленої гетерогенності сім'ї за статтю та віком, сімейна група характеризується закритістю від сторонніх, конфіденційністю стосунків, певною складністю входження до неї і виходу з неї, чітко визначена поліфункціональність сім'ї, «історичність» – включає етапи розвитку самої сім'ї та досвід сімейного життя дорослих членів родини з періоду зростання ще в їх батьківських сім'ях, емоційна забарвленість сімейних стосунків та емоційна єдність всіх членів сім'ї, що робить суб'єктивно важливою для кожного члена родини кожен подію в сім'ї як позитивно окрашеною, так й негативно.

А. Лічко [118], акцентує свою увагу на тому, що сім'ї різняться по своєму структурному складу та функціональним особливостям. За структурним складом науковець виділяв такі сім'ї: повна сім'я (наявні і батько, і мати); неповна сім'я (відсутність одного з батьків); розширена сім'я (окрім батьків до складу сім'ї входять інші родичі); спотворена або деформована сім'я (наявність вітчима або мачухи).

За функціональними особливостями А. Лічко виділяє гармонійну і дисгармонійну сім'ю [118, с.117-119]. Гармонійна сім'я характеризується емоційним зв'язком між членами родини, позитивним відношенням один до одного, взаємною підтримкою. Дисгармонійні сім'ї характеризуються порушенням внутрішніх функціональних відносин. Дисгармонійні сім'ї розділяються на декілька видів: сім'ї, у яких відсутнє партнерство між батьками (один із батьків займає занадто домінуюче положення, вводячи іншого в залежність); деструктогенна сім'я (відсутність взаємодоповнення та взаєморозуміння, автономність окремих членів сім'ї); сім'я, яка розпадається (високий рівень конфліктності в родині, ризик уходу з сім'ї одного з батьків);

сім'я, яка розпалась (один з батьків пішов з родини, але продовжує виконувати певні обов'язки); ригідна псевдосолідарна сім'я (одноголосне домінування одного з членів сім'ї з повним підкоренням інших членів та встановленням жорсткого устрою сімейного життя, що веде до автономізації особистого світу членів сім'ї від вторгнення сімейного лідера).

У складні післявоєнні роки, коли багато сімей залишились без батьків і стали неповними, більшість сиріт вирости соціально адаптованими особистостями. Згадуючи цей факт, А. Лічко підкреслює, що вирішальне значення має не склад сім'ї, а рівень її гармонічності, але у неповній або деформованій сім'ї можливість стати гармонічною нижча.

О. Антонов, Т. Медіна, В. Мешков виділяють різні типи сімей, які відрізняються між собою за складом [9, 136]. Нуклеарними або простими сім'ями називають ті, що складаються з двох поколінь: батьків та їхніх дітей. На сьогоднішній день цей тип сімей найпоширеніший серед індустріальних країн. Для нуклеарної сім'ї характерна наявність не більше трьох нуклеарних позицій: батько – чоловік, мати – дружина, син – брат або дочка – сестра. В основі нуклеарної сім'ї лежить полігамний шлюб. Також існує таке визначення як складна нуклеарна сім'я – це наявність двох або більше дружин-матерів (полігінія) або чоловіків-батьків (поліандрія). Сімейне щастя в нуклеарній сім'ї багато в чому залежить від подружніх стосунків, до яких висуваються підвищені вимоги. Кожен член подружньої пари виконує одразу декілька сімейних ролей, що призводить до великої відповідальності, взаємозалежності та емоційної близькості.

Сім'я, яка об'єднує дві та більше нуклеарних сімей зі спільним домогосподарством, є розширеною. До складу розширеної сім'ї входять два чи більше поколінь, вона може включати окрім подружжя з дітьми ще й бабусь, дідусів, братів та їхніх дружин, сестер та їхніх чоловіків, тіток, дядьків, племінників і племінниць. Змішані (перебудовані) сім'ї формується тоді, коли один з розлучених батьків чи обидва беруть новий шлюб. Членами змішаної сім'ї становляться нерідні батьки та нерідні діти, тому що діти від попереднього шлюбу входять в нову одиницю сім'ї. Сім'я, в якій дітей виховує один з батьків, а

інший відсутній через певний ряд обставин (розлучення, залишення родини, смерть), називається неповною. Також науковцями виділений такий тип сімей як подружній – це сім'ї, в яких з різних причин немає дітей.

Різні типи сімей розрізняють залежно від розподілу ролей:

- егалітарна – така сім'я будується на рівнозві соціальних ролей між подружжям, немає конкретного сімейного лідера, розподілення влади між чоловіком та дружиною ситуативне. Ролі розподіляються узгоджено та виконуються добровільно, для позитивної сімейної атмосфери в родинному колі повинно царювати взаєморозуміння;

- традиційна – це сім'я, в якій один із подружжя займає позицію лідера, диктує правила, формує традиції та устав сім'ї, а інший безсуперечно підкорюється сімейному голові. Сім'я, в якій спостерігається соціально-рольове домінування чоловіка, називається патріархальна, матері – матріархальна.

В. Дружинін [66-67] зазначає, що до вивчення типології сім'ї необхідно ввести ряд додаткових дефініцій: реальна сім'я (конкретна сім'я як соціальна група, об'єкт дослідження), типова сім'я (варіант моделі сім'ї найбільш поширенішої в даному суспільстві), ідеальна сім'я (нормативна модель сім'ї, яка приймається суспільством, відображена в колективних уявленнях і культурі суспільства, в першу чергу – релігійній), елементарна сім'я (сім'я, до складу якої входить три члени: чоловік, дружина і дитина) [67].

Слід зауважити, що з урахуванням історичного періоду, соціально-економічних умов, культурного розвитку країни та її традиційних цінностей, шлюб і сім'я виконують комплекс функцій. Так, зокрема, Г.Рябова [176] зазначає, що функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством, динаміку сімейних трансформацій на різних історичних етапах.

У соціології сім'ї під функціями шлюбу та сім'ї розуміються ті ролі, які виконує сім'я для задоволення потреб суспільства, індивіда, а також спосіб активності та життєдіяльності сім'ї та всіх її членів. Залежно від виконуваної ролі виділяються такі функції сім'ї: соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (щодо особистості). Ці функції невід'ємно пов'язані з потребами суспільства та

особистості, з соціально-економічними й іншими умовами життєдіяльності суспільства, з індивідуальними потребами кожної людини [8, 67, 95, 136, 168 та ін.].

Хоча єдиної класифікації і типології функцій сім'ї на сьогодні ще повністю не розроблено, цьому питанню приділяли увагу багато вчених, а саме: І. Гребенніков [51], В. Ключников [179], С. Лаптенко [113], М. Мацьковський [135], Г. Навайтис [146], Г. Свердлов [179], В. Сисенко [207], А. Харчев [224-225], Н. Юркевич [248] та ін.

Зокрема, Г. Свердлов и В. Рясенцев називають головними функціями сім'ї продовження роду, виховну та господарську функції, взаємодопомогу [179, с. 187]. На думку В. Ключникова, найбільш істотними є: продовження людського роду, виховання дітей і господарство [179, с. 93]. С. Лаптенко головними функціями сім'ї визначає господарсько-побутову, виховну, відтворення населення, організацію дозвілля всіх членів родини. [113, с. 49]. В. Сисенко наголошує на виховній, відтворювальній функціях, а також на функціях, пов'язаних із домашньою працею і обслуговуванням [207, с. 93-98].

М. Мацьковським [135] обґрунтована досить повна класифікація функцій сім'ї: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, економічна, первісний соціальний контроль, емоційна (або психотерапевтична), соціально-статусна, дозвільна. Н. Юркевич [248] в якості найважливіших функцій сім'ї виділяє функції духовного спілкування, народження дітей, співпраці в процесі виховання, добування необхідних засобів для ведення домашнього господарства, організації дозвілля.

І. Гребенніков [51] визначає такі функції сім'ї, як-то: репродуктивна (народження нового покоління, продовження людського роду); економічна (забезпечення матеріальних умов життя сім'ї, ведення господарства, наявність бюджету, організація споживчої діяльності); виховна (формування особистості дитини та розвиток особистості кожного члена родини); комунікативна (взаємозв'язок родини в межах свого сімейного кола та з оточуючим світом).

У своїх дослідженнях сімейно-шлюбної проблематики А. Харчев [224] розрізняє, з одного боку, специфічні функції сім'ї, що впливають із сутності сім'ї та відображають її особливості як соціального явища, з іншого – неспецифічні, до

виконання яких сім'я виявилася примушеною (або пристосованою) при певних історичних обставинах. Науковець наголошує, що специфічні функції існують завжди, не дивлячись на всі трансформації суспільства, та підкреслює, що в ході історії характер зв'язку між сім'єю та суспільством може змінюватися. До специфічних функцій ним віднесено: репродуктивну (народження дітей), екзистенціальну (утримання дітей) функції та функцію соціалізації (виховання дітей). Неспецифічні функції, на думку А. Харчева, відображають історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством, а також передають певні історичні особливості, які впливають на народження, утримання та виховання дітей. Неспецифічні функції включають в себе накопичення та передачу до спадщини приватної власності; організацію виробництва, споживання та побуту; створення мікроклімату сім'ї та сприяння благополуччю всіх членів сім'ї [8, 9, 224].

Г. Навайтис [146] зауважує, що найважливішою функцією сім'ї є комплексність, тобто сім'я може задовольнити кожен потребу в комплексі, яку неможливо розподілити між іншими людьми, що не є членами родини. Такий погляд на функції сім'ї, відрізняє сім'ю від інших, схожих на неї малих груп (наприклад, від пари закоханих). Також, Г. Навайтис виділяє кілька груп потреб, що задовольняються родиною: потреби, пов'язані з батьківством і материнством; потреби, пов'язані зі створенням і підтриманням деяких матеріальних умов життя сім'ї; потреби у фізичній і психічній інтимності.

Аналіз доробків Е. Гідденса, Н. Ільїної, Т. Медіної, В. Поліщук, С. Поліщука дозволяє визначити найбільш значущі функції сім'ї, що пов'язані з задоволенням потреб сучасної родини, серед них:

1. Господарсько-побутова (економічна) – полягає у задоволенні матеріальних потреб членів сім'ї; наданні і отриманні господарсько-побутових послуг. Під впливом даної функції здійснюється розподіл домашніх обов'язків та виділяється голова родини.

2. Регулятивна – регулювання сімейних стосунків за допомогою моральних норм та авторитету членів сім'ї.

3. Репродуктивна – народження дітей, продовження роду, біологічне відтворення суспільства. Ця функція дуже тісно пов'язана з усіма іншими, оскільки сім'я бере участь як в кількісному, так і в якісному відтворенні населення.

4. Сексуальна – реалізація сексуальних стосунків між подружжям, задоволення сексуально-еротичних потреб.

5. Виховна – задоволення потреб у батьківстві та материнстві, у спілкуванні та взаємодії з дітьми. Соціалізація підростаючого покоління, виховання нових членів суспільства.

6. Функція культурного (духовного) спілкування – забезпечення членів сім'ї контактом із соціумом та навколишнім природним середовищем. Задоволення потреби у спільному дозвіллі та спілкуванні, духовному взаємозбагаченні.

7. Рекреативна – організація позаробочого вільного часу та відпочинку.

8. Психотерапевтична – емоційна підтримка та турбота в родинному колі, емпатія між членами сім'ї, підтримка та взаємодопомога. Забезпечення сприятливої атмосфери в родинному колі [46, 136. 168].

На сьогоднішній день соціальні інститути тісно взаємодіють із сім'єю та беруть на себе виконання певного відсотка її функцій: за освітою та вихованням дітей, з захисту та охорони, по забезпеченню харчуванням, одежею, дозвіллям, з передачі соціального статусу та ін.

Н. Юркевич зазначає, що «... функції сім'ї ніколи не залишаються нерухомими, вони постійно еволюціонують разом з родиною. Можна навіть сказати, що еволюція сім'ї значною мірою тотожна еволюції її функцій» [248, с. 76].

Тенденція зміни сімейно-шлюбних стосунків за останні десятиріччя характерна практично для всіх європейських, північноамериканських країн, для держав СНД, а також для України. На ці зміни великий вплив дає політичне, економічне та соціальне життя країни, її культурний та освітній розвиток. Серед всіх змін найбільш вагомими можна назвати такі:

1. Різке зниження показників шлюбності населення. За період з 1980 р. по 2004 р. в 25 країнах ЄС кількість шлюбів знизилась на 663600, при тому, що кількість населення зросла на 31,1 млн. осіб. Хоча Україна завжди відносилась

до країн з переважно високим рівнем шлюбності, з 1990-х рр. спостерігається тенденція до падіння шлюбності.

2. Підвищення віку осіб, що вступають у перший шлюб. В Європі у 1980 р. середній вік чоловіків і жінок, які вступали у перший шлюб, складав 26 (у чоловіків) і 23,3 (у жінок) років, у 2003 р. у чоловіків – 30 років, у жінок – 27,7 років. В Україні за даними Державного комітету статистики України у 1999 р. середній вік жінок при вступі до першого шлюбу складав 21 рік, у чоловіків – 23 роки, а вже у 2009 році ці показники підвищились, у жінок – до 24 років, у чоловіків – до 26,53 років.

3. Збільшення кількості незареєстрованих шлюбів. За даними французького соціолога Л. Русселя [207], поширення фактичних шлюбів набуло у 70-х роках ХХ сторіччя та найбільшого розповсюдження набуло у Швеції, Франції та США. В Україні дана форма сімейних стосунків також набула розповсюдженості, про що свідчать дані першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р.: 7 % шлюбних пар перебували у незареєстрованому шлюбі.

4. Зростання кількості дітей народжених поза шлюбу. Так питома вага кількості дітей, народженими жінками, які не перебувають у шлюбі, у Швеції дорівнює 55,4%, в Данії – 45,4%, у Великобританії – 42,3%, у Франції – 45,2%, в Італії – 14,9%. В Україні у 2006 р. поза шлюбом народилось 21,1% дітей, що на 10% вище за показники 1990 р.

5. Збільшення кількості розлучень. Лідерство впродовж останніх десятиліть зберігають Сполучені Штати. Україна також посідає провідне місце у світі, тому що співвідношення між шлюбом та розлученням складає 3 до 1, а у великих містах – 2 до 1.

6. Поширеність повторних шлюбів.

7. Збільшення кількості самотніх людей. В Україні з 1989 р. по 2001 р. значно виросла кількість домогосподарств, які складаються з однієї людини: у 1989 р. цей показник складав 17,2%, а у 2001 р. – 25,9%.

8. Збільшення кількості неповних сімей. В Україні у 2001 р. було зареєстровано 2,3 млн. неповних сімей та 1,5 млн. дітей віком до 18 років, які

виховуються в неповній сім'ї. За час з 1989 р. по 2001 р. кількість неповних сімей збільшилась на 21,1%.

9. Падіння народжуваності. В останні два десятиліття зростання народжуваності було відмічене у Данії, Нідерландах та США, в інших країнах народжуваність знизилась, особливо різко в Іспанії, Ірландії та Японії. Значного масштабу зниження народжуваності набуло і в Україні, впродовж 1990-2006 рр. абсолютна кількість народжених зменшилася з 657,2 до 408,6 тис., а загальний коефіцієнт народжуваності – з 12,6% до 9,8%.

10. Радикальні зміни ролі жінок у соціально-економічному житті. Сьогодення характеризується зміною балансу соціальних ролей жінки, і відповідною зміною місця сім'ї в її житті.

11. Зростання кількості одностатевих союзів. Подібна форма організації приватного життя прийняті в суспільстві Нідерландів, США, Франції, Німеччини.

12. Зміни в суспільній свідомості, виникнення нових норм і цінностей сімейного та шлюбного життя. Істотні зрушення в поглядах суспільства на шлюб, сімейні стосунки, роль чоловіків і жінок в сім'ї [200, 207, 238].

Модернізація суспільних відносин у ХХ сторіччі здійснила могутній вплив на функціонування сімей, їхній розмір, склад, структуру, функції, демографічну поведінку. Проблеми сімейно-шлюбних стосунків в Україні набувають актуальності. В основі їх вирішення лежить система заходів соціального, економічного, правового, організаційного характеру, направлених на підвищення ефективності функціонування соціального інституту сім'ї.

Отже, роль сім'ї в житті людини надзвичайно велика і багатогранна. На відміну від інших соціальних інститутів вона здатна впливати на людину упродовж всього її життя, тому дуже гостро постає питання підготовки молоді до сімейного життя.

Підсумовуючи можна сказати про те, що в Україні в останні роки відбувається скорочення народжуваності, збільшення кількості розлучень, зростання кількості цивільних шлюбів. Трансформації, які відбуваються в українському інституті сім'ї актуалізують необхідність розробки та впровадження заходів з підготовки підростаючого покоління до створення власної сім'ї. Таким

чином, формування уявлень про майбутню сім'ю є важливою складовою процесу становлення сучасної сім'ї і повинно мати цілеспрямований характер.

1.1.2. Підготовка підлітків до майбутнього сімейного життя як психолого-педагогічна проблема

Підготовка молоді до створення сім'ї – одне з визначних завдань сьогодення, адже родина відіграє вагомий роль у зміцненні здоров'я і вихованні підростаючого покоління, забезпеченні економічного і соціального прогресу. Проте тривалий час даній проблемі не надавалось належного значення. Розглянемо історичні передумови, етапи становлення й розвитку процесу підготовки молоді до майбутньої сім'ї.

Так, до другої половини XVIII сторіччя підготовка підростаючого покоління до створення у майбутньому власної родини здійснювалась стихійно в межах батьківської родини. У дореволюційні роки підготовка молоді до сімейного життя здійснювалась у межах просвіти з медичних та гігієнічних аспектів, а питання моралі та соціальних цінностей відносно даної проблеми залишалися в тіні.

У процесі становлення та розвитку вітчизняної психолого-педагогічної науки здійснювалось формування наукових поглядів та теорій на проблему підготовки хлопців і дівчат до створення у майбутньому власної родини, до виконання ролі чоловіка та дружини, до батьківства.

У двадцяті роки XX ст. ще достатньо велику роль надавали статевій просвіті [2]. Та поступово почали з'являтися наукові праці, в яких робився акцент на моральну сторону підготовки молоді до сімейного життя (Л. Василевський [25], Л. Сосюра [93] та ін.).

Актуальності моральне виховання підростаючого покоління набуло у працях Л. Виготського. Серед моральних якостей, які необхідно виховувати і прищеплювати молоді, вчений особливе місце надавав почуттю кохання. Л. Виготський акцентував увагу на необхідності виховання відповідальності в коханні та вміння любити одну жінку або чоловіка [42].

П. Блонський [17] наголошував на необхідності статевої просвіти

підростаючого покоління, яка повинна базуватись на педагогічних задачах. На його думку, статеве виховання молоді повинно охоплювати не лише проблеми особистої гігієни, а й такі фундаментальні складові взаємовідносин між полами, як товариство, повага, кохання. П. Блонський вказував на необхідність виховання у дітей та підлітків культури спілкування із протилежною статтю та формування в них морального ідеалу сім'янина.

У педагогічних трудах А. Макаренка [123-125] знаходимо ідеї підготовки школярів до майбутніх сімейних відносин, формування в них громадянської честі та гідності сім'янина, єдності суспільних і сімейних інтересів. А. Макаренко вважав, що підготовка до сімейного життя повинна включати моральну і статеву просвіту, організацію життя і діяльності вихованців, об'єднання праці хлопців і дівчат, гідний приклад батьків.

У творчій спадщині В. Сухомлинського [204-205] велике значення надається вихованню у молоді моральної готовності до створення сім'ї та батьківства. Ключовими складовими підготовки до сімейного життя, на його думку, є виховання вміння дружити та любити, управляти власними бажаннями, формування у юнаків та дівчат громадянського обов'язку й відповідальності стосовно майбутнього сімейного життя.

Вочевидь, що проблема підготовки молоді до створення сім'ї не мала необхідного розвитку у післявоєнні роки у зв'язку з введенням роздільного навчання хлопців і дівчат. І лише в 60-70 роки необхідність виховання майбутнього сім'янина знову набула своєї актуальності та перейшла на новий виток у своєму розвитку. Питання з підготовки хлопців і дівчат до сімейного життя привернули увагу і педагогів, і психологів й соціологів та медиків. Активно почали вивчатися сімейно-шлюбні відносини та відносини батьків та дітей, фізіологічні особливості статей, особливості поло-рольової ідентифікації, психічний розвиток хлопців і дівчат, особливості взаємовідносин між статями тощо. Докладно підготовка молоді до взаємовідносин із протилежною статтю та до майбутнього сімейного життя охарактеризована в ряді досліджень:

- виховання взаємоповаги між хлопцями і дівчатами, формування між ними

дружніх відносин, виховання в молоді необхідних якостей майбутнього чоловіка та дружини (І. Арабов, 1979 р.; В. Барський, 1966 р.; Л. Верб, 1972 р.; І. Вечір, 1971 р.; Н. Верещагіна, 1973 р.; О. Кунц, 1969 р.; В. Карпиков, 1972 р.; П. Постолатьєв, 1973 р.; Р. Лемехова, 1973 р.; В. Гоголіна, 1970 р.; Ю. Флоровський, 1967 р.);

- підготовка старшокласників до майбутнього батьківства, ознайомлення хлопців і дівчат з обов'язками батька та матері, формування навичок ведення господарських справ та розподілу сімейного бюджету (Є. Іл'яна, 1973 р.; Д. Луцик, 1976 р.);

- диференційований підхід до виховання хлопців і дівчат у системі підготовки їх до сімейного життя (В. Абаєва, 1975 р.; Б. Бушелєва, 1977 р.).

Зокрема, Б. Паригін [154] наголошував на тому, що виховання майбутнього сім'янина повинно реалізовуватись у двох напрямках – теоретичному та практичному. Учений вважав, що підготовка молоді до шлюбу повинна бути постійно діючою системою, у іншому разі вибір форм спілкування, ведення домашнього господарства та виховання дітей у майбутньому подружжя буде здійснюватися стихійно.

Услід за Б. Паригіним великого значення формуванню у юнаків і дівчат необхідних навичок, щоб стати у майбутньому чоловіком, дружиною, батьком, матір'ю, надавав А. Харчев [225]. Науковець підкреслював, що «слід розробити заходи, що забезпечують підготовку молоді до шлюбу шляхом ознайомлення юнаків і дівчат, які вступають у шлюбний вік, з основами етики, економіки, психології, фізіології шлюбно-сімейних відносин» [225, с. 23].

У 70-80-ті роки велику роль із підготовки хлопців і дівчат до створення власної родини науковці почали надавати школі, яка на їхню думку, може завчасно надати молоді потрібні знання з психології, педагогіки, медицини та фізіології, етики, права, економіки, які будуть необхідними у майбутньому сімейному житті.

Проблема підготовки учнів до шлюбно-сімейних відносин у процесі класно-урочних занять і позакласної діяльності була освітлена у наукових працях: Т. Афанасьєвої, 1985 р. [14], Н. Верещагіна, 1986 р. [27], І. Каірова, 1980 р. [1],

А. Гадасіна, 1991 р. [43], І. Гребеннікова, 1985 р. [51], А. Добровича, 1982 р. [64], І. Дубовицького, 1989 р. [68], С. Ковальова, 1988 р. [94], Б. Псавко, Т. Старожицького, 1984 р. [162], Є. Суботського, 1991 р. [201] Л. Тимошенко, 1990 р. [212], І. Трухіна, 1987 р. [216] та ін. У результаті активізації уваги наукової спільноти стосовно проблеми підготовки молоді до сімейного життя та на основі проведених експериментальних досліджень стосовно цієї проблеми у ряді шкіл, у тому числі і в Україні, були введені факультативи і спецкурси – «Основи сім'ї», «Шлюб і сім'я», «Молода сім'я» [105].

Першим достатньо вагогим кроком у вирішенні проблеми виховання майбутнього сім'янина стало введення у 1984 році в школах, професійно-технічних училищах та середніх спеціальних навчальних закладах курсу «Етика і психологія сімейного життя». Основною метою даного курсу було розширення знань учнів старших класів про шлюбно-сімейні відносини, формування потреби створювати власну родину та готовності вступати в шлюб, уміння будувати гармонійні подружні стосунки й виховувати дітей. У програму курсу входили такі розділи: «Особистість. Суспільство. Сім'я», «Особливості міжособистісних відносин юнацтва», «Шлюб і сім'я», «Основи сімейних відносин», «Сім'я і діти» [247].

На введення даного курсу, його зміст та методичне забезпечення у педагогіці та психології існують різноманітні точки зору [37]. Зокрема, Н. Шурова підкреслює, що курс «Етика і психологія сімейного життя» переводить процес викладання у тонкий виховний вплив – в область педагогічного мистецтва. Підкреслюючи позитивні аспекти даного курсу, Л. Єршова відзначає його вплив на розвиток в учнів соціально-перцептивних здібностей.

При цьому, Т. Говорун та О. Шарган [37] відзначають низьку педагогічну результативність курсу, тому що вона, на думку науковців, багато в чому відірвана програмною тематикою від реального життя. Н. Галімова до основних недоліків курсу ЕПСЖ відносить те, що з програми випало сексуальне виховання та розгляд питань гігієнічної освіти. Також вагогим недоліком авторкою було виділено недостатня підготовка вчителів та відсутність професійних кадрів у галузі статевого виховання, закомплексованість старшого покоління в питаннях статі [44]. О. Денисова

також підкреслює, що відсутність необхідних медичних та психолого-педагогічних знань, належної професійної підготовленості вчителів призвели до ігнорування в багатьох школах курсу «Етика і психологія сімейного життя» [57].

Надалі увага педагогічної спільноти залишається прикутою до проблеми підготовки майбутнього благополучного сім'янина. Дослідження науковців були присвячені таким важливим, на їхню думку, аспектам підготовки молоді до майбутнього подружнього життя, як формування моральної готовності школярів до сімейного життя (В. Водзинський [33], І. Кон [101], А. Кочетов [104], Л. Тимощенко [212], Л. Торгомян [214] та ін.); формування високоморальних переконань відносно взаємин статей та сексуальної вихованості, озброєння школярів необхідними біологічними знаннями з питань статевого життя (В. Барський [15], Л. Верб [26], Н. Кузьміна [107], Р. Лемехова [189], О. Салпутра [180] та ін.); формування уявлень про роль батька і матері та готовності до виконання виховних батьківських функцій (Є. Іл'яна [85], Д. Луцек [122] та ін.); формування уявлень у школярів про ролі та обов'язки господаря і господині, підготовка молоді до раціональної організації сімейного побуту (І. Бестужев-Лада [16], В. Бойко, Н. Симонова [180] та ін.); індивідуальний підхід до старшокласників у підготовці до сімейного життя (Н. Феоктістова [220] та ін.).

За результатами наших наукових розвідок, єдиної уніфікованої моделі підготовки молодого покоління до сімейного життя взагалі у сучасній Європі не існує. У 70 – 90-х роках підготовка молоді до подружнього життя трансформувалась від класичної моделі, що обмежувалась сексуальним вихованням, до широкої версії підготовки юнаків і дівчат до створення власної сім'ї. Докладну характеристику основних типів підготовки сім'янина в європейських країнах було подано В. Кравцем [105]:

1-й тип – сексуальне виховання, яке полягало у винятковій підготовці до сексуального спілкування. Сексуальне життя розглядалося окремо від сімейного. В основі даного виховання лягало навчання ефективним засобам сексуального мистецтва, фізіологічним аспектам статевого життя, профілактиці небажаної вагітності. Подібний тип підготовки молоді до сімейного життя характерний в 60-

ті роки для Швеції.

2-й тип – підготовка до міжособистісних стосунків, в основі якої лежало традиційне статеве виховання, базоване на принципах гуманності. Основна мета – надання інформації про гуманні статеві відносини між чоловіком та жінкою, про кохання як почуття, яке збагачує та насичує сексуальні відносини партнерів. Такий тип характерне для Данії, Югославії, Фінляндії, з 70-х рр. для Швеції і з 90-х рр. для Росії.

3-й тип – підготовка до шлюбу та сімейного життя, яка полягає в поєднанні сексуального виховання з підготовкою до виконання подружніх ролей. Цей тип зустрічається в східноєвропейських країнах (Росія – 80-ті рр., Чехія, Польща, Білорусія) та в країнах латинської культури (Португалія, Італія та меншою мірою Франція).

4-й тип – виховання людяності, в основі цього типу закладена зосередженість на моральній відповідальності за демографічну кризу, схилення до активної репродукції. Даний тип не розповсюджений.

5-й тип – підготовка до сімейного життя, яка розглядається як складова загального процесу виховання. Основна ідея – не можна готувати людину окремо до сімейного життя, окремо до професійної діяльності, окремо до життя в колективі. Підготовка молоді до подружнього життя, насамперед, полягає у підвищенні їх морального рівня. Цей тип зустрічається в окремих соціалістичних країнах [105, с. 267-268].

Аналіз історії підготовки учнів до майбутнього сімейного життя в зарубіжних школах показує, що така підготовка була запроваджена в США у 1927 р., Швеції – 1942 р., Англії – 1943 р., ФРН – 1962 р., Франції – 1973 р., Польщі – 1974 р. Основна спрямованість у програмах цих країн подібна: у початкових класах проводиться статева просвіта, в старших – підготовка до сімейного життя [105].

В Україні на даний час (у межах підготовки молоді до сімейного життя) у школах намагаються поєднати курс «Етика та психологія сімейного життя» із загальним курсом «Людина і суспільство», впровадивши в останній новий розділ «Сім'я». Але як свідчать дослідження Т. Демидової [54], є чимало труднощів, а

головне – відсутність підготовлених фахівців. Також у курсі відсутні досить важливі й цікаві для молоді складові – методи і техніка планування сім'ї.

На недоліки педагогічної системи української школи у аспекті формування уявлень молоді про майбутню сім'ю вказує Т. Демидова та вимагає певних змін і розробки нових форм роботи в цьому напрямку. Науковцем була розроблена програма «Основи сімейного життя», яка включала в себе теоретичну та практичну частини. Теоретична частина присвячена розширенню й збагаченню знань юнаків і дівчат про родину, шлюб, особливості життєдіяльності та рольову структуру родини, права і обов'язки членів сім'ї, різноманіття сімейних функцій. Завдання практичної частини полягають в усвідомленні старшокласниками деяких власних особливостей та визначенні власної ідентичності; формуванні адекватних міжособистісних відносин між юнаками і дівчатами та оптимізації міжособистісного спілкування; усвідомленні юнаками себе в системі сімейних взаємин, спілкування і діяльності [54].

Аналіз різноаспектних сучасних соціологічних та психолого-педагогічних досліджень підтверджує, що на сьогоднішній день проблемі підготовки молоді до майбутнього сімейного життя в Україні приділяється недостатня увага. Про це свідчать проблеми сучасного інституту сім'ї, особливості становлення та розвитку молоді сім'ї.

У плані розв'язання даної проблеми чималого значення набуває підготовка до майбутнього сімейного життя учнів спеціальної школи, зокрема учнів із вадами розумового розвитку. Це пов'язано, по-перше, з особливостями психічного розвитку осіб із вадами інтелекту, що підкреслює необхідність вивчення її основних аспектів з позиції спеціальної психології у педагогічному, віковому та соціальному плані; по-друге, із занепадом культури стосунків у багатьох сім'ях, де виховують таких дітей, що надалі заважає їм сформувати позитивний образ відносин між членами родини; по-третє, з негативними тенденціями в молодіжному середовищі, спричиненими надмірною фіксацією уваги засобів масової інформації на закритій раніше темі міжстатевих стосунків; по-четверте, з відсутністю доступної літератури щодо статі та сімейних взаємин для осіб з

інтелектуальними порушеннями й методичної літератури з питань їхньої підготовки до сімейного життя для психологів, педагогів, батьків.

Необхідно зазначити на наявність декларованого права розумово відсталих осіб на створення сім'ї та народження дітей, які базуються на міжнародних нормативних документах:

- Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Правило 9. Сімейне життя і свобода особистості (резолюція ГА ООН № 48/96 від 20.12.1993 р.);
- Декларація про права розумово відсталих осіб (резолюція 2856 ГА ООН від 20.12.1971 р.);
- Декларація про права інвалідів (резолюція 3447 (XXX) ГА ООН № 48/96 від 9.12.1975 р.).

Перші кроки з вивчення подальшої долі випускників спеціальних шкіл, де більше уваги приділялося питанням їхньої соціальної активності та працевлаштування і частково проблемі побудови сімейних стосунків, були зроблені такими науковцями, як А. Асафова (1963 р., 1967 р.); А. Іваніцький (1986 р.); В. Карвялис (1975 р., 1987 р.); В. Шалімов (1970 р.); Г. Шаумаров (1990 р.) та ін.

Так, А. Асафова вказує, що рівень соціалізації та якість життя розумово відсталих випускників залежить від ступеня тяжкості та структури дефекту [12, с. 70-79.]. Результати дослідження В. Карвялиса, проведені у 1975 та 1987 роках, показали, що серед 645 випускників із вадами розумового розвитку, у віці 16-45 років 73,2 % так і не сформували власну сім'ю. Серед респондентів, які стали сім'янинами, 21,1 % не задоволені сімейним життям. У своїй родині особа з психофізичними вадами займає другорядну позицію, лідер у подружжі – партнер із нормальним розвитком, від нього залежить сімейне благополуччя [87, с. 28-34.].

Дещо більше висвітлено питання вивчення особливостей дітей, народжених у сім'ях випускників спеціальних шкіл, у дослідженні В. Шалімова. Науковцем було виявлено, що на здоров'я народженої дитини впливає етіологія олігофренії батьків та найбільша вірогідність народження розумово відсталої дитини спостерігається у

сім'ях, де обидва батька мають вади розумового розвитку [233, с. 26-32].

У розвідках А. Іваніцького було з'ясовано, як склалася доля випускників молдавських спеціальних шкіл для учнів із різними видами відхилень через 3 – 5 років після її закінчення. Дослідження показало, що випускники з вадами розумового розвитку уклали найменшу кількість шлюбів у порівнянні з випускниками з іншими вадами розвитку [82, с. 14-18].

Серед основних проблем, з якими стикаються у своїх власних сім'ях колишні випускники спеціальних шкіл, О.Мастюкова [131] та Г. Шаумаров [235] називають негативний досвід отриманий до шлюбу, несприятливий приклад батьківської сім'ї, велика кількість дошлюбної вагітності, істотна різниця у віці (від 10 до 25 років), повне підкорення іншому партнеру, який не має інтелектуальних вад, багатодітність, великий відсоток народження дітей з різними відхиленнями у розвитку, психологічна та соціальна неготовність до сімейного життя, нестача знань з організації сімейного господарства, високий рівень конфліктності між подружжям, неузгодженість сімейних цінностей, проблеми в сексуальних відносинах.

Дослідники О. Денисова [57], О. Морщинуна [131], Г. Шаумаров [235] виділяють наступні причини виникнення проблем у майбутній сім'ї у людей із вадами розвитку: недостатньо серйозне ставлення до вибору чоловіка, відсутність відповідальності та необхідної психологічної і моральної зрілості, невміння жити в одному сімейному колективі, егоїстичне ставлення до інших членів сім'ї та незацікавленість їхнім життям, недостатній прояв культури в сфері духовних, психологічних та сексуальних відносин.

Дисгармонійні стосунки та несприятливий психологічний клімат у батьківській родині такої дитини негативно впливають на її майбутнє сімейне життя. Зокрема, А. Раку стверджує, що дитина з певними вадами в розвитку схильна копіювати модель сім'ї батьків у власну сім'ю [172].

У роботах Г. Грибанової освітлюються проблеми ранньої алкоголізації та наркоманії, ранньої вагітності, великої кількості абортів, розповсюдження венеричних хвороб, які вражають розумово відсталих школярів [172].

Значна вірогідність залучення осіб із вадами розумового розвитку в

гомосексуальні зв'язки та інші збоченні відносини підкреслюється в працях Дж. Холл [262]. Автор вказує, що школярі з вадами розумового розвитку мають обмежену інформацію про стать та про статеві відносини між чоловіками та жінками, а основним постачальником інформації з цього питання для таких учнів є однолітки, які також мають досить обмежені знання з даної сфери.

За даними А. Креутнер [266], розумово відсталі школярі не знають назви геніталій та їх призначення, не мають уявлення про венеричні захворювання, про засоби контрацепції.

Г. Шаумаров [235] вказує, що чимала відповідальність у підготовці майбутнього сім'янина, майбутніх чоловіка та дружини, батька й матері покладається саме на школу, в якій навчається розумово відстала дитина. У практиці спеціальних шкіл у процесі підготовки учнів до сімейного життя, науковець вважає доцільним: враховувати особливості дефекту дитини, вікового періоду та особливості батьківських сімей учнів; у процесі виховання майбутнього сім'янина використовувати вагомі народні та національні традиції; знайомити учнів із предшлюбними факторами, з їх роллю та впливом на створення сім'ї; формувати культуру спілкування в учнів та готовність до виконання психотерапевтичної функції у сім'ї; формувати вміння виражати почуття любові, ніжності; формувати такі якості особистості, як відвертість, уважність, люб'язність, розуміння інших, вміння співчувати та співпереживати. Науковець наголошує на тому, що школа має бути першим і основним джерелом статевої просвіти учнів. Також дослідник надавав спеціальній школі важливого значення у формуванні в школярів адекватних уявлень про майбутню сім'ю.

Необхідно зазначити, що тривалий час проблема сімейного виховання учнів із психофізичними вадами вченими лише окреслювалась, і тільки з 90-х років простежується сплеск активності досліджень щодо різноманітних її аспектів (О. Денисова, М. Матвєєва, С. Міронова, О. Моршиніна та ін.).

У межах розв'язання даної проблеми Н. Коломинський [98] наголошує на необхідності вдосконалення існуючих програм спеціальних шкіл з навчальної та виховної роботи. Автор наполягає на введенні науково розробленої системи

підготовки розумово відсталих школярів до сімейного життя, яка повинна складатися з соціально-психологічної, статевої, господарської просвіти та виховання.

О. Денисова [57] зазначає, що підготовка учнів спеціальних шкіл до сімейного життя повинна включати в себе систему соціальних, правових, педагогічних, медичних заходів, які спрямовані на формування в учнів адекватних установок на шлюбно-сімейні відносини. Головним, з точки зору науковця, у процесі підготовки до майбутнього сімейного життя є статеве виховання учнів із вадами розумового розвитку. О. Денисовою було розроблено курс «Основи сімейного життя з гігієною статі», метою якого є формування необхідних моральних, гігієнічних, медичних, економічних знань і прищеплення почуття відповідальності за народження та виховання дітей.

Неодмінною складовою громадянського виховання особистості, як вважає В. Левицький [115], є статево-рольове виховання, мета якого – формування адекватної поведінки у хлопців та дівчат, характерної для їхньої статі для покращення процесу соціалізації особистості. Дослідником було докладно розроблено педагогічне забезпечення формування в молодших розумово відсталих школярів складових статево-рольової вихованості, яке включає в себе спеціальні завдання, зміст, методи і форми позакласної роботи й спрямоване на розвиток статево-рольових знань, позитивного ставлення до статево-рольових норм та взаємодії, формування адекватної статево-рольової поведінки.

Висвітлюючи питання підготовки розумово відсталих дітей до шлюбного життя, С. Миронова [141] обґрунтовує важливість статевого виховання цієї категорії учнів. Як вказує науковець, метою статевого виховання є усвідомлення приналежності дітей до своєї статі, усвідомлення властивостей кожної статі, прищеплення дітям норм і правил спілкування та взаємодії між хлопцями й дівчатами, розширення знань про здоров'я і формування гігієнічних навичок, розширення знань та уявлень про сім'ю і родинні ролі. С. Мироновою і М. Матвєєвою з метою статевого виховання й підготовки учнів спеціальної школи до сімейного життя було розроблено систему педагогічних заходів для різної

вікової категорії дітей – молодший шкільний вік (7-10 років), молодший підлітковий вік (11-13 років), старший підлітковий (13-16 років) та молодший юнацький (16-18 років) [142].

Слід зазначити, що за кордоном (США, Німеччина, Польща, Чехія, Індія та ін.) посилена увага до статевого виховання учнів із психофізичними вадами. В Україні створення дієвої системи статевого виховання зазначеної категорії дітей лише розпочинається. Зокрема, Н. Бастун та С. Лукомською (2007 р.) розроблено комплексну програму сексуального виховання підлітків та молоді зі зниженим інтелектом, яка включає цикл тренінгів для фахівців, батьків та молодих людей із інтелектуальною недостатністю. Також авторами розроблено факультатив «Шлях до тебе», який має на меті розширення, поглиблення та закріплення знань підлітків та молоді з легкою та помірною розумовою відсталістю про оточуючий світ, міжстатеві стосунки та основи гігієни тіла дорослої людини [178].

На наш погляд, благополуччя сімейного життя залежить від багатьох факторів, тому у процесі підготовки розумово відсталих учнів до сімейного життя не можна обмежуватись лише статевим вихованням. Так, Г. Хархан виділяє наступні напрями підготовки учнівської молоді до сімейного життя: національний, морально-релігійний, господарсько-економічний, юридично-правовий, естетичний, психологічний, психосексуальний, усвідомлене батьківство [223].

Н. Галімова [44] пропонує систему вдосконалення змісту навчально-виховної роботи у межах викладання навчального предмету «Соціально-побутове орієнтування» та в позаурочний час з метою сімейно-побутової адаптації розумово відсталих школярів. Запропонована методика, на думку автора, сприятиме розширенню знань про шлюбно-сімейні відносини та формуванню необхідних вмій для побудови адекватних взаємовідносин у сім'ї.

В. Левицький [115] підкреслює, що в процесі підготовки учнів із інтелектуальними вадами до сімейного життя основна увага приділяється лише формуванню навичок господарської діяльності, а такі питання, як сімейні ситуації, причини можливих сімейних конфліктів не роз'яснюються, виховання культури відносин здійснюється на недостатньому рівні.

Отже, на основі аналізу та узагальнення наукових джерел можна зробити висновок про безсумнівну залежність майбутнього сімейного життя від уявлень, які склалися у розумово відсталій особі до моменту створення своєї власної сім'ї. Розумово відсталі підлітки мають потребу в розширенні знань про сімейно-шлюбні відносини та формуванні адекватних уявлень про власну майбутню. Тому пріоритетна відповідальність у підготовці майбутнього сім'янина, у розширенні його знань про сім'ю та формуванні уявлень про власну майбутню сім'ю, покладається саме на спеціальну школу.

1.2. Психологічні передумови формування у розумово відсталих дітей підліткового віку уявлень про майбутню сім'ю

У спеціальній психології та педагогіці значна увага приділяється проблемі виховання, розвитку і корекції особистості дитини з психофізичними вадами з метою забезпечення її оптимальної інтеграції у сучасні умови життєдіяльності (В. Бондар, Ю. Бистрова, І. Дмитрієва, В. Засенко, А. Колупаєва, С. Конопляста, С. Миронова, О. Проскурняк, Л. Руденко, В. Синьов, В. Синьова, Т. Скрипник, В. Тарасун, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, І. Татьянчикова, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін. [18, 19, 61, 62, 63, 79, 99, 139, 140, 141, 142, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 221, 228, 236 та ін.]). У цьому зв'язку чималого значення набуває підготовка до майбутнього сімейного життя учнів спеціальної школи, зокрема учнів із вадами розумового розвитку. Науковці наголошують на необхідності розширення їхньої соціальної свідомості та соціальних уявлень, у тому числі, й уявлень про майбутню сім'ю.

Так, підкреслюючи основну мету спеціальних (допоміжних) шкіл – інтеграцію учнів із вадами розумового розвитку в соціум, С. Миронова наголошує, що «одним із важливих складових напрямків соціалізації вихованців виступає їхня підготовка до сімейного життя» [139, с. 11], адже створення власної сім'ї є однією з основних складових дорослого життя випускників.

Яким буде сімейне життя в майбутньому у багатьох випадках залежить, від уявлень, які склалися у розумово відсталій людині про сім'ю в дитячі і юнацькі

роки до моменту створення своєї власної сім'ї. Молодих людей неможливо вважати підготовленими до шлюбу, якщо в них не сформовані чіткі та усвідомлені уявлення про те, для чого вони одружуються, чого чекають від майбутньої сім'ї, які сімейні відносини хотіли б побудувати, які обов'язки покладає на них шлюб.

Такий фактор, як уявлення партнерів про власну майбутню родину (внутрішня картина), на думку Н. Александрова [242], Е. Ейдемільера [241, 242, 243], В. Юстицького [241, 242, 243], відіграє значну роль у житті родини. При цьому створюється установка на певне сприймання сімейних ситуацій, визначаються очікування і вимоги до партнерів, а також розуміння суперечних проблем та можливостей їх розв'язання. Взагалі, уявлення – це психічний процес уявного відтворення образів предметів і явищ, які в цей момент не впливають на органи чуття людини [240].

Феномен уявлення визначається як результат всього того, що було у минулому сприйнято та збережено у пам'яті. Уявлення має властивість постійно змінюватись та доповнюватись, адже кожне нове сприйняття призводить до розширення, збагачення й уточнення вже існуючих уявлень. Фізіологічну основу уявлень складають сліди в корі великих півкуль головного мозку, що залишаються після реальних збуджень центральної нервової системи у процесі сприйняття. Завдяки пластичності центральної нервової системи ці сліди зберігаються. Уявлення як психічні явища мають схожі та відмінні риси з такими психічними явищами, як сприйняття і галюцинації. Уявлення виникають за відсутністю належних до них об'єктів, тому вони, на відміну від сприйняття, менш яскраві та менш детальні, але в той же час більш схематизовані та узагальнені: у них відбиваються найбільш характерні наочні особливості, які властиві цілому класу подібних об'єктів [138, 167, 240 та ін.].

Як зазначав І. Сеченов [192], за своїми нервовими механізмами уявлення відрізняються від сприйняття лише різницею у збудниках: для процесу сприйняття збудником стає предмет, який людина бачить, чує, відчуває і тому подібне, а для уявлення збудником стає слово або думка про предмет чи явище.

Таким чином, формування та розвиток уявлень зумовлені особливостями сприймання та пам'яті.

Уявлення тісно пов'язане з мисленням та мовленням, а також включає у себе елемент узагальнення. Довільне оперування уявленнями у процесах пам'яті, уяви та мислення можливо завдяки їх регулюванню за допомогою мовленнєвої діяльності. Разом із тим у процесі екстеріоризації та інтеріоризації мовлення відбувається подальша переробка уявлень в абстрактні поняття [138].

Розглянемо власні характеристики уявлення. Перш за все, уявлення характеризуються наочністю. Уявлення – це чуттєво-наочні образи дійсності, і в цьому полягає їх близькість до образів сприйняття, адже уявлення – це відтворені і перероблені образи об'єктів, які сприймалися в минулому. Наступна характеристика уявлень – це фрагментарність. Уявлення характеризуються неточністю, окремі частини і ознаки представлені яскраво, інші – дуже невиразно, а треті взагалі відсутні. Не менш значущою характеристикою уявлень є їх нестійкість і мінливість. Так, будь-який викликаний образ предмету або явища, зникає з поля свідомості, і як би людина не намагалась його втримати, лише за допомогою певних зусиль можливо знову його викликати. На передній план по черзі виступають то одні, то інші деталі відтвореного образу. Наші уявлення завжди є результатом узагальнення окремих образів сприйняття, при цьому рівень узагальнення може бути різним. Тобто уявлення – це не просто наочні образи дійсності, а й завжди певною мірою узагальнені образи. У цьому полягає їх близькість до понять [126, 138, 153, 167, 168, 169, 196 та ін.]. Науковці зазначають, що уявлення є переходом від сенсорних і перцептивних образів до понять. З одного боку, уявлення наочні, і в цьому вони схожі з сенсорними і перцептивними образами. З іншого боку, загальні уявлення містять в собі значну ступінь узагальнення, і в цьому відношенні вони схожі з поняттями.

У науковій літературі дефініція «поняття» тлумачиться як відображена в мисленні єдність істотних властивостей, зв'язків і відносин предметів або явищ [138, 153, 167, 196 та ін.]. Зокрема, С. Рубінштейн [174] зазначає, що уявлення і поняття не просто співіснують і супроводжують один одного, вони

взаємопов'язані по суті. Дослідник підкреслює, що мислення в поняттях завжди пов'язане з уявленнями, які до нього включені, але не зводиться тільки до оперування ними.

Л. Занков науково обґрунтовує, що уявлення та поняття – це елементи знань. знання – форма існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини, у широкому сенсі слова, знання – це образ реальності суб'єкта в формі понять і уявлень [168].

Досліджуючи уявлення як пізнавальний процес, науковці І. Дубровіна, Г. Келлі, А. Маклаков, І. Павлов, Ф. Хейдер та ін. [126, 167, 168] виділяють їх наступні функції:

1. Сигнальна функція полягає у відображенні у кожному конкретному випадку не тільки образу предмета, який раніше впливав на наші органи чуття, а й різноманітної інформації про нього, яка згодом під впливом конкретних факторів перетворюється в систему сигналів, керуючих нашою поведінкою. Образ уявлення має різні відомості про об'єкт, його ознаки і способи практичного використання. На думку І. Павлова [153], уявлення виникають за тією ж схемою, як і умовні рефлекси.

2. Регулююча функція уявлень полягає в відборі потрібної інформації, яка раніше мала вплив на наші органи чуття, про предмет або явище з урахуванням реальних умов майбутньої діяльності. Завдяки даній функції актуалізуються саме ті уявлення, на основі яких найбільшою мірою вирішується поставлене завдання. Образи майбутнього, що виникають в уявленнях, можуть через підсвідомість керувати самопочуттям і поведінкою людини.

3. Настроювальна функція уявлень виявляється в орієнтації діяльності організму людини на певні параметри відображення впливів навколишнього світу. Дана функція передбачає формування програми дій, заданої параметрами поточної або майбутньої ситуації.

Аналіз психологічної літератури засвідчує наявність декількох підходів до побудови класифікації уявлень. За походженням виділяють уявлення, що виникають на основі відчуттів та сприймань; уявлення, що виникають на основі

уяви; уявлення, що виникають на основі мислення. За ступенем узагальненості виокремлюють одиничні або конкретні (образ конкретного предмета); загальні (уявлення про загальні риси, групи схожих предметів); схематизовані (відображення предмету у вигляді умовного графічного зображення). За аналізаторами, з якими пов'язано виникнення уявлень розрізняють: зорові, слухові, нюхові, смакові, тактильні, рухові та ін. Також за ступенем вольових зусиль для створення образів уявлення розподіляють на мимовільні та довільні уявлення [126, 138, 153, 167, 168, 169, 196 та ін.].

Є. Ігнат'єв, І. Лукін, М. Громов зауважують, що індивідуальні відмінності школярів у межах уявлень дуже значні [83]. У кожної дитини різне коло уявлень, які формувалися під впливом різних умов життя і виховання. Дослідники вказують, що під впливом навчально-виховної роботи уявлення у дітей успішно формуються. Саме в процесі розвитку сприйняття у дітей відбувається формування уявлень. Збагачуючи досвід сприйняття і спеціальних спостережень дитини, тим самим формуються і розвиваються її уявлення. Особливо інтенсивно, на думку науковців, уявлення розвиваються у шкільному віці. Цьому сприяє навчально-виховний процес, в ході якого дитина знайомиться з широким колом предметів і явищ навколишнього світу.

У спеціальній психології та педагогіці значна роль надається формуванню уявлень у дітей із психофізичними недоліками, зокрема, із вадами розумового розвитку. Дослідження багатьох науковців присвячені вивченню особливостей, розвитку та корекції уявлень розумово відсталих школярів різних вікових груп (Р. Каффеманас [88], А. Косимова [102], А. Ліпкина [117], М. Матвєєва [184], М. Нудельман [148], В. Петрова [166], С. Рубінштейн [174], В. Синьов [184], І. Соловйов [192], О. Титова [213], О. Трубина [215], О. Хохліна [184], Ж. Шиф [237] та ін.

Так, М. Матвєєва, В. Синьов, О. Хохліна зазначають, що уявленням розумово відсталих учнів про предмети і явища навколишнього середовища властиві неточність, бідність та інертність [184]. Діти з вадами розумового розвитку не можуть якісно уявити образ предмета, їм складно виділяти окремі

частини, істотні та неістотна властивості, об'єднувати та змінювати образи. Науковці вказують на труднощі актуалізації зв'язку між словом та образом, що стоїть за ним.

Характеризуючи уявлення розумово відсталих учнів, А. Виноградова, І. Липецька, Ю. Матасов, І. Ушакова підкреслюють, що вони недиференційовані, фрагментарні та розпливчаті [161]. Довільне оперування уявленнями порушено, неповноцінно протікають на образному рівні процеси аналізу і синтезу. У відстрочених уявленнях спостерігається тенденція до втрати специфічності, цілісності образу, уподібнення образів.

С. Забрамна [75] зауважує, що властиве розумово відсталим дітям порушення уявлень негативно впливає на розвиток їхньої пізнавальної діяльності. На думку автора, особливості уявлень дітей із вадами розумового розвитку, поряд із особливостями психічної діяльності, носять стійкий характер, так як є результатом органічних уражень мозку, які, у свою чергу, з'являючись на різних етапах розвитку дитини, також носять стійкий характер. Порушення уявлень у розумово відсталих дітей ускладнюють формування правильних відносин із однолітками і дорослими, впливають на активність діяльності та на всю особистість дитини.

Проблемі залежності моральних уявлень та соціальної поведінки розумово відсталих підлітків присвячено дослідження В. Синьова й О. Северова [184]. Науковці підкреслюють на необхідності формування у розумово відсталих дітей усвідомлених уявлень: чим більше у свідомості суб'єкта таких уявлень, тим більша вірогідність того, що суб'єкт буде спиратися на них у своїй соціальній поведінці [184, с. 148-149].

Безсумнівно, у системі соціалізації розумово відсталих учнів та їхньої підготовки до дорослого життя особливе місце займає формування конструктивних уявлень про майбутнє сімейне життя та готовності до шлюбу та батьківства. Так, Г. Шаумаров наголошує, що «...необхідно в процесі навчання у спеціальних школах своєчасно приділяти належну увагу формуванню в учнів адекватних уявлень про майбутнє сімейне життя» [235, с. 15].

Аналіз та узагальнення наукової літератури показали відсутність однозначного визначення й загальноприйнятого трактування поняття «уявлення про майбутню сім'ю», яке розглядається дослідниками як компонент соціальної свідомості і включає в себе комплекс уявно відтворених образів, що відображують характерні ознаки майбутнього сімейного життя (А. Асафова, Т. Демидова, І. Дубровіна, Е. Ейдемільер, С. Ковальов, Т. Мішина, Н. Недожогіна, Н. Смирнова, С. Терехіна та ін. [12, 54, 93, 94, 161, 167, 210, 241, 242]).

Визначаючи психологічну сутність цього поняття, виходимо із розуміння його як наглядного і узагальненого образу, до змісту якого входять:

- образи створення майбутньої сім'ї;
- образи майбутнього чоловіка, дружини та дітей;
- образи майбутнього сімейного життя (його рольова структура, побутово-економічна сфера, особливості спілкування та взаємодії в сімейному колі, моделі виховання дітей);
- образи пов'язані, в цілому, із соціальною роллю майбутньої сім'ї в суспільстві.

У сучасній загальній психології проблемою формування установок і уявлень про сімейне життя займалися М. Вовчик-Блакитна, Т. Демидова, З. Кисарчук, В. Кравець, В. Петренко, А. Пріхожан, Н. Толстих, А. Чернов, А. Шмельов, Т. Юферєва та ін. [31, 32, 54, 105, 250]. Науковцями виявлено, що шлюбно-сімейні уявлення старшокласників характеризуються недостатньою повнотою, невисокою оцінкою себе як майбутнього сім'янина. Уявлення про майбутнє сімейне життя формуються переважно в батьківській сім'ї, а уявлення про чоловіка і жінку складаються у сфері взаємовідносин з протилежною статтю.

Найповніше це питання розкрито Т. Демидовою [54], у дослідженні якої обґрунтовано шляхи удосконалення системи підготовки учнів загальноосвітньої школи до сімейного життя на основі виявлення змісту та формування в них адекватних уявлень про сім'ю. На думку Т. Демидової, уявлення старшокласників про сімейне життя характеризується специфічним змістом, структурою і рівнями розвитку. Дослідниця виділяє наступні структурні компоненти уявлень про сім'ю:

когнітивний (система знань про сімейне життя і себе як майбутнього сім'янина), емоційно-оцінний (ставлення до майбутньої сім'ї, батьків і сімейного життя і їх оцінка) і поведінковий (ідентифікаційна поведінка у сім'ї і моделі поведінки в конфліктних ситуаціях в сім'ї).

Аналізуючи розходження в уявленнях майбутнього подружжя, К. Вітек, І. Гребенников, В. Зацепін виявили наступні їх особливості: найчастіше партнери мають різні уявлення про кооперацію домашньої праці і власну участь у ній, про виховання дітей, способи проведення вільного часу, планування сімейного бюджету [29, 51].

У результаті вивчення асоціативних образів, пов'язаних із сім'єю, які виникають у молоді, Н. Москвічовою [144] було виділено та охарактеризовано чотири основні типи уявлень про сім'ю:

1) «тепле коло спілкування» – у сім'ї панують повноцінні й щирі міжособистісні стосунки, любов, взаєморозуміння, прийняття, емоційна підтримка (асоціативні образи: «домашній затишок», «круглий стіл», «м'які крісла біля каміну») – 40,4 %;

2) «стабільний організм» – сім'я являє собою справжній єдиний організм, цілісний процес життєдіяльності, співпрацю, допомогу один одному, спорідненість (асоціативні образи: «дерево з корінням та кроною», «бджолине гніздо») – 19,9 %;

3) «притулок» («сховище») – сховище, захист від труднощів зовнішнього середовища (асоціативні образи: «острівець у безмежному, бурхливому океані», «фортеця») – 24,8 %;

4) «взаємна відповідальність» (асоціативні образи: чистий аркуш паперу, де фіксуються всі позитивні та негативні події) – 14,1 %.

При цьому автор засвідчує, що юнаками та дівчатами практично не згадувалися такі аспекти сімейних стосунків, як прагнення до саморозвитку, самодосконалості, задоволення індивідуальних потреб у батьківстві, материнстві, самореалізації в дітях. Специфічність уявлень молоді про сім'ю відображає відсутність досвіду подружнього життя. Результати дослідження Н. Москвічової

показали, що дівчатам більш характерне уявлення про сім'ю як про «тепле коло спілкування», «притулок», «захист», а юнакам – як про «стабільний організм». Для екстравертів із високим рівнем тривожності ближчий образ «притулок», «захист», а для інтровертів з високою тривожністю – «взаємна відповідальність» [144, с.143-148].

Характеризуючи уявлення про сім'ю в різних групах старшокласників та студентів, О. Маценова [134] виокремлює наступні загальні тенденції для всіх досліджуваних груп: сучасна молодь має оптимістичні уявлення про майбутнє сімейне життя та позитивно ставиться до факту створення власної сім'ї, уявлення про майбутню сім'ю у старшокласників і студентів варіативні та реалістичні, на уявлення підлітків та юнаків про сім'ю впливають різні соціально-педагогічні джерела, пріоритетним серед яких є батьківська родина, уявлення молоді про власну майбутню сім'ю пов'язані з уявленнями про сім'ю двох попередніх поколінь, в основі уявлень про сім'ю у старшокласників і студентів є не стільки соціальні, скільки психологічні складники цього соціально-психологічного інституту.

О. Маценова називає основні фактори, які впливають на зміст і структуру уявлень старшокласників і студентів про сім'ю, серед яких: вік, стать, соціальний статус (школяр - студент) і спосіб життя (самостійне життя або життя у батьківській сім'ї). Із віком і збільшенням самостійності уявлення молоді про сім'ю стають більш змістовними і структурованими. Також дослідниця виділяє наступні соціально-педагогічні джерела, які впливають на уявлення молоді про сімейне життя: сім'я батьків (прабатьків), сім'я знайомих або друзів, художня та публіцистична література, сім'я популярної людини, думка друзів. Сім'я старшого покоління, в цілому, є для молоді пріоритетним орієнтиром у становленні уявлень про майбутню сім'ю [134].

У спеціальній психології на необхідності цілеспрямованого формування у розумово відсталих учнів уявлень про майбутню сім'ю вказується в роботах Н. Галімової [44], О. Денисової [56], Г. Шаумарова [235] та ін.

Досліджуючи проблему формування уявлень про міжстатеві, сімейно-рольові відносини у розумово відсталих підлітків у процесі корекційного

навчання і виховання, О. Денисова [56] стверджує, що вона є досить актуальною та включає в себе систему соціальних, правових, педагогічних, медичних заходів, які спрямовані на формування в учнів адекватних установок на шлюбно-сімейні відносини. Головним, з точки зору науковця, у процесі підготовки учнів із вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя є статеве виховання. О. Денисовою запропоновано запровадження у допоміжній школі навчального курсу «Основи сімейного життя з гігієною статі», метою якого є формування необхідних моральних, гігієнічних, медичних, економічних знань і прищеплення почуття відповідальності за народження та виховання дітей.

Вочевидь, важливою передумовою формування стійких уявлень про майбутню сім'ю є психофізіологічні можливості віку. Зрозуміло, що виховання майбутнього сім'янина та формування у дитини уявлень про майбутню родину здійснюється протягом тривалого часу та охоплює різні вікові етапи. На кожній віковій сходинці накопичуються певні знання, вміння та досвід, необхідні у майбутньому сімейному житті. Тому перед нами стоїть завдання виявити оптимальний віковий період для здійснення підготовки розумово відсталих учнів до сімейного життя.

У психолого-педагогічній літературі в контексті цілеспрямованої підготовки до майбутнього сімейного життя найбільш сприятливим вважається саме підлітковий вік, який є одним із найважливіших у статево-рольовому самовизначенні та становленні особистості [54, 55, 85, 108, 122, 157, 180, 212, 223, 250 та ін.].

Слід зазначити, що у сучасній психології відсутня єдина загальновизнана класифікація вікових періодів розвитку людини, тому рубежі підліткового віку позначені досить умовно. Як показує аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, існують різні погляди на межі даного вікового періоду.

Наприклад, у віковій періодизації Л. Виготського [38], яка побудована на чергуванні стабільних та кризисних періодів розвитку, пубертатний вік визначається від 13 до 17 років. Ж. Піаже [158] у своїй періодизації інтелектуального розвитку підлітковий вік відносить до періоду від 12 до

15 років, а його послідовник Дж. Брунер [22] – від 12 до 17 років. У періодизації розвитку особистості за О. Петровським [157], автор розглядає розвиток особистості як процес інтеграції в різних соціальних групах, період середнього шкільного віку від 11 до 15 років називається епохою отроцтва – це фаза індивідуалізації. Для дитини характерні пошуки спроб вираження своєї індивідуальності в групі. Якщо даний період протікає деструктивно, дитина не долає виникаючі труднощі та її індивідуальні риси не сприймаються групою, можуть розвинути такі негативні риси, як агресивність, підозрілість, неадекватно завищена самооцінка.

Основна лінія, якої дотримується в періодизації вікового розвитку З. Фрейд – це психосексуальний розвиток [222]. У своїй психоаналітичній теорії З. Фрейд пов'язує стадії вікового розвитку зі зміщенням ерогенних зон – тих областей тіла, стимуляція яких викликає задоволення. З 12 років у людини починається розвиток генетальної стадії, яка супроводжується статевим розвитком. У цей період всі ерогенні зони об'єднуються, з'являється прагнення до нормального сексуального спілкування. «Супер-Его» дитини, яке є носієм моральних норм, критиком і цензором, починає боротьбу з біологічним началом «Ід», яке підсилює свою активність та агресивні імпульси.

Е. Еріксон [246] у своїй періодизації охоплює різні сторони розвитку особистості і розглядає розвиток дитини в широкій системі соціальних відносин. Дослідник об'єднав підлітковий вік і юність в один віковий період – 12-20 років. На даному етапі, коли дитинство добігає кінця, починає формуватися ідентичність, в якій поєднуються і перетворюються всі попередні ідентифікації дитини та додаються нові. Цілісна ідентичність особистості, зауважує автор, проявляється в таких рисах, як самостійність, довіра до світу, ініціативність і компетентність, що в підсумку призводить до самовизначення особистості, вибору життєвого шляху. Якщо дитина не знаходить свого місця в житті, то розвивається диффузність ідентичності, яка супроводжується стійким станом тривоги, почуттям ізоляції та спустошеності, ворожим неприйняттям соціальних ролей, небажанням вступати у доросле.

У нашому дослідженні ми спиралися на найбільш поширену у вітчизняній психології періодизацію Д. Ельконіна [244], яка являється інтеграцією концепцій Л. Виготського та О. Леонтьєва. Д. Ельконін зосереджує свою увагу не на фізичних характеристиках, а на появі нових психічних новоутворень. На думку науковця, для кожної вікової сходинки характерні своя соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, вікові новоутворення. Вікові межі підліткового віку Д. Ельконін виділяє від 11/12 до 15 років, де провідною діяльністю виступає інтимно-особистісне спілкування підлітка.

С. Ковальов підкреслює, що у підлітковому віці значно виражена підвищена емоційність, прагнення до самостійності та самоствердження серед однолітків та дорослих, область спілкування набуває духовного та інтелектуального характеру, тому стають актуальними такі емоційно насичені форми спілкування як дружба та кохання [92, с. 39-47].

І. Кон [101] відзначає, що у підлітковому віці у суб'єкта актуалізується потреба у інтимно-особистісному спілкуванні. Науковець вважає, що дружба типова для підлітків, але вони можуть не помічати справжніх якостей партнера, через сильну емоційну прихильність. Зазвичай підлітки «сліпо» обирають собі друга, надаючи йому ті якості, які хочуть бачити. А підґрунтям любовних відносин підлітка виступає бажання мати поруч людину, яка емоційно близька з ним.

Аналізуючи наукові доробки О. Тирнова [165], можна засвідчити, що існують певні відмінності в особливостях спілкування у дівчат-підлітків та у хлопців-підлітків. Так, хлопці у меншій мірі володіють способами та прийомами спілкування, вони частіше використовують шаблонні типи взаємовідносин. Хлопці не вдаються до пошуків нових друзів та не прагнуть розширяти коло своїх знайомих, вони прагнуть зберігати прив'язаності. Дівчата ж, навпаки, більш гнучкі та варіативні у спілкуванні, вони прагнуть до розширення кола знайомих, легше встановлюють контакт.

Емоційна прив'язаність до партнера має дві сторони, як позитивну, так й негативну. Зокрема, А. Реан вважає, що незадоволеність у спілкуванні може призвести до формування завищеної або заниженої самооцінки, безвідповідальності

та безпечності, раціоналізму та цинізму, неусвідомлюваного нігілізму, високої тривожності та інших негативних особистісних якостей [55, с. 30-35].

Підлітковий вік характеризується активним статевим дозріванням: відбувається формування вторинних статевих ознак, статевий потяг починає набувати дорослих рис. Л. Виготський називає підлітковий вік однією з найскладніших критичних епох в онтогенезі людини і підкреслює, що в даному віковому періоді порушено рівновагу, яка була утворена в попередні дитячі роки, а нова не сформована, і причиною цього є поява потужного чинника – статевого дозрівання [38]. Таким чином, криза підліткового віку характеризується активними процесами статевого дозрівання та нестійкістю фізіологічних систем, в першу чергу – нервової.

Зауважимо, що важливим новоутворенням підліткового віку є усвідомлення значення своєї статевої належності, що веде до формування уявлень про найбільш привабливі якості особистості чоловіка та жінки, які проявляються в різних сферах життєдіяльності, у тому числі в спілкуванні та взаємовідносинах між чоловіком та жінкою та, безпосередньо, у сімейно-побутовій сфері. Період дорослішання пов'язаний із яскраво вираженою статево-рольовою поведінкою, яка відрізняється підвищенням інтересу до протилежної статі. Зовнішнє та внутрішнє збудження виводить підлітків із стану самозадоволення та спокою, спонукає їх до зближення з протилежною статтю, регулярного використання форм поведінки прямо чи опосередковано пов'язаних зі статевою роллю. Це проявляється як в усіх видах психосексуальної активності, так й в прагненнях до подвигів у хлопців, та в зацікавленості власною зовнішністю у дівчат [121].

За даними В. Ковальова [92], А. Лічко [118] для поведінки підлітків характерний ряд наступних реакцій: реакція емансипації; реакція «негативної імітації»; реакція групування; реакція захоплення; реакції, обумовлені сексуальним потягом. Описані реакції, як вважає К. Лебединська [114], можуть бути притаманні поведінці підлітків як з нормальним розвитком, так і з патологіями в розвитку.

Підлітковий період при розумовій відсталості, на думку науковців, протікає дисгармонійно. Складність даного вікового періоду у розумово відсталих ускладнюється особливостями їхнього інтелектуального розвитку, що негативно позначається на багатьох сферах життєдіяльності підлітка.

Як зазначають А. Капустін, Н. Тарасенко, особливості психічної діяльності розумово відсталих школярів значно відрізняються від норми і відіграють істотну роль у формуванні їхньої особистості, у механізмах інтеріоризації моральних понять та їх реалізації в діючі норми поведінки. А це, безпосередньо, впливає на підвищення схильності розумово відсталих дітей до засвоєння небажаних форм поведінки [209, с. 64-72].

Серед найбільш важливих особистісних якостей розумово відсталих підлітків, які впливають на процес статевого виховання та підготовки до сімейного життя, О. Денисова [56] виділяє особливості емоційно-вольової сфери, самооцінки та самосприйняття рівня домагань.

Характеризуючи емоційну сферу розумово відсталих дітей, Т. Власова і М. Певзнер вказують на її незрілість, недостатню диференційованість та нестабільність почуттів, значну обмеженість діапазону переживань, полярний характер проявів радості та засмучення [30].

Ж. Намазбаєва [147] описує емоції розумово відсталих школярів як поверхові та нестійкі, позбавлені тонких відтінків. При цьому у деяких учнів спостерігається надмірна сила та інертність переживань, які спричиняють невагомні причини.

М. Матвєєва, В. Синьов, О. Хохліна [186] зазначають, що в процесі шкільного навчання в емоційному розвитку розумово відсталих учнів відбуваються певні позитивні зміни. Учні старших класів вже правильно себе поведуть, вміють співпереживати ті чи інші події; не дуже виразно, але розуміють свої почуття і почуття оточуючих, встановлюють певні стосунки та контакти.

Важливе місце у процесі соціалізації розумово відсталих учнів і їхньої адаптації до дорослого життя посідає досягнення особистісної зрілості, зокрема, розвитку довільної регуляції поведінки. У дослідженнях науковців, зокрема Д. Ісаєва

[86], В. Лубовського [120], С. Рубінштейн [175], особливості вольової регуляції розумово відсталих школярів характеризуються безініціативністю, несамостійністю, слабкістю внутрішніх спонукань, зниженням мотивації, сугестивністю. Для учнів старших класів спеціальної школи характерна вже цілеспрямована поведінка, яка визначається вимогами дорослих та засвоєними правилами. Але підлітки керуються соціально схваленими мотивами до того, поки вони не суперечать їхнім безпосереднім потребам [186].

Важливим показником особистісної зрілості є адекватне ставлення до виникаючих труднощів та правильна оцінка своїх можливостей у досягненні успіху. Так, І.Соловйов [192] зазначає, що самооцінка розумово відсталих учнів завищена та некритична, залежна від ситуативних станів.

За даними досліджень Ж. Назабаєвої [147], у розумово відсталих старшокласників спостерігається вдосконалення самооцінки. У підлітків по мірі дорослішання з'являються деякі тенденції до усвідомлення власних можливостей. Однак, на думку дослідниці, недостатнє усвідомлення та оцінка розумово відсталими підлітками власних особистісних якостей негативно впливає на саморегуляцію поведінки і встановлення стійких соціальних зв'язків.

У загальній та спеціальній психології підлітковий вік поділяється на дві фази – негативну та позитивну, цієї думки дотримуються Л. Виготський [42], В. Кисловська [90], Д. Колесов [96], О. Мастюкова [130], Л. Московкіна [145], П. Якобсон [251] та ін.

Під зовнішньою картиною негативізму Л. Виготський вбачає три типи процесів, а саме: стабілізація і закріплення всіх колишніх придбань організму; критичне наростання зовсім нових підліткових змін; оформлення елементів дорослої людини, які починають зароджуватися у підлітковому віці [41].

У період негативної фази розумово відсталі підлітки переходять на нову систему відносин та спілкування з однолітками та дорослими. За даними В. Кисловської та С. Устименко, у взаємостосунках з однолітками та батьками у підлітків із вадами розумового розвитку спостерігається тривожність, зухвалість, категоричність [90].

К. Лебединська [114] зазначає, що у підлітковому віці у розумово відсталих збільшується кількість виникнення станів декомпенсації. Труднощі в поведінці та схильність до порушення правових норм зумовлені неадекватним співвідношенням норм поведінки з характером життєвих ситуацій та недорозвиненням моральних понять.

В. Синьов, О. Северов [184] вказують, що для підлітків із вадами розумового розвитку найбільш характерні такі види деструктивної поведінки, як бродяжництво, ухилення від навчання, дрібні крадіжки. Вихованці спеціальних шкіл схильні потрапляти під негативний вплив антисоціальних компаній, в яких схвалюється паління, вживання алкоголю та наркотичних речовин, порушення правових норм поведінки.

У дослідженнях А. Амбрумової [6] було вивчено типологію девіантної поведінки підлітків із вадами розумового розвитку. На основі соціально-психологічних критеріїв дослідниця виділяє наступні типи девіантної поведінки:

- антидисциплінарна (порушення режиму та дисципліни в навчально-виховному закладі);
- антисоціальна (ухилення від навчання, бродяжництво, раннє статеве життя, вживання алкоголю і наркотиків тощо);
- протиправне (крадіжки, вимагання, хуліганство, зґвалтування, вбивства тощо);
- аутоагресивне (всі види поведінки, пов'язані з суїцидом).

Л. Виготський вважає, що в негативній фазі містяться як «грізні небезпеки», так і «найбільші можливості» [40]. Услід, В.Кисловська підкреслює, що поряд із суперечностями, негативна фаза містить і позитивні тенденції, які виражаються, зокрема, у зростанні інтересу до спілкування з однолітками [90].

Досліджуючи особливості підліткового віку розумово відсталих учнів, Г. Сухарева [203] виявила, що позитивна фаза, яка приходить на зміну негативній фазі, характеризується зростанням самосвідомості, самостійності, організованості.

Зважаючи на психологічні особливості розумово відсталих підлітків, можна стверджувати що, у процесі формування в них уявлень про майбутнє сімейне життя необхідно враховувати особливості їхнього віку. Обґрунтуємо нашу думку.

По-перше, це потреба підлітків у неформальному довірливому спілкуванні з дорослими, важливість якого пов'язана насамперед з тим, що воно дає знання, необхідні хлопцям і дівчатам для майбутнього самостійного життя. Однак, слід зазначити, що у зв'язку з підвищеною схильністю до навіювання розумово відсталі підлітки легко наслідують негативні приклади дорослих.

По-друге, одне з найважливіших новоутворень старшого підліткового віку – усвідомлення дитиною статевої приналежності: психологічний бар'єр між статями руйнується; з'являється інтерес до інтимних стосунків; розширюється сфера сексуальних переживань; засвоюються стереотипи поведінки, пов'язані з усвідомленням своєї статевої приналежності.

Так, зокрема, дослідження К. Лебедінської [114] показало, що розумово відсталі дівчата підліткового віку доброзичливі, вразливі до сімейних конфліктів, прив'язані до батьків, вчителів, вихователів. Але при цьому для них притаманний підвищений сексуальний потяг, що нерідко призводить до ранніх і невпорядкованих статевих зв'язків. У поведінці можуть спостерігатися грубість і нахабність, у зовнішньому вигляді – вульгарність одягу, макіяжу та зачіски. Підлітки-хлопчики з інтелектуальною недостатністю, у порівнянні з дівчатами, схильні до частих прогулів, втеч із будинку, крадіжок, алкоголю та ін. Сексуальна поведінка у хлопців більш стримана і не займає значного місця у житті підлітка, у багатьох вона обмежується онанізмом та епізодичними випадковими зв'язками [114, с. 14].

О. Денисова [57] зазначає, що у більшості старшокласників вперше інтерес до протилежної статі виникає у підлітковому віці, так само як і перша закоханість. Досліджено, що 55% юнаків і дівчат, як навчаються у спеціальній школі, відчули це почуття у пубертатному періоді. Автор підкреслює, що у розумово відсталих дітей у підлітковому віці підвищується увага до своєї зовнішності, загострюється інтерес до питань статі, статевої приналежності і сексуального життя.

По-третє, саме в старшому підлітковому віці закладаються основні ціннісні орієнтації сімейно-шлюбних відносин.

І, нарешті, по-четверте, у старшому підлітковому віці відбувається розширення життєвого простору. Підлітки починають уявляти своє життя після закінчення школи та будувати плани на майбутнє.

Отже, під впливом сприятливих мікросоціальних умов підлітковий вік у розумово відсталих учнів характеризується виникненням орієнтації на майбутнє та побудовою нових планів, пов'язаних із дорослим життям, в якому створення власної сім'ї займає важливе місце. Це дозволяє вважати старший підлітковий вік розумово відсталих дітей найбільш сенситивним для формування в них уявлень про майбутнє сімейне життя.

1.3. Особливості впливу статево-рольової ідентифікації на формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю

Досить важливий вплив на формування у підлітків уявлень про сімейно-шлюбні відносини, про особливості взаємодії між подружжям, про обов'язки чоловіка та дружини надає приклад батьківської родини [29, 106, 222 та ін.]. Тому вважаємо за необхідне докладніше розглянути це питання з урахуванням особливостей психічного розвитку розумово відсталих учнів.

Так, К. Вітек [29] обґрунтовує значення особистого прикладу батьків для власних дітей та якості виховання ними підростаючого покоління. Атмосфера батьківської сім'ї, на думку науковця, у майбутньому впливає на долю молодого подружжя та їхнє сімейне благополуччя. Розлучення батьків, виховання дитини в неповній родині, неблагополуччя і конфліктність батьківської родини ускладнюють процес формування у майбутньому гармонійної сім'ї.

Психотерапевт С. Кратохвіл [106] вбачає безпосередній зв'язок між щасливим сімейним життям подружжя та схожістю моделей сімей, з яких походять чоловік та дружина. Гармонійно подружні стосунки можуть реалізуватися лише з партнером, який своєю внутрішньою програмою нагадує батьків протилежної статі. Розбіжність

уявлень про модель сім'ї створює основу для конфліктів, боротьбу за владу, непорозуміння, розлучення та ін.

Дослідниками доведено наявність тенденції неусвідомленого перенесення молодим подружжям моделей взаємин своїх батьків у власні сім'ї. Психологічний механізм цього процесу полягає в тому, що молода особа засвоює шляхом неусвідомленого наслідування поведінку значущих для неї людей стосовно один одного. Завдяки властивості людської психіки – наслідуванню, яке проявляється в процесі активної взаємодії батьків із дітьми, діти засвоюють і відтворюють моделі статево-рольової поведінки батьків.

Першими детально описали процес ідентифікації засновники психоаналітичного напрямку З. Фрейд та А. Фрейд [222]. Вченими було досліджено тенденцію перенесення батьківської моделі сім'ї у власну сім'ю, неусвідомлене наслідування поведінки батька чи матері, вплив образу батька протилежної статі на вибір партнера.

Феномен ідентифікації активно вивчався багатьма дитячими та медичними психологами, персонологами, соціальними психологами та трактувався по-різному: «відтворення батьківських відносин» (К. Юнг), «наслідування, копіювання досвіду батьківської сім'ї» (В. Чередниченко), «неусвідомлені тенденції до повторення моделі сім'ї своїх батьків» (З. Цельмер; М. Вовчик-Блакитна; А. Волкова) [31, 34, 231, 232].

Дослідження З. Цельмер [231] свідчить про те, що навчаючись у дитячі роки своїй майбутній подружній ролі, дитина ототожнює себе з батьком тієї ж статі. Особа батька грає особливе місце у розвитку особистості хлопчика, починаючи з самого його народження: він відіграє роль моделі при ранній ідентифікації та стає першим зовнішнім прикладом для наслідування та засвоєння дитиною форм поведінки та спілкування. Для хлопчика велике значення має досвід спілкування з батьком і досвід спостереження за взаємовідносинами батька та матері. Дівчинці, у свою чергу, важливий досвід спостереження за поведінкою матері стосовно батька, дівчинка засвоює ці способи поведінки.

Як показують матеріали дослідження Т. Юферевої [250], у підлітків з дитинства під впливом батька і матері створюється образ майбутнього чоловіка та майбутньої дружини. Поведінка батьків, їхнє сумісне життя впливають на уявлення про шлюб і на відносини до іншої статі.

Важливого значення для формування статево-рольової вихованості дитини набуває питання складу сім'ї (наявність обох батьків, відсутність когось з них, проживання з бабусями, дідусями, наявність братів, сестер). Часто труднощі виховання дітей у неповних сім'ях пов'язують із відсутністю статево-рольового взірця для них, а також з тим, що розлученим батькам часто доводиться виконувати дві різні статево-типізовані ролі.

На значну роль сім'ї у питаннях формування у дітей адекватних знань про гендерні ролі дорослих вказує М. Боришевський. Науковець підкреслює, що в сім'ї реалізуються процеси ідентифікації та наслідування статевої поведінки дорослих та закликає педагогів у разі необхідності надавати допомогу батькам у справі статево-рольового виховання [31, с. 23].

Саме завдяки механізму ідентифікації хлопців і дівчат із батьками в сім'ї, як стверджують дослідження Н. Обозова і А. Обозової [149], формуються образи чоловіка і дружини, зразками при цьому, виступають мати і батько. У виборі дружини і в подальших відносинах значну роль грає факт збігу образу матері і уявлення про жінку-дружину. Результати цих досліджень вказують, що 94 % чоловіків, що мають дружин, схожих за фізичними особливостями і темпераментом з їхніми матерями, були щасливі в шлюбі. У той же час тільки 33 % чоловіків щасливі з дружинами, не схожими на їхніх матерів. Жінки, на відміну від чоловіків, уявляють собі майбутнього чоловіка більш схожим на знайомих їм чоловіків, чим на батька [149, с. 31-39.].

І. Клемантович [91] вважає, що дитина ідентифікується із батьківською родиною, засвоює прийнятні в ній погляди, установки, звичаї, образи поведінки і спілкування. На думку І. Чередниченко, значною проблемою, з якою стикаються молоді сім'ї, є «сліпе наслідування, копіювання досвіду сім'ї своїх батьків» [232, с. 36].

У молодого подружжя, як свідчать дослідження М. Вовчик-Блакитної [31] та Н. Волкової [35], наявна тенденція до повторення моделі батьківської сім'ї. Це має значний вплив на стосунки між подружжям і може слугувати підґрунтям для конфліктів, адже не завжди моделі сім'ї чоловіка співпадають із моделями сім'ї дружини. Свої сімейні відносини обидва члени подружжя намагаються пристосувати до своїх внутрішніх схем, які закладені в чоловіка та жінки. Гармонійні сімейні відносини можуть скластися лише при схожості уявлень обох партнерів про те, якою має бути сім'я.

Аналіз психологічної літератури з проблем сім'ї засвідчив, що процес ідентифікації є одним із ключових механізмів формування уявлень про майбутню сім'ю. Батьківська сім'я стає еталоном та виступає основним джерелом накопичення знань та уявлень про те, якою має бути сім'я, батьки виступають для дітей вирішальним прикладом того, якими мають бути чоловік і жінка, яка їхня роль та функції у сім'ї, які їм притаманні форми поведінки стосовно один одного та дітей. Від батьків, від успіху або неуспіху власного шлюбу залежить, яким саме буде відношення їхніх дітей до майбутнього шлюбу.

У соціологічних дослідженнях Л. Бурлачука та Л. Коростильової зафіксовано, що благополуччя у батьківських сім'ях сприяє створенню щасливих шлюбів у дітей. Проте, як вказують науковці, нажаль далеко не у всіх сім'ях панує благополуччя та гармонія і тому особливо важливими є зусилля педагогів, психологів і батьків, спрямовані на те, щоб молода людина дістала широкі можливості вибору прикладу для майбутнього сімейного життя [23, с. 137- 145]. Дисгармонійні стосунки та несприятливий психологічний клімат у батьківській родині мають негативний вплив на майбутнє сімейне життя дитини.

У спеціальній психології та педагогіці стверджується, що дитина з певними вадами в розвитку схильна копіювати модель сім'ї батьків у власну сім'ю [87, 130, 139-142, 172 та ін.]. За результатами наукових пошуків Г. Грибанової, В. Карвяліса, Є. Мастюкової, С. Міронової, М. Райської та ін., розумово відсталі діти, зазвичай, виховуються у неблагополучних сім'ях, з несприятливою атмосферою для виховання майбутнього сім'янина. Тому не маючи іншого

приклад, дівчата та юнаки з інтелектуальними вадами, переносять негативний досвід своїх батьків у власну майбутню родину.

Підтвердженням цього є соціологічне вивчення батьківських сімей учнів із вадами розумового розвитку, проведене Н. Галімовою [44], яке показало, що більшість розумово відсталих учнів виховується у неповних сім'ях. Значний відсоток старшокласників складають діти з соціально-неблагополучних сімей, що проявляється в алкоголізації батьків, їхньому асоціальному способі життя, аморальній поведінці матерів, побутовому хуліганстві тощо.

М. Матвєєва, С. Миронова, розглядаючи питання статевого виховання та підготовки учнів спеціальної школи до сімейного життя, зазначають, що залежно від мікроклімату в сім'ї у дитини формуються установки на сімейне життя, ціннісні орієнтації, стереотипи поведінки [141, 142]. Але для багатьох учнів спеціальної школи сім'я не може виступати позитивним адекватним прикладом, а сам склад (зразок) батьків є неоднорідним за освітнім та культурним рівнем. Тому, на думку вчених, важливою є органічна співпраця спеціальної школи та сім'ї у справі виховання дітей із порушеним інтелектом.

Н. Заїраєвою [76] було проведено дослідження з метою встановлення зв'язку статево-рольових уявлень підлітків із інтелектуальною недостатністю з батьківськими. Базуючись на тому, що одним із провідних механізмів передачі статево-рольових уявлень у дитячому віці є наслідування, автором було здійснено зіставлення цих уявлень у матерів та їхніх дітей. На підставі аналізу результатів досліджень, дослідниця наголошує, що специфіка статево-рольових уявлень у розумово відсталих підлітків визначається впливом не тільки патобіологічних, а й соціальних факторів. Якщо дитина виховується в неблагополучній сім'ї, це перешкоджає формуванню адекватних статево-рольових уявлень. Отже, достовірно було встановлено, що на характер досліджуваних уявлень та їх емоційну забарвленість у більшій мірі впливає тип сім'ї та якість сімейної соціалізації. Автор також вказує на важливу залежність між ступенем інтелектуального недорозвинення підлітків, які потребують корекції розумового розвитку, та якістю характеристик їхніх уявлень.

Безперечно, сім'я є першим, основним та авторитетним для дитини вихователем. Виховання дає дитині уявлення про те, що таке сім'я, як вона функціонує, як себе слід поводити в ній та за її межами. Нажаль, часто в сім'ях, де виховуються розумово відсталі діти, закріплюються та існують неправильні установки, які є проекцією неадекватних стосунків членів сім'ї або перенесенням моделей статевого виховання сприйнятих у батьківській сім'ї у власну сім'ю, а також розподілом ролей чи функцій батьків за стереотипією статево-рольової диспозиції обов'язків, закріплених у свідомості людей, що вже суперечить реаліям сьогодення. Збільшення останніми роками в Україні кількості розлучень, скорочення народжуваності, низький рівень знань, уявлень про сімейне життя висунули проблему підготовки учнів і, особливо, старшокласників до майбутнього відповідального шлюбу як одну з основних проблем суспільства. Поліпшення знань молодого покоління, особливо із вадами розумового розвитку, про соціально-психологічні процеси, що відбуваються при становленні і розвитку сім'ї, є однією із форм зміцнення майбутньої сім'ї.

Зрозуміло, що основними джерелами статево-рольового виховання особистості є сім'я, школа, однолітки, твори художньої літератури та мистецтва, засоби масової інформації. При цьому слід зазначити, що вплив цих джерел не є рівнозначним та, відповідно, ускладнений певними недоліками, як-то:

- часто ситуація в сім'ях, де виховуються діти з інтелектуальними порушеннями, є педагогічно складною;
- спеціальні школи є переважно заходами інтернатного типу, що збіднює знання дітей із питань статево-рольової взаємодії;
- інформація, що надходить від однолітків базується на міфах та суттєво залежить від складу референтної групи, мікроклімату в ній;
- засоби масової інформації пропагують неадекватні взірці статево-рольової поведінки тощо.

Саме тому, основним координаційним джерелом реалізації завдань статево-рольового виховання щодо дітей із порушеним інтелектом, на думку

О. Мастюкової [130], розглядається спеціальна школа, а основними методами впливу – методи позакласної виховної роботи.

Отже, аналіз та узагальнення психологічної літератури з проблем сім'ї засвідчив, що процес ідентифікації є одним із стрижневих механізмів формування у підлітків уявлень про майбутню сім'ю. Враховуючи, що переважна кількість дітей з вадами розумового розвитку підліткового віку виховуються у неблагополучних, педагогічно складних сім'ях, у яких переважають деструктивні відносини та негативний психологічний клімат, постає необхідність формування у підлітків з вадами розумового розвитку адекватних уявлень про майбутнє сімейне життя. Тому важливою буде комплексна, системна робота спеціальної школи та сім'ї у справі формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків.

1.4. Стан роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя у практиці спеціальної школи та в сім'ї

Вивчення стану роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя у практиці спеціальної школи та в сім'ї здійснювалося за допомогою аналізу Державного стандарту спеціальної освіти, річних планів практичних психологів спеціальних шкіл, навчальних програм із соціально-побутового орієнтування та основ здоров'я, календарних планів з навчально-виховної роботи, анкетування практичних психологів та батьків розумово відсталих підлітків. Дослідження здійснювалося на базі 17 спеціальних загальноосвітніх шкіл Донецької, Харківської, Сумської областей.

З метою виявлення стану роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя нами була розроблена анкета для практичних психологів (див. Додаток А). Аналіз отриманих даних показав, що більшість опитуваних (92 %) вважає за необхідне підготовку розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя в умовах навчального закладу, тому що випускники за стінами школи стикаються із дорослим життям, однією із складових якого являється створення власної сім'ї, тим паче українське законодавство дозволяє розумово відсталим особам створювати сім'ї та народжувати дітей.

Практичні психологи спеціальних шкіл підкреслюють, що навчання та виховання дітей із вадами розумового розвитку – це складний і багатогранний процес, який стосується не лише усунення чи пом'якшення недоліків пізнавальної діяльності учнів, а й потребує вирішення особистісних проблем кожної дитини. Практики вказують, що у розумово відсталих учнів немає чітких уявлень про сімейне життя та відсутнє вміння самостійно спланувати його, тому як прикладом для цих дітей є не завжди благополучні сім'ї. Головне завдання спеціальної школи – допомогти розумово відсталій дитині реалізуватися у суспільстві. Саме школа займається відродженням авторитету сім'ї і надає відповідну підготовку підростаючому поколінню.

Однак, наголошуючи на необхідності майбутнього працевлаштування випускників і на актуальності трудової підготовки розумово відсталих школярів, 8 % респондентів вважають, що підготовка учнів до майбутнього сімейного життя в умовах спеціального навчального закладу можлива, але в цьому немає потреби.

Аналіз календарних планів із виховної роботи засвідчив, що майже в кожній школі передбачені заходи, які присвячені підготовці розумово відсталих учнів до дорослого життя та, безпосередньо, до створення сім'ї. Проведення цієї роботи передбачено у формі тренінгів, консультацій, бесід, круглих столів, сімейних вечорів, сумісних туристичних подорожувальних та святкування традиційних свят (Різдво, День народження, День матері та ін.). Метою подібних заходів є підвищення значення сім'ї та сімейних цінностей у житті кожної дитини, вивчення сімейних традицій, виховання поважного ставлення до всіх членів родини, порядного сім'янина та підготовка до майбутнього батьківства, формування належних батьківських та материнських якостей. Також важливою метою кожної школи є залучення батьків розумово відсталих учнів до процесу підготовки їхніх дітей до вступу в доросле життя.

Практично з сімнадцяти спеціальних шкіл лише у дев'яти з них здійснюється гурткова робота зі статевого виховання. Так, наприклад, у Куп'янській спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті Харківської обласної ради працює гурток «Доньки-матері». Мета програми – профілактика та

формування репродуктивного здоров'я й усвідомлення статево-рольової поведінки, формування світогляду дівчат підлітків, як гармонічно розвинених особистостей, майбутніх матерів, дружин. На заняттях використовується модульний підхід, який дає можливість розглянути чималу кількість життєвих ситуацій з різних боків.

Аналіз роботи вчителів та вихователів з даного питання засвідчив, що підготовка учнів до сімейного життя не носить системний та комплексний характер, ними заплановано проведення окремих заходів, як-то:

- бесіди (наприклад, «Всі добрі справи починаються з сім'ї», «Моя сім'я – моя фортеця», «Любов – запорука щасливого шлюбу», «Сім'я і побут» та ін.);

- дискусії (наприклад, «Моє майбутнє», «Що я можу зробити для свого майбутнього життя», «Моя родина», «Сімейні стосунки» та ін.);

- виховні години (наприклад, «Сім'я – основа держави», «Що таке шлюб», «Відповідальне батьківство», «Статеві стосунки» та ін.);

- круглі столи (наприклад, «Складові щасливого шлюбу», «Обов'язки чоловіка та дружини», «Стосунки між хлопцем та дівчиною», «Життя без гачка» та ін.);

- свята із залученням батьків (наприклад, «Папа, мама, я – дружня сім'я», «Моя мама найкраща у світі», «Бабусині руки», «Сімейні ігри» та ін.);

- батьківський лекторій (наприклад, «Перше кохання», «Ви виховуєте хлопця – майбутнього батька», «Ви виховуєте дівчинку – майбутню матір», «Родинне коло» та ін.);

- сімейні вечорниці.

У межах роботи психологічних служб спеціальних шкіл 78 % практичних психологів тією чи іншою мірою приділяють увагу підготовці розумово відсталих учнів до сімейного життя. Узагальнимо види роботи практичних психологів у цьому напрямі:

1. Психодіагностична робота: основний емпіричний метод отримання інформації, який використовується психологами – анкетування, бесіда, тестування та проєктивні методики. Серед учнів, наприклад, проводиться анкетування: «Я і моя

сім'я», «Погляд у майбутнє», «Мої стосунки з батьками», «Сімейні цінності», «Взаємостосунки з протилежною статтю» та ін. Серед проєктивних методик використовуються наступні: «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернса, С. Кауфмана), малюнок сім'ї – метод Л. Кормана, малюнок сім'ї (Т. Хоментausкас), методика Р. Жіля «Le Test-Film», «Два дома» (І. Вандвик, П. Екбланд).

Серед батьків психологи здійснюють такі анкетування, як «Психологічний тип батьків» (В. Ткачова), «Визначення виховательських умінь у батьків дітей з відхиленнями у розвитку» (В. Ткачова), «Разом з дитиною», «Особливості перехідного віку» та ін. Вивчення внутрішньосімейних відносин і виховательських позицій батьків здійснюється за допомогою таких методик, як соціограма «Моя сім'я» (В. Ткачова), «Аналіз сімейних взаємин» (Е. Ейдемільлер), тест-опитувальник батьківського ставлення ОРО (А. Варга, В. Столін), методика PARI (Е. Шефер та Р. Белл) та ін.

Серед педагогічного колективу шкіл проводиться анкетування на такі теми: «Виховання хлопців та дівчат», «Вікові особливості підлітків», «Статеве виховання молоді» та ін.

2. Консультаційна робота: даний вид роботи відбувається як в індивідуальній формі, так і в груповій (виступи психолога на класних годинах, батьківських зборах, сімейних вечорах, педагогічних радах тощо). Консультації учнів з метою підготовки молоді до майбутнього сімейного життя присвячені наступним проблемам: кохання, спілкування із протилежною статтю, особливості взаємодії чоловіка та жінки, статеві стосунки, взаємовідносини в батьківській сім'ї, спілкування з мамою та татом, психологічні чинники укладання шлюбу та ін. З батьками учнів під час консультацій обговорюються питання виховання хлопців та дівчат як майбутніх чоловіка та дружини, батька та мати; особливості підліткового віку; проблеми особистісного розвитку дитини; вплив сімейних відносин батьків на емоційну сферу дитини; особливості батьківського авторитету та ін. З вчителями та вихователями обговорюються проблеми вікової психології, особливості педагогічної взаємодії з підлітками, особливості гендерного та сексуального виховання розумово відсталих учнів.

3. Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота: практичними психологами спеціальних шкіл не приділяється належна увага проблемі підготовки розумово відсталих учнів до сімейного життя. Основні види роботи, які здійснюються у цьому напрямі – це соціально-психологічні тренінги з розвитку навичок адекватної поведінки та комунікативної сфери, корекція та розвиток моральних та емоційно-вольових якостей особистості, тренінги з репродуктивного здоров'я, проведення тренінгових форм роботи з батьками з формування здорового способу життя молодого покоління в сім'ї.

4. Психологічна просвіта: випуск стінгазет та тематичних брошур, проведення бесід, круглих столів та дискусій із учнями, батьками, вчителями та вихователями на теми, присвячені проблемам дорослого життя, підготовки до майбутнього батьківства, до взаєностосунків між чоловіком та дружиною. Певна увага приділяється статевій просвіті учнівської молоді. У роботі з батьками акцентується увага на важливості благополучної атмосфери в сім'ї, на особливостях взаємовідносин між мамою й татом та між батьками й дітьми. Спеціальні школи тісно контактують із центрами здоров'я, комітетом у справах сім'ї, молоді та спорту, які також здійснюють просвіту вихованців.

У процесі підготовки учнів із вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя практичні психологи одностайно вказали на різноманітні проблеми, які ускладнюють роботу в цьому напрямі.

Основними проблемами серед опитуваних практичних психологів було виділено: відсутність необхідної методичної літератури (96 %), відсутність у батьків психолого-педагогічної культури і байдуже ставлення до питань виховання власної дитини (88 %), обмеження діяльності пізнавальних процесів учнів (58 %), відсутність інтересу до вирішення означеної проблеми з боку педагогів (17 %).

Результати проведеного нами анкетування показали, що найбільш сприятливим віком для підготовки розумово відсталих учнів до сімейного життя практичні психологи вважають підлітковий вік – 11-16 років.

За даними анкетування було встановлено, що розумово відсталі підлітки найчастіше звертаються до практичних психологів із такими проблемами, як-то:

спілкування та взаємовідношення з протилежною статтю, невзаємне кохання, взаємовідносини з батьками та іншими членами родини, комунікація з однолітками, лідерство в класі, вибір майбутньої професії, формування відносин між людьми, альтернативні форми спілкування.

Наприклад, з проблемою взаємостосунків із протилежною статтю учні з вадами розумового розвитку звертаються до практичних психологів в цілому 5-10 разів на місяць, а з проблемою взаємостосунків із батьками та іншими членами родини – 2-5 разів на місяць. Дані питання хвилюють підлітків і є актуальними для їхнього вікового періоду, адже, як ми зазначали у першому розділі, саме в підлітковому віці пробуджується інтерес до протилежної статі, статево-рольова поведінка в період дорослішання характеризується ростом потягу до протилежної статі. Підлітковий вік – це «вік бунтаря», тому конфлікти з батьками та іншими дорослими стають досить частим явищем, підліток прагне відстоювати свої думки та показати дорослим, що він вже не дитина.

Як стверджують практичні психологи, за психологічною допомогою в два рази частіше звертаються дівчата, ніж хлопці. Дівчат більш за все хвилюють проблеми кохання та взаємостосунків із хлопцями, спілкування з однолітками та дорослими. Серед хлопців актуальні питання планування майбутнього та вибору професії, проблеми формування відносин між людьми, спілкування з протилежною статтю.

Наступне питання, яке було проаналізовано в ході нашого дослідження, – це активність та інтерес батьків, діти яких навчаються у спеціальних школах, до участі у навчально-виховному процесі. Результати показали, що в цілому стійкий інтерес виявляють приблизно 30 % батьків, невагому зацікавленість – 50 % та 20 % батьків незначною мірою або взагалі не цікавляться навчально-виховним процесом.

На основі аналізу особових справ вихованців спеціальних шкіл нами було проаналізовано 2518 сімей учнів. В цілому було проаналізовано учнів. Отримані дані розподілено відповідно класифікації неблагополучних сімей у залежності від їх провідних показників неблагополуччя, розробленої Л. Алексєєвою [5, с. 11-24].

На рис. 1.1 проілюстровано основні типи сімей, які зустрічаються серед батьківських сімей розумово відсталих учнів.

Отож, охарактеризуємо типи сімей, в яких виховуються учні з вадами розумового розвитку:

- благополучна (батьки морально стійкі, володіють культурою виховання, емоційна атмосфера сім'ї позитивна) – 32 %;

- педагогічно некомпетентна (батьки не володіють культурою виховання, батьки байдуже ставляться до питань виховання власної дитини, емоційна атмосфера сім'ї відносно позитивна) – 36 %;

- конфліктна (у сім'ї неблагополучна емоційна атмосфера, між батьками виникають постійні конфлікти, батьки дратівливі, грубі, нетерпимі) – 18 %;

- аморальна (батьки вступають в протиріччя вже не тільки у відносинах один з одним, але і з нормами моралі та правилами моральної поведінки в цілому, жорстока поведінка по відношенню до дитини, систематичні фізичні покарання, батьки ведуть аморальний спосіб життя: пиячать, мають судимість, вихованням дітей не займаються) – 10 %;

- асоціальна (родина має негативну антигромадську спрямованість її членів до народних цінностей, інтересів, ідей; атмосфера в сім'ї благополучна лише ззовні; ставлення батьків до дитини байдуже) – 4 %.

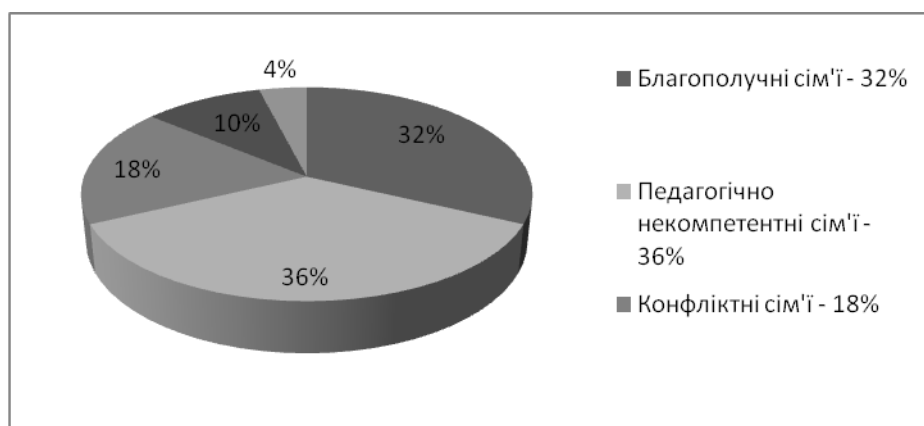

Рис. 1.1. Типи батьківських сімей розумово відсталих учнів

Аналіз особових справ учнів спеціальних шкіл показав, що 37 % дітей виховуються в неповних сім'ях, де їх виховує лише мама або тато, чи взагалі інші родичі – бабуся, дідусь, тітка та ін.

Працівники спеціальних шкіл (адміністрація, класні керівники, соціальні педагоги та ін.) практично не відстежують подальший сімейний стан своїх вихованців. Тому перед нами постало завдання з'ясувати за можливістю, як склалась сімейна доля колишніх випускників спеціальних шкіл. У результаті було виявлено, що в цілому приблизно 67 % розумово відсталих випускників створює власні сім'ї та народжує дітей. Серед випускників, які закінчили школу 7 – 10 років тому (2003-2006 рр.), створили власну сім'ю – 58 %; серед випускників, які закінчили школу 6 – 4 років тому (2007-2009 рр.) – 46 %; а серед тих випускників, які закінчили школу 3 – 1 роки тому (2010-2012 рр.) власну сім'ю створили 24 %.

З'ясовано, що сімейна доля колишніх вихованців спеціальних шкіл складається по-різному. Зустрічаються як благополучні сім'ї, так і ті, для яких характерні різноманітні зовнішні (відсутність гідних умов життя, безробіття та ін.) або внутрішні (сімейні конфлікти, розлучення, аморальний спосіб життя та ін.) неблагополуччя.

Аналіз навчальних програм спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей показав, що часткова підготовка учнів до майбутнього сімейного життя здійснюється у процесі вивчення навчальних предметів «Соціально-побутове орієнтування» (укладачі: Н. Гіренко, Г. Мерсіянова) [194] та «Основи здоров'я» (укладач: І. Вдовиченко) [151].

Метою навчального предмета «Соціально-побутове орієнтування» є підготовка розумово відсталих учнів до самостійного життя, організації власного побуту шляхом формування у них відповідних знань та практичних умінь, а також навичок життєвої та соціальної компетентності: виконання норм і правил культурної поведінки в суспільстві, родині, вирішення життєво необхідних побутових завдань. Навчальна програма для 5 – 10-х класів включає в себе 13 розділів, які забезпечують підготовку школярів до свідомого і самостійного вирішення різноманітних життєвих проблем.

Так, наприклад, у процесі вивчення розділу «Родина. Родинні стосунки» навчально-розвивальна робота спрямована на:

- формування в учнів уявлень про поняття «сім'я», про склад сім'ї, про розподіл господарчо-побутових обов'язків між членами сім'ї; а також надання знань про склад своєї сім'ї, імена та по-батькові, близьких родичів; місце роботи й посаду батьків; обов'язки дітей у сім'ї (6-й клас);

- надання знань про види допомоги батькам, в тому числі про допомогу батькам у догляді за молодшими дітьми: одягання, роздягання, проведення різних ігор, прибирання іграшок, прогулянки тощо (7-й клас);

- формування та удосконалення навичок догляду за немовлям: годування із соски і ложечки, купання, одягання, сповивання, прибирання постелі, правила утримання дитячого посуду, іграшок (8-й клас);

- уточнення та розширення уявлень про сім'ю та сімейні відносини; формування стійких понять про правові та морально-етичні основи шлюбу; розширення знань про сімейні конфлікти (9-й клас);

- формування уявлень про основи сімейних стосунків, сімейні традиції, організацію дозвілля і відпочинку в сім'ї; про морально-етичні норми стосунків у сім'ї; про обов'язки членів сім'ї; про розподіл господарсько-побутових обов'язків між членами сім'ї (10-й клас).

Орієнтовна кількість годин на викладання розділу «Родина. Родинні стосунки» складає 24 години: у 6-му класі відведено 2 години, у 7-му класі – 4 години, у 8-му класі – 6 годин, у 9-му класі – 6 годин, у 10-му класі – 6 годин.

Окремий розділ присвячено питанням регулювання сімейних прибутків та витрат. У процесі вивчення розділу «Бюджет родини» навчально-розвивальна робота спрямована на:

- формування в учнів уявлень про джерела прибутку сім'ї та її прожитковий мінімум, потреби, бажання; формування умінь підраховувати сімейний бюджет (7-й клас);

- формування стійких понять про сімейний бюджет та основні види витрат у родині; формування умінь планувати витрати на день, два, тиждень із

урахуванням бюджету сім'ї (8-й клас);

- надання знань про розмір квартплати; періодичність оплати житлової площі й комунальних послуг; тарифи на електроенергію і газ (9-й клас);

- розвиток уміння раціонально розподіляти бюджет; розширення та конкретизація уявлень про форми заощаджень та зберігання грошей, виховання вмінь відповідально і усвідомлено ставитися до свого вільного часу (10-й клас).

Орієнтовна кількість годин на викладання розділу «Бюджет родини» складає 34 години: в 7-му класі відведено 4 години, в 8-му класі – 12 годин, в 9-му класі – 10 годин, в 10-му класі – 8 годин.

У процесі вивчення навчального предмета «Основи здоров'я» розумово відсталі учні отримують знання про здоров'я людини, в них виховується свідоме ставлення до власного здоров'я, формується здоровий спосіб життя. У 8-му класі у межах даного навчального предмета розумово відсталі учні отримують окремі знання із питань статевих стосунків, сексуальних відхилень, наслідків статевих відносин, особливостей наслідків ранніх статевих відносин, незапланованої вагітності та природних методів регуляції зачаття.

Отже, аналіз навчальних програм засвідчив, що підготовка учнів до майбутнього сімейного життя здійснюється неповною мірою. Відзначається спрямованість на формування практичних вмінь та навичок, необхідних лише у господарсько-побутовій сфері сімейного життя, при цьому обмаль уваги приділяється формуванню психологічної готовності до сімейного життя, потреби в створенні майбутньої сім'ї, питанням взаємовідносин між чоловіком і жінкою.

Підготовка розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя – це цілісний процес, важливу роль в якому займає як школа, так і батьківська сім'я. Тому в межах нашого дослідження було вивчено стан роботи з виховання майбутнього сім'янина в батьківських сім'ях дітей із вадами розумового розвитку.

В анкетуванні брали участь 148 батьків учнів 7-х та 9-х класів Краснолиманської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 34, Слов'янської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 41, Миколаївської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 7, Донецької спеціальної

загальноосвітньої школи-інтернату № 29, Макіївської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату № 35 Донецької обласної ради.

Дані анкетування показали, що 41 % батьків вважають свою сім'ю дружним сімейним колективом, 37 % вважають, що їхня сім'я не досить дружна, 22 % – характеризують власну сім'ю як не дружну. 9 % респондентів стверджують, що в їхній родині не буває сварок та конфліктів, 56 % – бувають, але винятково, 35 % – вважають, що в їхній сім'ї високий рівень конфліктності між її членами. Серед сімейних традицій, які сприяють зміцненню родини, були названі: святкування свят у сімейному колі (дні народження, Новий рік, 8 Березня та ін.), сімейні прогулянки у вільний час, відвідування бабусь та дідусів у вихідні та ін. Серед батьків, які приймали участь в анкетуванні, 27 % вважають, що їхня родина та сімейні стосунки в ній є прикладом для дітей, 39 % допускають, що є прикладом частково, 34 % вважають, що їхні діти не повинні брати приклад із батьківської сім'ї.

29 % батьків стверджують, що в них дружні стосунки з дітьми, діти доповідають ним свої таємниці, обговорюють своє особисте життя, піднімають тему взаємостосунків із протилежною статтю, радяться з любовних питань, 30 % батьків стверджує, що в них дружні стосунки з дітьми, але в спілкуванні існує певна обмеженість, деякі особисті теми діти не обговорюють з батьками, 41 % вважає, що діти не підтримують із батьками дружніх довірливих стосунків, дітям краще обговорити особисті теми з друзями, ніж із батьками.

Отримані дані дозволяють нам зробити висновки стосовно здійснення батьками підготовки власних дітей до майбутнього сімейного життя за наступними напрямками:

- етична та моральна підготовка дітей до сімейного життя (52 % батьків): надання знань про культуру інтимних почуттів, культуру взаємовідносин між всіма членами родини, формування адекватних уявлень про майбутніх чоловіка і дружину, виховання в дітей таких якостей, як відповідальність, чесність, стриманість, доброта, поступливість;

- правова підготовка (26 % батьків): ознайомлення дитини з основами законодавства про шлюб та сім'ю, з положеннями сімейного права, з обов'язками

подружжя стосовно один одного, до дітей, до суспільства;

- психологічна підготовка (41 % батьків): ознайомлення дітей з основами шлюбу і сімейного життя, з психологією інших людей, формування навичок спілкування;

- фізіологічно-гігієнічна та статева підготовка (37 % батьків): надання знань про фізіологічні особливості чоловічого і жіночого організмів, про статеві стосунки у відповідності з віком; формування міцних гігієнічних навичок та високоморальної поведінки;

- господарсько-економічна підготовка (42 % батьків): ознайомлення дітей із чоловічими та жіночими обов'язками в сім'ї, ознайомлення з особливостями розподілу сімейного бюджету, привчання з дитинства виконувати свої домашні обов'язки.

Отже, підготовка учнів старших класів, які потребують корекції розумового розвитку, до сімейного життя на сьогоднішній день є недостатньою, не задовольняє вікові інтереси підлітків і характеризується недостатністю відповідних методичних матеріалів, а також конструктивних методів і технік роботи з даною категорією дітей. Аналіз навчальних програм, виховних заходів та планів роботи практичних психологів, педагогів та соціальних робітників спеціальної школи показав, що в процесі сімейного виховання розумово відсталих учнів недостатньо широко освітлюються такі аспекти, як загальносоціальний, етичний, психологічний, правовий, фізіолого-гігієнічний, педагогічний, естетичний і господарсько-економічний.

У підсумку необхідно відзначити, що проблема виховання розумово відсталого підлітка як майбутнього сім'янина сьогодні є досить актуальною та потребує своєчасного вирішення. Тому гострою стає потреба створення цілісної системи підготовки підлітків та молоді з вадами розумового розвитку до сімейного життя, яка повинна будуватися на основі комплексної взаємодії батьків і фахівців спеціальних освітніх установ.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз літературних джерел засвідчив, що проблема формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків досліджена недостатньо. З'ясовано, що у школярів із вадами інтелектуального розвитку взагалі уявлення характеризуються як недиференційовані, фрагментарні та розпливчаті, порушено довільне оперування ними, неповноцінно протікають на образному рівні процеси аналізу і синтезу.

На основі узагальнення психологічних підходів визначено, що уявлення про майбутню сім'ю – це компонент соціальної свідомості, який включає в себе узагальнений комплекс уявно відтворених образів, що відображують характерні ознаки майбутньої сім'ї, потенційних чоловіка чи дружину та дітей, характер взаємовідносин між ними, особливості організації сімейного життя. Уявлення про майбутню сім'ю формуються під впливом різнобічних факторів: батьківська сім'я (її склад, рівень благополучності, відношення між її членами), отриманий досвід в батьківській сім'ї, рівень ідентифікації сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю, особливості протікання підліткового віку, особливості статево-рольової ідентифікації, отримані знання про сімейне життя від референтної групи та із засобів масової інформації.

2. Огляд загальної та спеціальної психологічної літератури переконує, що в контексті цілеспрямованої підготовки до сімейного життя найбільш сприятливим виступає саме підлітковий вік, важливе новоутворення якого – це усвідомлення значення своєї статевої належності. Під впливом сприятливих мікросоціальних умов підлітковий вік у розумово відсталих учнів характеризується активним переживанням статево-рольової ідентифікації, виникненням орієнтації на майбутнє та побудовою нових планів, пов'язаних із дорослим життям, в якому створення власної сім'ї займає важливе місце. У процесі засвоєння маскулінних та фемінних форм поведінки у підлітків формуються уявлення про найбільш привабливі якості особистості чоловіка та жінки, які проявляються в різних сферах життєдіяльності, в тому числі у спілкуванні і взаємовідносинах між чоловіком й жінкою та, безпосередньо, у сімейно-побутовій сфері.

3. Значний вплив на формування у розумово відсталих підлітків уявлень про сімейно-шлюбні відносини, особливості взаємодії між подружжям, обов'язки чоловіка та дружини, організацію господарсько-побутової сфери має приклад батьківської родини. Аналіз науково-емпіричних досліджень дає підставу стверджувати, що часто ситуація в сім'ях, де виховуються діти з порушеним інтелектом, є педагогічно складною і подає негативний зразок. Більшість розумово відсталих учнів виховується у неповних сім'ях, значний відсоток старшокласників складають діти з соціально-неблагополучних сімей, що проявляється в алкоголізації батьків, їхньому асоціальному способі життя, аморальній поведінці матерів, побутовому хуліганстві. Саме тому спеціальна школа розглядається науковцями як основне координаційне джерело реалізації завдань підготовки майбутнього сім'янина.

4. Результати безпосереднього вивчення стану роботи з формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю свідчать, що у спеціальній школі резерви продуктивного вирішення корекційно-розвивальних завдань процесу їхньої підготовки до сімейного життя використовуються неповною мірою. Психолого-педагогічна робота в цьому напрямі спрямована лише на формування окремих практичних вмінь та навичок, необхідних у сімейному житті. Результати дослідження засвідчили відсутність цілісної системи психолого-корекційних заходів, спрямованих на формування, розвиток і корекцію у школярів знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про майбутнє сімейне життя, необхідність підвищення рівня компетентності практичних працівників й батьків у сфері виховання майбутнього сім'янина. Вивчення психологічних особливостей виховання майбутнього сім'янина в батьківських сім'ях дітей із вадами розумового розвитку показало, що майже 67 % батьків не приділяє достатньої уваги підготовці своїх дітей до сімейного життя та не вважає свою сім'ю прикладом для наслідування. Тому постає необхідність створення системи корекційної роботи з формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків, яка повинна будуватися на основі взаємодії учнів, їхніх батьків і фахівців спеціальних освітніх установ.

5. Із наведеного огляду теоретико-методичних підвалин процесу підготовки школярів до майбутнього сімейного життя можна зробити висновок, що в українській спеціальній психології проблема формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю системно й теоретико-експериментально ще не досліджувалася, що спричинює високу актуальність обраної теми дослідження і потребує її подальшого вивчення та забезпечення відповідними науковими розробками й практичними рекомендаціями.

Основний зміст розділу висвітлений у працях автора:

1. Дмитрієва А. С. Проблема підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя у спеціальній психолого-педагогічній літературі / А. С. Дмитрієва // Теоретичне та методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами [ред. І. В. Дмитрієва]. – Вип. III. – Слов'янськ: Маторін Б. І., 2013. – С. 147–153.

2. Иваненко А. С. Анализ специальной психолого-педагогической литературы по подготовке будущего семьянина / А. С. Иваненко // Специальное образование: традиции и инновации: Материалы IV Международной науч.-практ. конференции (г. Минск, 24-25 окт. 2013 г.) / Бел. гос. пед. ун-т имени М. Танка: [ред-кол.: С. Е. Гайдукевич, И. Н. Логинова, В. В. Радыгина и др.] – Минск: БГПУ, 2013. – С. 51–52.

3. Иваненко А. С. Статеврольова ідентифікація як механізм формування у розумово відсталих учнів уявлень про майбутню сім'ю / А. С. Иваненко // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Серія соціально-педагогічна) / [ред. О. В. Гаврилов, В. І. Співак]. – Вип. XXIII. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. – С. 205–212.

4. Иваненко А. С. Стан роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя в практиці допоміжної школи та в сім'ї / А. С. Иваненко // Науково-практичний журнал «Наука і освіта» Південноукраїнського національного педагогічного університету імені

К. Д. Ушинського. Серія «Психологія». – 2014. – №6. – С. 56–61.

5. Іваненко А. С. Аналіз теоретичних підходів щодо підготовки школярів із вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя / А. С. Іваненко // *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. – II (14), Issue: 33, 2014. Budapest, 2014. – S. 50 – 54.

6. Іваненко А. С. До проблеми сімейного виховання в сучасній спеціальній школі / А. С. Іваненко // *Комплексний супровід дітей з психофізичними порушеннями в умовах начально-реабілітаційного центру: матеріали III-ї Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 27 – 28 квітня 2014 р.)*. / [за заг. ред. Т. В. Махукової]. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. – С. 64–66.

7. Иваненко А. С. Особенности подросткового возраста как предпосылки формирования представлений о будущей семейной жизни у умственно отсталых школьников / А. С. Иваненко // *Педагогика и психология: тренды, проблемы, актуальные задачи: Материалы V Международной научно-практической конференции. (Краснодар, 26 февраля 2014 г.)*: Сб. научн. трудов. В 2-х томах. Том I. – Краснодар, 2014. – С. 29–33.

8. Іваненко А. С. Проблема підготовки до майбутнього сімейного життя підлітків з вадами розумового розвитку / А. С. Іваненко // «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.»: Зб. тез наукових робіт учасників Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Львів, 7-8 лютого 2014 року): – Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 71–74.

9. Іваненко А. С. До проблеми сімейного виховання в сучасній спеціальній школі / А. С. Іваненко // *Актуальні проблеми психологічної науки у вимірах сучасного освітнього простору: Зб. наук. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 15-16 травня 2014 р.)* / [за заг. ред. С. П. Яланської]. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – С. 134–136.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЯВЛЕНЬ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю

2.1. Методичне забезпечення емпіричного дослідження особливостей уявлень розумово відсталих підлітків про майбутню сім'ю

Методика констатувального етапу дослідження була спрямована на виявлення особливостей уявлень у підлітків про майбутню сім'ю, визначення якості їх знань про сім'ю та сімейно-шлюбні відносини; визначення характеру емоційно-ціннісного ставлення учнів до майбутньої сім'ї та дослідження рівнів ідентифікації сім'ї батьків з майбутньою сім'єю; виявлення особливостей прояву статево-рольової поведінки розумово відсталих хлопців і дівчат.

У констатувальному експерименті брали участь 172 учні 7-х та 9-х класів спеціальної школи (7-й клас – 79 уч.: з них 43 дівчини та 36 хлопців; 9-й клас – 93 уч.: з них 51 дівчина та 42 хлопця) у віці від 13 до 16 років (діагноз F 70) та 82 учні 9-х класів із нормою інтелекту (з них 44 дівчини та 38 хлопців).

Дослідження здійснювалося на базі п'яти спеціальних шкіл (Комунальний заклад «Краснолиманська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №34» Донецької обласної ради; Комунальний заклад «Миколаївська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №7» Донецької обласної ради; Комунальний заклад «Сумська спеціальна загальноосвітня школа» Сумської обласної ради; Комунальний заклад «Глинська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат» Сумської обласної ради; Комунальний заклад «Спеціальний навчально-виховний комплекс I-II ступенів №2» Харківської обласної ради) та двох загальноосвітніх шкіл №17 м. Слов'янська, №7 м. Дружківка Донецької обласної ради.

Метою констатувального етапу дослідження було з'ясування психологічних особливостей уявлень розумово відсталих підлітків 12 – 15 років (7-й та 9-й класи) у порівнянні з підлітками 14 – 15 років із нормою інтелекту (9-й клас) про майбутню сім'ю.

Для досягнення визначеної мети було поставлено наступні завдання:

- визначити критерії та показники оцінки сформованості у підлітків уявлень про майбутню сім'ю;
- вивчити характер знань підлітків про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю;
- дослідити своєрідність прояву емоційно-оцінного ставлення до майбутньої сім'ї та сім'ї батьків;
- діагностувати особливості прояву статево-рольової поведінки розумово відсталих хлопців та дівчат;
- визначити рівні сформованості у підлітків уявлень про майбутню сім'ю;
- виявити гендерні відмінності уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих хлопців та дівчат;
- з'ясувати вікову динаміку сформованості уявлень про майбутню сім'ю в розумово відсталих учнів.

В основу нашого дослідження покладена психологічна структура уявлень про сім'ю і шлюб з точки зору трикомпонентної структури – когнітивної, емоційно-оцінної і поведінкової підструктур, яка була розроблена Т. Демидовою [54]. Запропонована автором змістова структура уявлень про майбутню сім'ю ґрунтується на «концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості», яка виступає теоретичною базою для розробки психодіагностичного (констатувального), психолого-педагогічного (розвивального) і самоактуалізуючого компонентів особистісного підходу в профільній та професійній підготовці учнівської молоді. Спираючись на особливості змісту кожного з трьох компонентів уявлень про сім'ю, в нашому дослідженні обрано основні показники кожного з представлених компонентів.

Отже, на підставі аналізу теоретичного матеріалу для проведення констатувального експерименту було репрезентовано 2 групи критеріїв діагностики рівнів сформованості уявлень про майбутню сім'ю у підлітків (рис. 2.1):

1) наявність знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю (показники: знання про функції сім'ї, знання про складові

елементи щасливого сімейного життя, знання про основні цілі шлюбу, уявлення про розподіл лідерства в майбутній сім'ї, уявлення про розподіл обов'язків в сім'ї, уявлення про виховання дітей, уявлення про розв'язання конфліктних ситуацій, уявлення про склад майбутньої сім'ї, уявлення про майбутнього чоловіка чи дружину, уявлення про себе в якості майбутнього сім'янина);

2) адекватність емоційно-ціннісного ставлення до майбутньої сім'ї та сім'ї батьків (показники: усвідомлене ставлення до сімейного життя та до батьківської сім'ї, бажання створювати в майбутньому власну сім'ю, бажання схожості з батьком чи матір'ю, ідентифікація сім'ї батьків з майбутньою сім'єю).

За кожною групою критеріїв виділено взаємопов'язані між собою показники. Формування одного з вказаних показників безпосередньо впливає на розвиток іншого.

Переживання статево-рольової ідентифікації підлітками, вираження маскулінних та фемінних якостей у хлопців та дівчат впливають на формування уявлень про чоловічі та жіночі якості, які в подальшому позначаються на взаємовідношеннях між чоловіком та жінкою у всіх сферах життєдіяльності, і в тому числі у сімейно-побутовій сфері. Спираючись на дане положення психології, додатково нами було досліджено особливості прояву статево-рольової ідентифікації у розумово відсталих підлітків, усвідомлення та переживання ними статевої належності, вираження маскулінних та фемінних якостей у хлопців та дівчат.

Методика констатувального етапу дослідження здійснювалась індивідуально, що дало змогу звернути увагу і зафіксувати рівень знань учнів про сімейно-шлюбні відносини, емоційну готовність до створення власної сім'ї у майбутньому та проаналізувати їхні індивідуальні особливості для подальшого виявлення рівня сформованості уявлень про майбутнє сімейне життя у розумово відсталих підлітків. Кожному учневі пропонувалися запитання, згруповані в залежності від його вікових та індивідуальних особливостей. Індивідуальні бесіди слугували важливим засобом більш глибокого виявлення стану сформованості у підлітків уявлень про власне майбутнє сімейне життя.

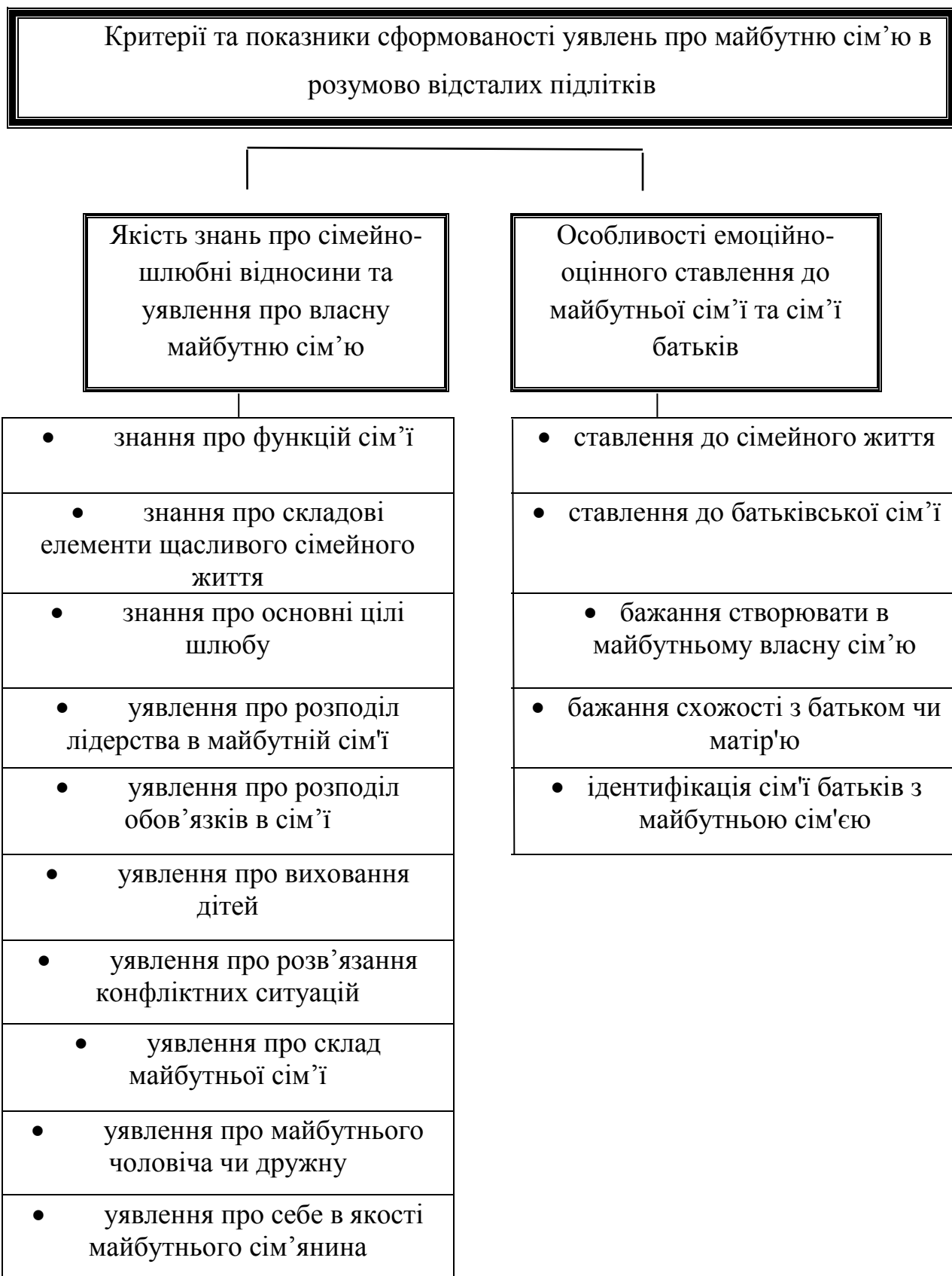

Рис. 2.1. Групи критеріїв та показники сформованості в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю

Проведення констатувального етапу дослідження ускладнено тим, що в загальній та спеціальній психології відсутня єдина методика вивчення уявлень про майбутню сім'ю у молоді, тому нам необхідно було створити психодіагностичний комплекс валідних і надійних методик для одержання змістової характеристики уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків. Ми використовували як спеціально підібрані та адаптовані методики, так й супровідні методи дослідження (анкетування, тестування, бесіди, спостереження, аналіз особових справ та ін.). Нами було розроблено та стандартизовано ряд методик, що передбачало уніфікацію інструкцій, бланків обстеження, способів реєстрації результатів, умов проведення обстеження. Усі використані методи психологічного дослідження релевантні для досягнення поставлених завдань констатувального експерименту.

Комплексний підхід до вивчення зазначеної проблеми та поєднання різних методів дослідження дозволили виявити об'єктивні відомості про стан сформованості у підлітків уявлень про майбутню сім'ю. Розглянемо організацію та порядок проведення констатувального експерименту, який складався з 3-х серій.

Для організації майбутнього сімейного життя розумово відсталі учні повинні володіти певним обсягом знань про сімейно-шлюбні відносини. Також, під впливом прикладу батьківської сім'ї та сімей найближчого оточення, засобів масової інформації, шкільних заходів у хлопців і дівчат формуються певні уявлення про особливості власної сім'ї до моменту її створення. Тому завданням першої серії констатувального експерименту було проаналізувати особливості характеру знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю в учнів 7-х та 9-х класів спеціальної школи. Конститутивними показниками були визначені наступні: знання про функції сім'ї; знання про складові елементи щасливого сімейного життя; знання про основні цілі шлюбу; уявлення про розподіл лідерства в майбутній сім'ї; уявлення про розподіл обов'язків у сім'ї; уявлення про виховання дітей; уявлення про розв'язання конфліктних ситуацій; уявлення про склад майбутньої сім'ї; уявлення про майбутнього чоловіка чи

дружну; уявлення про себе в якості майбутнього сім'янина. Ці показники вивчалися за допомогою наступних методик:

- Авторська анкета «Сімейна», її мета – вивчити особливості уявлень про майбутню сім'ю. Анкета складається з двадцять одного відкритого прямого запитання, які спрямовані на з'ясування знань підлітків про поняття «сім'я», розуміння цілей шлюбу, виявлення бажання в майбутньому бути сімейною людиною, з'ясування планованого віку вступу до шлюбу, дослідження уявлень про: себе в якості майбутнього сім'янина; якості ідеального сім'янина; майбутнього чоловіка або дружину; точку зору щодо оптимальної організації сімейного життя і кількості дітей у сім'ї (див. Додаток Б). Обробка отриманих даних за анкетною «Сімейна» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу.

- Авторська методика «Функції сучасної сім'ї», її мета – виявити наявність знань найбільш значущих функцій сім'ї, які пов'язані із задоволенням потреб сучасної родини. Методика складається з шістнадцяти тверджень. Учня необхідно вказати погоджуються вони чи ні з наведеними судженнями (див. Додаток В). Обробка результатів здійснювалась за вісьма шкалами, кожна з яких відображає найбільш значущі функції сім'ї, що пов'язані із задоволенням потреб сучасної родини. За кожен відповідь «Так» учень отримував 1 бал, за відповідь «Ні» – 0 балів. Потім, підраховувався сумарний бал та визначався рівень знань найбільш значущих функцій сім'ї.

- Авторська методика «Розподіл лідерства в сім'ї», її мета – виявити особливості уявлень старшокласників про розподіл ділового, емоційного, культурного та педагогічного лідерства в майбутній сім'ї між подружжям. Методика містить в собі 7 видів сімейних обов'язків та 3 варіанти їх розподілу між чоловіком і дружиною. Підлітки розподіляють свої відповіді за наступними типами господарсько-економічних відносин між чоловіком і дружиною: домінуючий чоловік – підкорена дружина, домінуюча дружина – підкорений чоловік, співпраця між подружжям (див. Додаток Д). Обробка отриманих даних за

методикою «Розподіл лідерства в сім'ї» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу.

- Авторська методика «Розв'язання сімейних конфліктних ситуацій», її мета – виявити характер уявлень підлітків про шляхи вирішення конфліктів та знаходження конструктивного виходу зі складних ситуацій, які можуть виникати у майбутньому сімейному житті. Методика складається з 6 карток, на яких зображено різні сюжети сімейних конфліктів. Перед учнем по черзі викладаються картки та розповідається сюжет зображених конфліктних ситуацій. Респондент повинен розповісти, як, на його думку, необхідно вирішити суперечну ситуацію (див. Додаток Е). Дослідник уважно слухає відповідь дитини та задає додаткові питання:

- *Чому ти робиш саме так?*
- *Хто перший піде на примирення?*
- *Чим скінчиться сімейна сварка?*

Обробка отриманих даних за методикою «Розв'язання сімейних конфліктних ситуацій» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу, визначалось за допомогою якого способу (конкуренція, тиск, заходження компромісу, уникнення конфлікту) конфлікт було вирішено.

- Авторська методика «Батьківські обов'язки», її мета – виявити особливості уявлень підлітків про обов'язки чоловіка та дружини з питань виховання та догляду за дитиною. Методика складається із 12 карток, на яких зображено різні варіанти батьківських обов'язків. Завдання учня полягає в тому, щоб обрати хто з подружжя повинен виконувати той чи інший батьківський обов'язок. Учень має 3 варіанти відповідей: «чоловік», «дружина», «обидва». Відповіді розподілялися за 6 шкалами, кожна з яких відображає наступні обов'язки: з догляду за дитиною, навчання дитини, організації її дозвілля, прищеплення позитивних особистісних якостей, культурного збагачення, організаційні обов'язки (див. Додаток Ж). Обробка отриманих даних за методикою «Батьківські обов'язки» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу.

- Авторська методика «Стилі виховання дітей», її мета – виявити характер уявлень старшокласників про способи їхніх відносин із майбутньою дитиною, про прийоми і методи впливу на дитину. Методика складається з 5 варіантів педагогічних ситуацій, які можуть виникати в процесі виховання дитини. Учні необхідно обґрунтувати, як би він розв'язав представлені педагогічні ситуації (див. Додаток З). Експериментатор слухав відповідь дитини та ставив додаткові питання:

- *Як би ти вчинив у данній ситуації?*
- *Яка буде у тебе реакція?*
- *Для тебе важливо, чи образиться дитина?*

Обробка отриманих даних за методикою «Стилі виховання дітей» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу, у результаті чого було з'ясовано схильність до певних стилів виховання дітей: авторитарний, ліберальний, демократичний та гіперопіка.

- Адаптована авторська методика Т. Демидової «Складові елементи щасливого сімейного життя», її мета – виявити особливості уявлень про необхідні складові шлюбу, які впливають на його благополуччя. Замість 12 тверджень у модифікованому варіанті підліткам було запропоновано 10 тверджень. Також, піддослідним було необхідно оцінити запропоновані твердження не за п'ятьма варіантами, а за чотирма: «0», «1», «2», «3» (див. Додаток И). Бали підраховувалися за допомогою ключа (усі отримані бали складаються та підраховується рівень сформованості в підлітків уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя).

- Адаптована авторська методика С. Ковальова «Розподіл обов'язків у сім'ї», її мета – виявити характер уявлень про розподіл господарсько-побутових обов'язків між чоловіком і дружиною у майбутньому подружньому житті. Методика С. Ковальова «Хто в родині повинен виконувати обов'язки» складається з 7 сформульованих тверджень і 5 варіантів розподілу сімейних обов'язків між чоловіком і дружиною. Адаптована методика С. Ковальова «Розподіл обов'язків у сім'ї» складається також з 7 сформульованих тверджень, але при цьому має лише 3 варіанти оцінки запропонованих тверджень: «тільки

чоловік», «тільки дружина», «чоловік та дружина разом» (див. Додаток К). Обробка отриманих даних адаптованої методики С. Ковальова «Розподіл обов'язків у сім'ї» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу.

- Авторська модифікація проєктивної методики Л. Кормана – малюнок «Моя майбутня сім'я», її мета – виявити особливості уявлень підлітків про власну майбутню сім'ю, про її структуру, особливості взаємин між членами сім'ї. У модифікованому варіанті було спрощено інструкцію для респондентів та зменшено кількість критеріїв, за якими оцінювався дитячий малюнок. Учням надавалася інструкція намалювати свою майбутню сім'ю, так, як вони її собі уявляють. При виконанні завдання дослідник відзначав у протоколі: послідовність малювання деталей; спонтанні коментарі дитини; емоційні реакції та їх зв'язок з зображуванним змістом (див. Додаток Л). Після виконання завдання експериментатор ставив запитання для отримання максимальної інформації, наприклад:

- Скажи, хто тут намальований?
- Кого тобі було намалював важко?
- Чому цей член родини був намальований останнім?
- Ти би хотів когось прибрати із свого малюнку?
- Чи всіх членів родини ти намалював?

Обробка отриманих даних за модифікованою проєктивною методикою Л. Кормана – малюнок «Моя майбутня сім'я» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу.

Основним завданням другої серії констатувального експерименту було проаналізувати своєрідність прояву емоційно-оцінного ставлення старшокласників до майбутньої сім'ї та сім'ї батьків. На даному етапі експериментального дослідження були визначені наступні конститутивні показники: усвідомлене ставлення до сімейного життя та до батьківської сім'ї; бажання створювати в майбутньому власну сім'ю; бажання схожості з батьком чи матір'ю; ідентифікація сім'ї батьків з майбутньою сім'єю. Указані показники вивчались за допомогою наступних методик:

- Авторська модифікація проєктивної методики Л. Кормана – малюнок «Моя сім'я», її мета – вивчити характер уявлень підлітків про особливості взаємин між членами батьківської сім'ї, про власне місце в родині батьків та пов'язані з цим переживання, дослідження ставлення дитини до батьківської сім'ї в цілому і до окремих її членів. У модифікованому варіанті було спрощено інструкцію для респондентів та зменшено кількість критеріїв, за якими оцінювався дитячий малюнок. Учням пропонувалась інструкція намалювати свою сім'ю. При виконанні завдання дослідник завважував в протоколі: послідовність малювання деталей; паузи більше 15 секунд, спонтанні коментарі дитини; емоційні реакції та їх зв'язок із зображуваним змістом (див. Додаток М). Після виконання завдання дослідник ставив питання для отримання максимальної інформації. Обробка отриманих даних за модифікованою проєктивною методикою Л. Кормана – малюнок «Моя сім'я» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу.

- Авторська адаптація методики Т. Демидової «Приклад батьків для майбутньої сім'ї», її мета – дослідити рівень ідентифікації сім'ї батьків з майбутньою сім'єю, наявність бажання схожості з батьком чи матір'ю, оцінку взаємин батьків і задоволеності відносинами з ними. Адаптована методика «Приклад батьків для майбутньої сім'ї» також, як і авторська методика Т. Демидової «Взаємовідносини в сім'ї» складається з 11 тверджень. Однак, у адаптованому варіанті методики старшокласникам пропонувалося висловити ступінь згоди чи незгоди за 2 варіантами відповідей – «так» чи «ні», тоді як в авторській методиці 5 варіантів відповідей (див. Додаток Н). Обробка отриманих даних за адаптованою методикою Т. Демидової «Приклад батьків для майбутньої сім'ї» здійснювалась за допомогою якісного та кількісного аналізу.

У третій серії експерименту було досліджено особливості прояву статево-рольової ідентифікації. Конститутивними показниками були визначені наступні: своєрідність прояву маскулінних та фемінних якостей у хлопців та дівчат; уявлення підлітків про статеві ознаки власної статі відповідно традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок; уявлення підлітків про статеві ознаки протилежної статі відповідно традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок;

характер вираження статево-рольової ідентифікації у хлопців та дівчат. Дослідження здійснювалось за допомогою наступних методик:

- Авторська адаптація методики Б. Алексєєва «Вираження фемінної та маскулінної поведінки», її мета – виявити домінування маскулінної чи фемінної поведінки у хлопців та дівчат. Модифікований варіант методики діагностики кросстатевих акцентуацій статево-рольової поведінки Б. Алексєєва, відрізняється від авторського варіанту, тим що передбачає отримання однієї оцінки індексу кросстатевої поведінки відповідно одного вікового періоду – від 12 до 18 років. Респондентам пропонувалося дати відповідь «так» або «ні» на запропоновані 12 тверджень (див. Додаток П). Обробка отриманих даних здійснюється за допомогою ключа.

- Авторська модифікація проективної методики Г. Маховір – малюнок «Намалюй людину своєї та іншої статі», її мета – дослідити особливості статево-рольової ідентифікації у підлітків та виявити особливості уявлень хлопців і дівчат про людину чоловічої та жіночої статі. Учням була запропонована інструкція: на окремих аркушах намалювати людину своєї та протилежної статі. Для інтерпретації серії малюнків «Намалюй людину своєї та іншої статі» були використані елементи з проективної методики Г. Маховір – малюнок «Намалюй людину», які спрямовані на виявлення особливостей прояву статево-рольової ідентичності. Рівень уявлень про людину чоловічої та жіночої статі визначався кількістю статевих ознак, представлених у малюнках учнів (див. Додаток Р). У результаті інтерпретації малюнків підлітків був встановлений ряд характерних відмінностей.

Отже, розроблена система критеріїв оцінки та діагностичних процедур дозволила оцінити наявний рівень сформованості уявлень про майбутню сім'ю в учнів, з'ясувати їх особливості у розумово відсталих підлітків та простежити вікову динаміку.

У процесі застосування представлених методик ми отримали певні результати, які узагальнені у наступних характеристиках.

2.2. Характер знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю в розумово відсталих підлітків

Дослідження особливостей знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю в учнів 7-х та 9-х класів спеціальної школи передбачало вивчення розуміння підлітками поняття «сім'я». Науковці схильні вважати, що «сім'я – це суспільний механізм відтворення людини, відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, заснована на цих відносинах мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою» [245, с. 663-665].

Аналіз отриманих даних показав, що осягнення значення і змісту даного поняття у розумово відсталих учнів, як 7-х, так і 9-х класів характеризується конкретністю, одноманітністю та стислістю, що пояснюється, по-перше, порушеннями інтелектуального розвитку, насамперед, недорозвиненням мисленнєвих операцій. По-друге, складнощі із наданням ґрунтовного визначення поняття пояснюються низьким словниковим запасом підлітків із вадами розумового розвитку, адже розгорнуті висловлювання в їхньому активному словнику, як правило, відсутні. По-третє, внаслідок свого віку та відсутності певного життєвого досвіду розумово відсталі учні не можуть надати розширену характеристику поняття «сім'я». І, по-четверте, важливою причиною, на нашу думку, є відсутність системи корекційно-розвивальної роботи з підготовки розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя.

На питання *«Як Ви розумієте, що таке сім'я?»* підлітки з вадами розумового розвитку дали такі відповіді, як наприклад:

Владислава, 12 років: *«Сім'я – це папа, мама, дідусь, бабуся».*

Віталій, 13 років: *«Сім'я – це коли спочатку зустрічаються, потім роблять весілля, потім з'являються діти і їх виховують».*

Микита, 14 років: *«Сім'я – це коли всі разом».*

Женя, 15 років: *«Сім'я – спільне життя».*

Діана, 16 років: *«Сім'я – це чоловік, дружина, діти, бабусі, дідусі, собачки та кошички».*

Інна, 15 років: *«Сім'я – це коли рідні та близькі разом проводять час, допомагають один одному».*

Відповіді підлітків із нормою інтелекту якісно відрізняються більшою повнотою та змістовністю. У своїх відповідях 86% учнів 9-х класів зазначають не лише членів, з яких складається сім'я, але й називають їхні обов'язки та функції в межах родини, розкривають узагалі роль сім'ї у суспільстві.

Уявлення підлітків про цілі створення сім'ї впливають на фундаментальну основу майбутнього сімейного життя, від якої залежить якість сімейно-шлюбних відносин. Зокрема, А. Волкова підкреслює, що найбільш значущі потреби людей, які задовольняються у процесі всього сімейного життя відображаються в уявленнях про цілі шлюбу [34]. За результатами дослідження відповіді учнів було розподілено на 7 груп, в яких розкриваються основні цілі створення сім'ї.

До першої групи увійшли господарсько-побутові цілі, які пов'язані із введенням домашнього господарства. Приклад відповідей учнів на питання *«Як Ви вважаєте, які цілі шлюбу?»*: *«Щоб дружина готувала і мене постійно кормила»* (Вітя, 12 р., с/ш); *«Щоб разом з чоловіком прибирати, готувати та мити посуд»* (Таня, 15 р., с/ш).

Друга група – матеріальні цілі, пов'язані із задоволенням матеріальних сфер життя. Приклад відповідей учнів: *«Щоб отримувати гроші та мати гарну роботу»* (Анатолій, 13 р., с/ш); *«Щоб у чоловіка було багато грошей і він купляв мені багато гарних речей»* (Ганна, 16 р., с/ш).

Третя група – духовні цілі, пов'язані із задоволенням потреби в любові, в сімейному щасті та піклуванні один про одного. Приклад відповідей учнів: *«Любити та прожити разом все життя»* (Дарина, 16 р., с/ш); *«Щоб жити щасливо»* (Діана, 13 р., д/ш); *«Щоб не бути одним»* (Павло, 15 р. с/ш).

Четверта група – репродуктивна мета. Приклад відповідей учнів: *«Щоб дружина народила мені синів, можна трьох»* (Антон, 12 р., с/ш); *«Щоб продовжувати рід»* (Олександр, 16 р. с/ш).

П'ята група – культурні цілі, пов'язані з забезпеченням культурного розвитку особистості, а також із організацією сімейного дозвілля. Приклад

відповідей учнів: «Щоб разом ходити гуляти до друзів, в парк. Можна їздити відпочивати за кордон» (Марина, 14 р., с/ш).

Шоста група – психологічні цілі, які задовольняють емоційну та моральну підтримку між членами сім'ї. Приклад відповідей учнів: «Бути разом та підтримувати один одного» (Софія, 15 р., с/ш).

Сьома група – інтимні цілі, пов'язані з задоволенням сексуальних потреб. Приклад відповідей учнів: «Щоб чоловік не зраджував і не пішов до іншої» (Аліна, 15 р., с/ш); «Щоб мати постійне статеве життя» (Кирило, 14 р., с/ш).

У результаті аналізу отриманих даних було виділено зазначені вище групи цілей шлюбу, що відображено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Дані про уявлення підлітків про цілі створення сім'ї (у %)

№	Цілі	Клас, школа					
		7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
		хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
1.	Господарсько-побутові	2,7	-	5,5	6,9	15,7	29,5
2.	Матеріальні	38,8	39,5	33,3	45,4	14,2	11,3
3.	Духовні	63,8	65,1	76,1	78,4	89,4	93,1
4.	Репродуктивна	72,2	83,7	85,7	86,2	94,7	95,4
5.	Культурні	-	2,3	-	3,9	34,2	43,1
6.	Психологічні	-	4,6	2,3	7,8	63,1	72,7
7.	Інтимні	11,1	4,6	26,1	15,6	13,1	4,5
8.	Немає відповіді	13,8	16,2	9,5	7,8	-	-

Виходячи з отриманих даних, можна стверджувати, що розумово відсталі учні 7-х класів, як хлопці так і дівчата, найбільшу перевагу надають репродуктивній (хлопці – 72,2 %; дівчата – 83,7 %) та духовній (хлопці – 63,8 %; дівчата – 76,2 %) цілям шлюбу. Це свідчить про те, що головна мета створення сім'ї, на думку розумово відсталих підлітків, – це продовження роду та

можливість бути постійно з коханою людиною. Також привабливою метою шлюбу для хлопців (38,8 %) і дівчат (39,5 %) є матеріальна сторона. Хлопці (11,1 %) більш, ніж дівчата (4,6 %) виділяють інтимні цілі. Учнями практично не визначаються такі цілі, як господарсько-побутові, культурні та психологічні.

Учні 9-х класів спеціальної школи вважають, що головні цілі створення сім'ї – це народження дітей, тобто репродуктивна ціль (хлопці – 85,7 %; дівчата – 86,2 %) і можливість кохати та бути коханими, тобто духовні цілі (хлопці – 76,1 %; дівчата – 78,4 %). Дівчата (45,4 %), більше за хлопців (33,3 %), надають перевагу матеріальним цілям, а хлопців (26,1 %), в свою чергу, більше ніж дівчат (15,6 %), приваблює інтимна сторона шлюбу. Такі цілі, як господарсько-побутові, культурні та психологічні старшокласники не вважають важливими для створення сім'ї.

Аналіз результатів дослідження уявлень підлітків з вадами розумового розвитку про цілі створення сім'ї свідчить про наступне: хлопці та дівчата не можуть розгорнуто обґрунтувати виділені ними цілі, їх відповіді однотипні, сповненні несуттєвими ознаками. При цьому, кількість і якість усвідомлено мотивованих відповідей в учнів 9-х класів спеціальної школи незначно збільшується у порівнянні з учнями 7-х класів.

Дев'ятикласники масової школи вважають головними цілями шлюбу репродуктивну (хлопці – 94,7 %; дівчата – 95,4 %), духовну (хлопці – 89,4 %; дівчата – 93,1 %) та психологічну (хлопці – 63,1 %; дівчата – 72,7 %), тобто як для хлопців так і для дівчат важливі, на відміну від розумово відсталих учнів, не тільки можливість кохати та продовжувати рід, але й підтримувати та піклуватися один про одного. Також учнями були виділені культурні цілі, тобто і хлопці (34,2 %), і дівчата (43,1 %) надають певне значення дозвільній стороні сімейного життя. Найменшу перевагу учні надають господарсько-побутовим (хлопці – 15,7 %; дівчата – 29,5 %), матеріальним (хлопці – 14,2 %; дівчата – 11,3 %) та інтимним (хлопці – 13,1 %; дівчата – 4,5 %) цілям. Підлітки із нормою інтелекту можуть аргументовано та усвідомлено надати повне пояснення своєї думки щодо основних цілей шлюбу.

Уявлення підлітків про невід'ємні складові щасливого шлюбу також мають значну роль у формуванні в майбутньому щасливого та міцного союзу між

подружжям. Тому наступне завдання полягало у виявленні уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя у розумово відсталих учнів 7-х та 9-х класів.

Аналіз отриманих даних дозволив визначити три групи відповідей.

До першої групи було віднесено відповіді повні, обґрунтовані сукупністю істотних ознак; уявлення учнів про невід'ємні складові щасливого шлюбу чіткі, узагальнені та структуровані; підлітки могли надати аргументоване роз'яснення власної точки зору; встановлювали асоціативні зв'язки між елементами щасливого сімейного життя та уявленнями про власну майбутню сім'ю.

Відповіді, віднесені до другої групи, неповні, частково правильні. Уявлення про невід'ємні складові щасливого шлюбу недостатньо чіткі та фрагментарні. В учнів виникали певні труднощі при інтерпретації своїх думок, при цьому вони могли самостійно виділити окремі істотні ознаки того чи іншого елемента щасливого сімейного життя, частково встановити причинно-наслідкові зв'язки.

Третю групу склали відповіді неправильні, неусвідомлені, що ґрунтувалися на інтуїтивному вгадуванні; уявлення учнів про невід'ємні складові щасливого шлюбу поверхові та розмиті. Підлітки потребували додаткового детального пояснення завдання, не могли самостійно виділити окремі істотні ознаки елементів щасливого сімейного життя та встановити причинно-наслідкові зв'язки.

У результаті аналізу отриманих результатів дослідження було виділено зазначені вище групи учнів 7-х класів, що відображено на рис. 2.2.

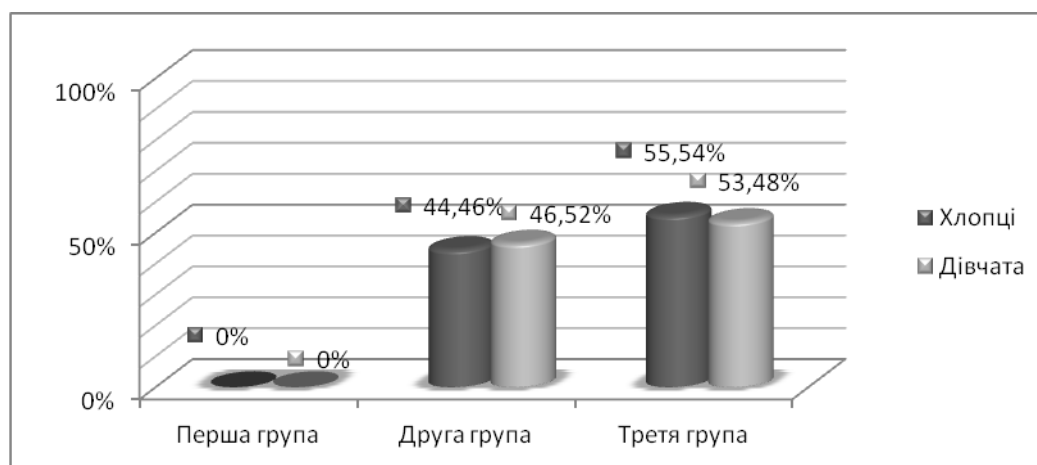

Рис. 2.2. Дані про наявність в учнів 7-х класів спеціальної школи уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя

Пріоритетними складовими щасливого сімейного життя для респондентів є: наявність кохання; наявність дітей в сім'ї, але так, щоб вони не заважали особистим справам; наявність великого грошового бюджету; наявність гарного одягу; наявність улюбленої роботи; наявність особистого простору, який дає можливість самостійно зустрічатися із своїми друзями, мати власні захоплення. В учнів 7-х класів відсутні чіткі та усвідомлені уявлення про необхідні елементи для щасливого існування сімейного союзу. У своїх відповідях хлопці та дівчата зосереджували увагу на тих складових сімейного життя, які спрямовані на задоволення лише особистих потреб.

У ході дослідження спостерігається позитивна вікова динаміка розвитку уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя (рис. 2.3). На думку учнів 9-х класів, для того щоб у сім'ї панувало щастя, необхідно: не сваритися один з одним, завжди бути разом, любити один одного, щоб всі члени родини були здорові, наявність подружньої вірності, грошей, будинку, побутової техніки та роботи. При цьому, більшість відповідей учнів 9-х класів спеціальної школи поверхові та носять неусвідомлений й неузгаальнений характер.

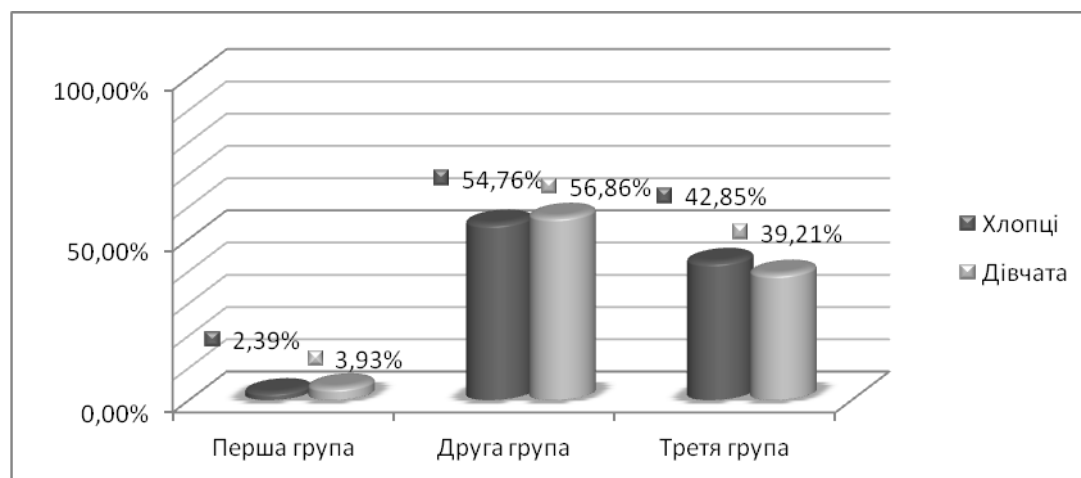

Рис. 2.3. Дані про наявність в учнів 9-х класів спеціальної школи уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя

На відміну від даних учнів 9-х класів спеціальної школи, переважна кількість учнів 9-х класів масової школи має повні та систематизовані уявлення про складові елементи щасливого сімейного життя (рис. 2.4). Підлітки вважають, що в основі щасливої сім'ї лежать кохання, повага та взаєморозуміння між

подружжям, допомога та емоційна підтримка один одного, наявність дітей, фінансова стабільність.

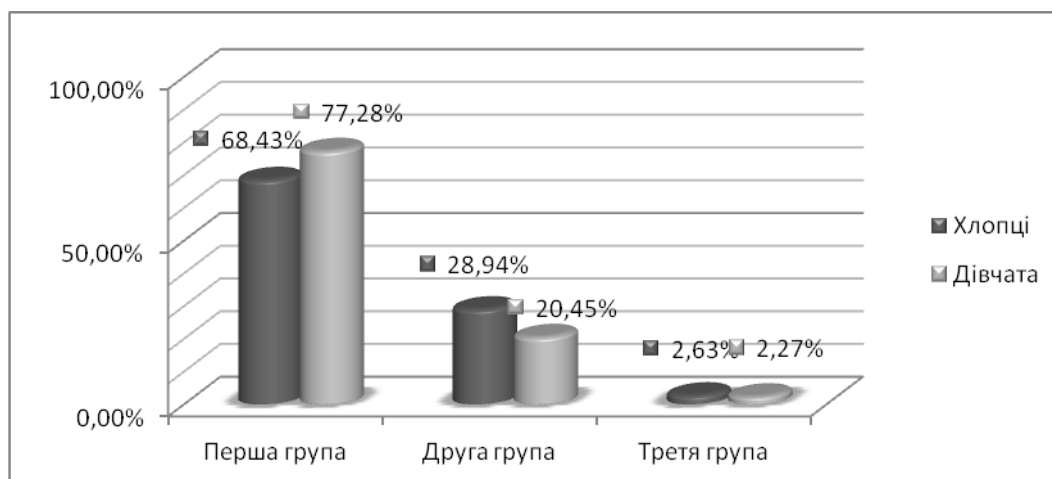

Рис. 2.4. Дані про наявність в учнів 9-х класів масової школи уявлень про складові елементи щасливого сімейного життя

Наступним завданням нашого дослідження було виявлення знань про найбільш значущі функції сім'ї, які пов'язані із задоволенням потреб сучасної родини. Кількісні показники аналізу результатів проведеної методики представлено в таблиці 2.2.

Отримані дані свідчать про те, що серед розумово відсталих учнів, як 7-х, так і 9-х класів, переважна більшість вважає найбільш значущими функціями сім'ї такі, як репродуктивна та виховна, тобто ті функції, які пов'язані із народженням дітей та їхнім вихованням. У порівнянні із дівчатами, хлопцям більше імпонує сексуальна функція. Господарсько-побутовій функції перевагу надають дівчата, адже хлопці твердо впевнені, що подружжя обов'язково повинно заробляти гроші, а ось доглядати власне житло всі члени родини не повинні. Також дівчата більше за хлопців обирали такі функції сім'ї, як психотерапевтичну, рекреативну та функцію культурного спілкування, що свідчить про те, що дівчата як майбутні берегині сімейного добробуту, вважають за необхідне організацію сімейного дозвілля, наявність власних сімейних традицій та наявність сімейної єдності та емоційної підтримки один одного. А хлопці, у свою чергу, надавали перевагу

регулятивній функції, сутність якої полягає у наявності лідера в сім'ї та дотриманні всіма членами родини сімейних правил.

Таблиця 2.2

Дані про наявність у підлітків знань про функції сім'ї (у %)

№	Функції сім'ї	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
		хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
1	Господарсько-побутова (економічна) функція	38,88	44,18	45,23	56,86	86,84	93,18
2	Регулятивна функція	33,33	25,58	38,09	31,37	92,10	88,63
3	Репродуктивна функція	55,55	58,13	78,57	80,39	97,33	97,72
4	Сексуальна функція	47,22	27,90	69,04	56,86	84,21	86,36
5	Виховна функція	41,66	46,51	52,38	66,66	92,10	95,45
6	Функція культурного (духовного) спілкування функція	27,77	31,55	42,85	49,01	89,47	88,63
7	Рекреативна функція	27,77	30,23	35,71	47,05	86,84	84,09
8	Психотерапевтична функція	30,55	39,53	40,47	52,94	94,73	95,45

Дані таблиці 2.2 свідчать про наявність позитивної вікової динаміки у розумово відсталих підлітків якості знань про функції сім'ї, тобто в порівнянні з учнями 7-х класів в учнів 9-х класів спостерігається певне зростання якісного рівня знань про функції сім'ї. Суттєво відрізняються отримані результати учнів 9-х класів масової школи, на їхню думку кожна із зазначених функцій важлива та грає невід'ємну роль у життєдіяльності сім'ї.

Проаналізувавши результати дослідження ми розподілили відповіді підлітків на три групи.

До першої групи віднесено відповіді, обґрунтовані декількома логічними зв'язками, адекватні. Підлітки мають розширені знання про найбільш значущі функції сім'ї, могли розкрити їх суть, вичленувати істотні ознаки,

диференціювати, абстрагувати їх від несуттєвих, узагальнювати. Учні давали розгорнуті пояснення своїх думок.

Другу групу склали відповіді, обґрунтовані одним істотним логічним зв'язком. У підлітків наявні певні знання про найбільш значущі функції сім'ї, розкриття їхньої суті поверхове, недостатнє володіння прийомами узагальнення власних знань, учні не вміють переносити їх на різні життєві ситуації.

Третя група – відповіді, обґрунтовані несуттєвими зв'язками, судження учні давали довільно, непослідовно та неаргументовано. У підлітків звужені знання про функції сім'ї, характерне виникнення труднощів при розкритті їх змісту. Спостерігалось невміння узагальнити наявні в учня знання про найбільш значущі функції сім'ї, їх «забруднення» (за В.Синьовим) другорядними, несуттєвими, часто випадковими, але помітними зовні ознаками.

У цілому, для розумово відсталих хлопців і дівчат, які навчаються в 7-х класах, характерні неповні, фрагментарні та неструктуровані знання про функції сім'ї (рис. 2.5).

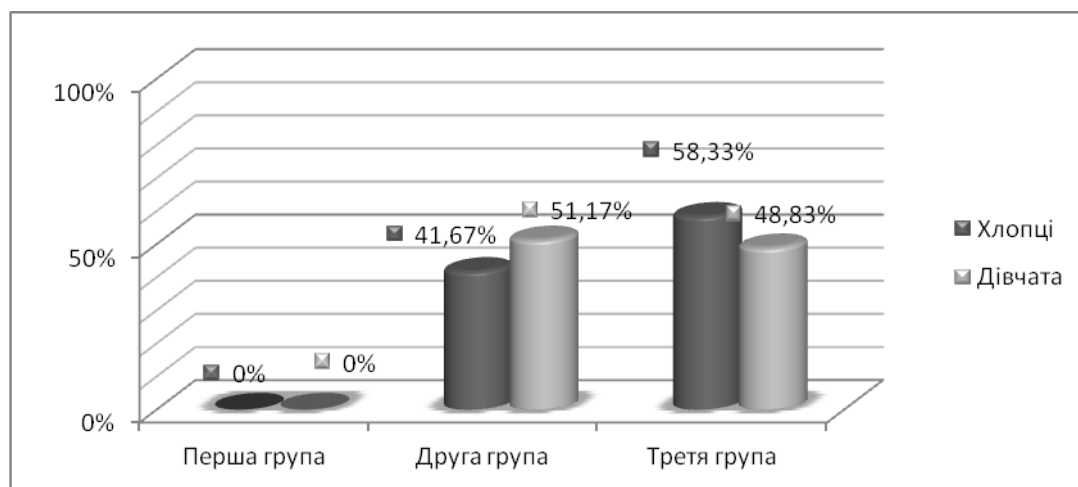

Рис. 2.5. Дані про наявність в учнів 7-х класів спеціальної школи знань про найбільш значущі функції сім'ї

Аналіз відповідей учнів 9-х класів спеціальної школи (рис. 2.6), дає підставу стверджувати про наявність позитивної вікової динаміки, хоча і не значну. Переважна кількість підлітків у своїх відповідях не виділяє характерні ознаки функцій сім'ї та не може дати їх повну характеристику.

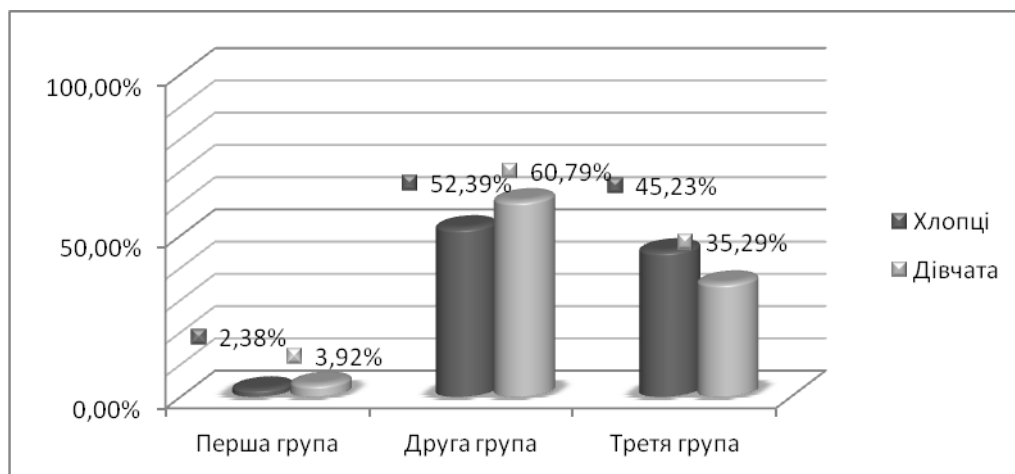

Рис. 2.6. Дані про наявність в учнів 9-х класів спеціальної школи знань про найбільш значущі функції сім'ї

Проведений аналіз відповідей учнів 9-х класів масової школи засвідчив про наявність у переважної кількості підлітків повних та систематизованих знань про найбільш значущі функції сім'ї (рис. 2.7). Це дає підставу стверджувати про наступні психологічні особливості знань про найбільш значущі функції сім'ї в розумово відсталих підлітків 12 – 13 років та 14 – 15 років у порівнянні з підлітками з нормою інтелекту 14 – 15 років: без допомоги дорослого розумово відсталі старшокласники не можуть досягнути функції сім'ї в цілому та виділяють лише окремі їх характеристики та істотні ознаки; пояснення експериментатора сприймають автоматично, не замислюючись над його значенням; знання про функції сім'ї у розумово відсталих учнів всіх вікових категорій характеризуються низьким рівнем усвідомленості, систематизованості та повноти.

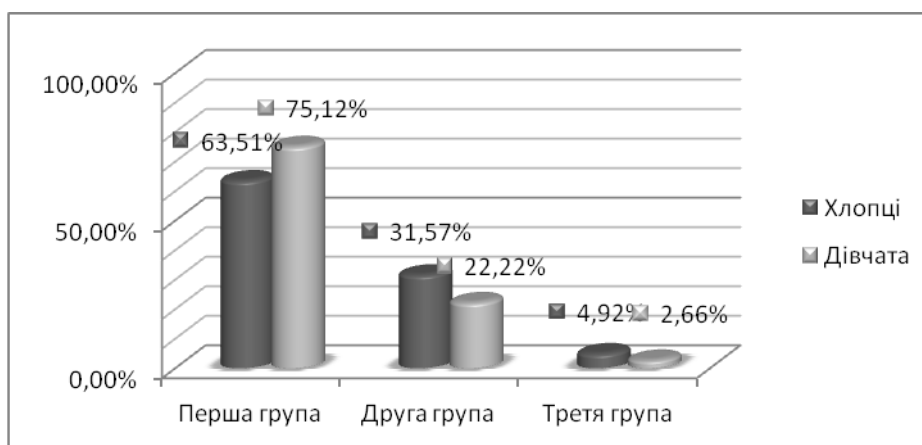

Рис. 2.7. Дані про наявність в учнів 9-х класів масової школи знань про найбільш значущі функції сім'ї

На сьогоднішній день досить розповсюдженою причиною дестабілізації сімейних стосунків виступає боротьба за лідерство між членами подружжя. Є. Ільїн пов'язує зміст поняття сімейного лідерства із здійсненням керуючих функцій: загальним керівництвом сімейними справами, прийняттям відповідальних рішень, що стосуються сім'ї в цілому, регулюванням сімейних відносин, вибором методу виховання дітей, розподілом бюджету сім'ї та ін. [84].

З метою вивчення уявлень розумово відсталих підлітків про те, хто повинен бути лідером в сім'ї, ми запропонували цим учням наступне питання: «Хто, на Вашу думку, повинен бути головою сім'ї?» (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Розподіл учнівських відповідей на питання
«Хто, на Вашу думку, повинен бути головою сім'ї?» (у %)**

Голова сім'ї	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Чоловік	80,55	37,20	71,42	19,60	57,89	38,63
Жінка	8,33	20,94	4,78	33,35	-	13,65
Рівність між подружжям	11,12	41,86	23,80	47,05	42,11	47,72

Проаналізувавши отримані результати, можна сказати, що, в цілому, всі хлопці вважають, що відповідальність за всіх членів родини та за прийняття сімейних рішень повинні нести чоловіки. Дівчата, в свою чергу, надають перевагу такому типу стосунків, як «біархат», тобто для них головне рівність та взаємність між подружжям. У порівнянні з розумово відсталими хлопцями хлопців із нормою інтелекту також приваблює рівноправ'я в сімейних стосунках, тобто коли відповідальність лежить однаково, як на чоловікові, так і на дружині. Стосовно домінуючої позиції жінки в сім'ї у відповідях хлопців і дівчат спостерігаються розбіжності: майже всі хлопці не довіряють лідерство в сім'ї жінкам, а серед дівчат, хоча й невелика кількість, але все ж таки бачать жінок у якості сімейного лідера. При цьому відповіді розумово відсталих підлітків 12 – 13 років (7-й клас) та 14 – 15 років (9-й клас) відрізнялися шаблонністю, відсутністю критичності й логічно-змістовних зв'язків. Хлопці та дівчати не могли надати розгорнуте

пояснення своєї позиції стосовно питання «Хто повинен бути головою сім'ї?», що, на нашу думку, пов'язано як з низьким рівнем інтелектуально-ціннісних компонентів свідомості, так і з неусвідомленою орієнтацією на досвід батьківської сім'ї.

Е. Ейдемільером та В. Юстицьким [243] запропоновано класифікацію сфер лідерства подружжя в сім'ї, відповідно до якої виділяються чотири сфери лідерства, а саме:

1. Ділове лідерство. Дана сфера лідерства здійснюється тим із подружжя, хто приймає рішення за виникаючими господарськими питаннями.

2. Емоційне лідерство. У цій сфері лідером подружжя є той, хто в найбільшій мірі сприяє створенню позитивного психологічного клімату сім'ї.

3. Культурне лідерство. Досягається переважанням у одного з подружжя інтересів і знань із широкого кола питань.

4. Педагогічне лідерство. Притаманне тому члену подружжя, хто знаходиться в більш тісному емоційному контакті з дітьми та має більший виховний вплив.

Дана класифікація була нами покладена в основу подальшого дослідження уявлень старшокласників про розподіл лідерства в майбутній сім'ї між подружжям. Результати відповідей учнів представлені в табл. 2.4.

На думку більшості розумово відсталих хлопців, як семикласників (63,88 %), так і дев'ятикласників (54,76 %), ділова сфера лідерства повинна у сім'ї вестися чоловіком. Хлопці (52,63 %) з нормально розвинутим інтелектом вважають, що важливі побутові питання подружжя повинно вирішувати разом. Більшість учениць, і спеціальної (7 кл. – 46,51 %; 9 кл. – 52,94 %), і масової школи (65,90 %) покладає відповідальність за реалізацію даної сфери лідерства на обох членів подружжя.

**Дані про уявлення підлітків щодо розподілу лідерства в
майбутній сім'ї (у %)**

Сфери лідерства		7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
		хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Ділове лідерство	Чоловік	63,88	34,88	54,76	21,56	28,94	11,36
	Жінка	22,24	18,61	14,29	25,5	18,43	22,74
	Обидва	13,88	46,51	30,95	52,94	52,63	65,90
Емоційне лідерство	Чоловік	9,30	7,04	4,76	5,88	13,15	6,81
	Жінка	63,88	58,13	52,38	37,25	34,09	31,81
	Обидва	26,82	34,83	42,86	56,87	52,76	61,38
Культурне лідерство	Чоловік	11,11	4,65	14,28	3,2	10,52	4,54
	Жінка	58,33	55,81	33,33	27,45	18,42	9,09
	Обидва	30,56	39,54	52,39	69,35	71,06	86,37
Педагогічне лідерство	Чоловік	19,44	7,04	9,52	-	5,26	-
	Жінка	52,77	65,11	57,14	70,58	42,10	56,81
	Обидва	27,79	27,85	33,34	29,42	52,64	43,19

Більшість учнів 7-х класів спеціальної школи (хлопці – 63,88 %, дівчата – 58,13 %) вважає, що головною у збереженні позитивного психологічного клімату в сім'ї є жінка. Учні 9-х класів спеціальної школи наділяють відповідальністю за виконання емоційної сфери лідерства як обох членів подружжя (хлопці – 42,86 %, дівчата – 56,87 %), так і лише жінку (хлопці – 52,38 %, дівчата – 37,25 %). Хлопці з нормою інтелекту надають перевагу в реалізації даної сфери лідерства як обом членам подружжя (52,76 %), так і лише жінкам (34,09 %). Дівчата (61,38 %), в свою чергу, вважають, що підтримувати сприятливу атмосферу в сімейному колі повинні обидва члени подружжя. 52,77 % хлопців та 65,11 % дівчат, які

навчаються в 7-х класах, та 57,14 % хлопців та 70,58 % дівчат, які навчаються у 9-х класах спеціальної школи вважають, що вихованням дітей та турботою за ними повинні займатися саме жінки. Позиції хлопців та дівчат із нормою інтелекту щодо педагогічно лідерства в сім'ї розділились: одна половина учнів (хлопці – 42,10 %, дівчата – 56,81 %) вважає, що дана сфера лідерства властива лише жінкам, а друга половина (хлопці – 52,64 %, дівчата – 43,19 %) обом членам подружжя.

Погляди розумово відсталих хлопців і дівчат здебільше розходяться у питаннях розподілу таких сфер лідерства, як ділове та емоційне лідерство. Виявлена розбіжність в уявленнях про позиції сімейних лідерів у хлопців і дівчат із вадами розумового розвитку може в майбутньому нашкودити побудові щасливих сімейних стосунків та призвести до непорозумінь у спілкуванні між чоловіком та жінкою.

Одним із болісних питань сучасної сім'ї є розподіл господарсько-побутових обов'язків між чоловіком та дружиною. На думку А. Курамшева, базисом проблеми виступає ключовий лейтмотив, який характеризує домінанти в даній сфері, а саме небажання жінок погоджуватися з традиційною половою диференціацією та застарілими ролевими установками, підґрунтям чого слугує домінування жінки в сфері господарства та побуту, виховання дітей, емоційно-моральна підтримка сімейного клімату [109, с. 130-138.]. Таким чином, важливою складовою констатувального етапу нашого дослідження було вивчення уявлень розумово відсталих хлопців і дівчат про розподіл господарських та батьківських обов'язків між подружжям в майбутній сім'ї.

Згідно даних таблиці 2.5 можна зробити висновок, що переважна більшість учнів 7-х класів спеціальної школи, як хлопців, так і дівчат, вважає, що в сім'ї більшу частину господарсько-побутових обов'язків повинна виконувати жінка, а саме: купувати продукти, готувати їжу, прати, виховувати дітей. Також думки хлопців і дівчат зійшлися на тому, що ремонтом повинен займатися лише чоловік, а організувати сімейне дозвілля подружжя повинно разом. Бачення того, хто повинен прибирати житло розділилось таким чином: хлопці вважають, що даний

обов'язок належить жінці, дівчата ж схильні до того, щоб чоловік і дружина разом докладали зусилля до підтримання чистоти в домі.

Таблиця 2.5

Дані про уявлення підлітків щодо господарсько-побутових відносин у майбутній сім'ї (у %)

Обов'язки		7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
		хл.	дів.	хл.	дів.	хл.	дів.
Купівля продуктів	Чоловік	8,33	13,95	4,76	13,72	39,47	29,54
	Жінка	72,22	58,13	69,04	31,37	18,42	15,90
	Обидва	19,45	27,92	26,2	54,91	42,11	54,56
Приготування їжі	Чоловік	-	-	-	-	2,63	-
	Жінка	94,44	90,69	95,23	88,23	81,57	75,0
	Обидва	5,56	9,31	4,77	11,77	15,8	25,0
Прибирання житла	Чоловік	-	-	-	-	-	-
	Жінка	61,11	39,53	69,04	31,37	44,73	36,38
	Обидва	38,89	60,47	30,96	68,63	55,27	63,62
Прання	Чоловік	-	-	-	-	-	-
	Жінка	97,22	88,37	95,23	80,39	89,47	77,27
	Обидва	2,78	11,63	4,77	19,61	10,53	22,73
Ремонт	Чоловік	88,88	95,34	92,85	94,11	86,84	81,81
	Жінка	-	-	-	-	-	-
	Обидва	11,12	4,66	7,15	5,89	13,16	18,19
Заняття з дітьми	Чоловік	-	-	-	-	-	-
	Жінка	80,55	55,81	73,80	41,17	42,10	34,09
	Обидва	19,45	44,19	26,2	58,83	57,9	65,91
Організація дозвілля	Чоловік	13,88	-	4,76	-	5,26	-
	Жінка	27,77	30,23	33,33	29,41	13,15	11,36
	Обидва	58,35	69,77	61,91	70,59	81,59	88,64

Хлопці і дівчата з вадами розумового розвитку, які навчаються в 9-х класах, вважають, що господарсько-побутові обов'язки в сім'ї повинні

розподілятися наступним чином: до жіночих обов'язків входить готування їжі та прання, чоловіки ж відповідальні за ремонтні роботи, а ось організувати сімейний відпочинок подружжя повинно спільно. Розбіжності в думках хлопців та дівчат спостерігаються у їхніх відповідях, які стосуються наступних обов'язків: купівля продуктів, прибирання житла, заняття з дітьми. Хлопці вважають, що ці обов'язки краще виконують жінки, дівчата ж вважають, що дані обов'язки повинні нести чоловік та дружина разом.

З віком у розумово відсталих школярів спостерігається позитивна динаміка поліпшення якості уявлень щодо господарсько-побутових відносин у майбутній сім'ї. Разом з тим виявляється значна кількість відповідей, у яких підлітки розподіляють господарсько-побутові обов'язки між членами подружжя неусвідомлено, орієнтуючись на шаблонні образи, їхні судження ґрунтуються на випадкових, інтуїтивних, несуттєвих асоціаціях. Думки більшості хлопців і дівчат із нормою інтелекту співпадають в тому, що значну частину господарсько-побутових обов'язків подружжя повинно виконувати разом. Лише к жіночим обов'язкам учні відносять приготування їжі та прання, а к чоловічим – ремонт. З приводу того, хто повинен займатися купівлею продуктів, половина хлопців вважає, що це мають робити чоловіки, а друга половина, як і більша частина дівчат, вважає, що це справа обох членів подружжя. Відповіді підлітків із нормою інтелекту усвідомлені, повні та систематизовані.

Отже, аналіз отриманих даних виявив наявність певного розходження в уявленнях розумово відсталих хлопців та дівчат про господарсько-побутові відносини між чоловіком та дружиною. Хлопці з вадами розумового розвитку прихильні до консервативної позиції з даної проблеми, на їхню думку, більшу частину господарських та батьківських обов'язків повинна виконувати жінка. Більшість розумово відсталих дівчат притримуються тієї позиції, що чоловік повинен допомагати дружині у процесі домашнього господарства та виховання дітей. Хлопці і дівчата, які навчаються у масовій школі, прихильні до рівноправ'я у господарсько-побутових відносинах між подружжям. Здебільше, розумово відсталим підліткам важко сформулювати особисту думку незалежну від прийнятих

у суспільстві застарілих норм. Підлітки з нормою інтелекту можуть сформулювати та інтерпретувати власну думку відносно розподілу господарсько-побутових обов'язків у майбутній сім'ї, у своїх уявленнях орієнтуються на сучасні тенденції розподілу обов'язків між членами родини.

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення уявлень підлітків із вадами розумового розвитку та підлітків із нормально розвинутим інтелектом про те, якими вони бажають бачити майбутнього чоловіка та дружину, а також якими вони уявляють себе в якості чоловіка та дружини. Для вирішення поставленого завдання в процесі анкетування учням були запропоновані наступні питання: *«Якою повинна бути Ваша майбутня дружина? / Яким повинен бути Ваш майбутній чоловік?»* та *«Яким Ви будете чоловіком? / Якою Ви будете дружиною?»*.

Хлопці з вадами розумового розвитку, які є учнями 7-х класів, уявляють, що їхні майбутні дружини, у першу чергу, повинні бути гарними, розумними та хазяйновитими, також для них важливо, щоб дружина займалась вихованням дітей, була люблячою, стрункою та вмiла смачно готувати (рис. 2.8.).

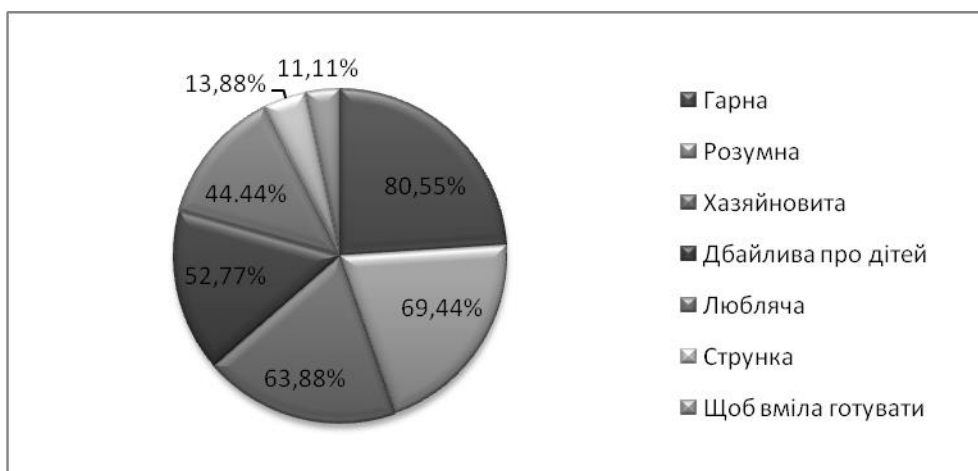

Рис. 2.8. Дані щодо уявлень розумово відсталих хлопців про майбутню дружину (7-й клас)

Серед поодиноких відповідей зустрічались наступні: *«Щоб дружина не була дітей»* (Віктор, 14 р.) ; *«Я хочу, щоб моя дружина одягалася по-модному»* (Ярослав, 13 р.). Уявлення хлопців про те, якими вони будуть у майбутньому чоловіками більш чіткі та розгорнуті. Себе вони уявляють розумними, сильними, хорошими, добрими, люблячими, турботливими, уважними, гарними, уважним до дітей, працьовитими

(рис. 2.9.). Серед поодиноких відповідей зустрічались наступні: «Я буду самим кращим» (Микита, 14 р.); «Буду дітям купувати цукерки» (Денис, 13 р.).

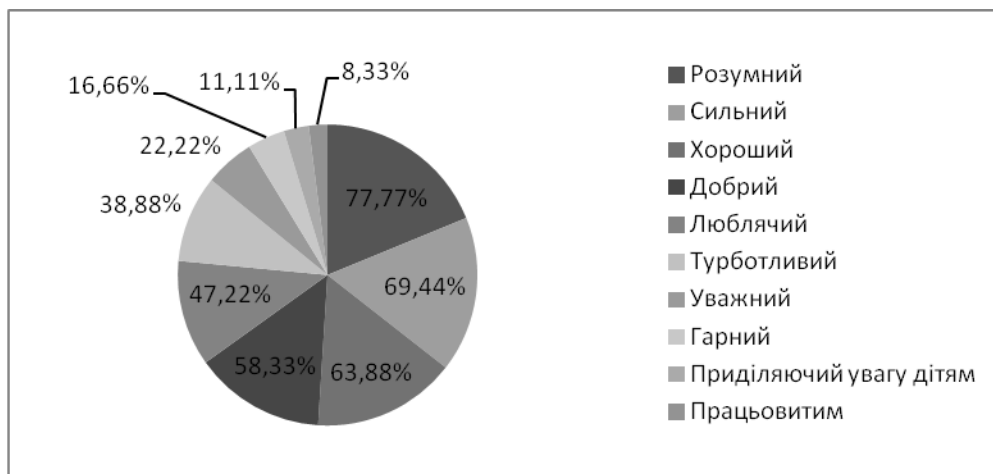

Рис. 2.9. Дані щодо уявлень розумово відсталих хлопців про себе в якості чоловіка (7-й клас)

Учениці 7-го класу спеціальної школи уявляють, що їхні майбутні чоловіки будуть добрими, турботливими, працюючими, гарними, люблячими, спортивними. Себе ж дівчата в майбутній ролі дружини бачать гарними, добрими, турботливими, хазяйновитими, люблячими, розумними, щедрими. Отримані дані представлені на рис. 2.10. та рис. 2.11. Також зустрічались поодинокі відповіді, наприклад: «У мого чоловіка буде машина» (Вікторія, 14 р.); «Щоб чоловік не був п'яний і не дрався» (Катерина, 13 р.).

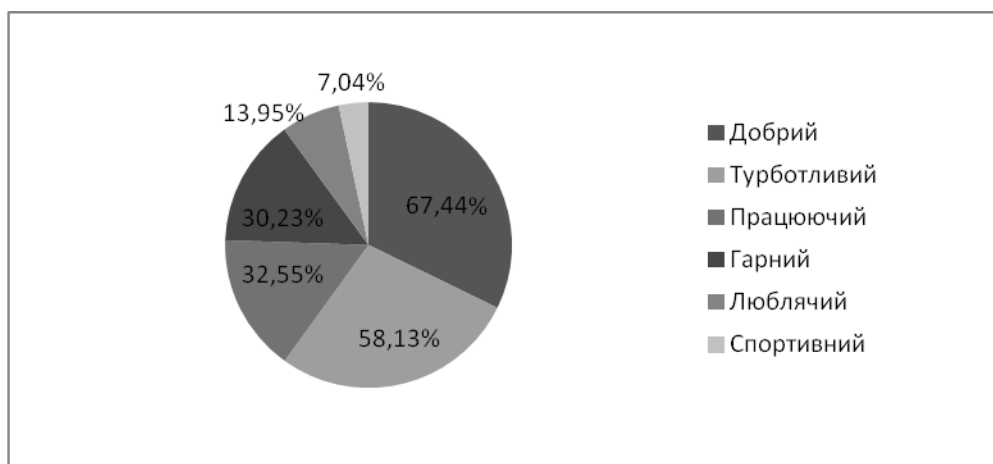

Рис. 2.10. Дані щодо уявлень розумово відсталих дівчат про майбутнього чоловіка (7-й клас)

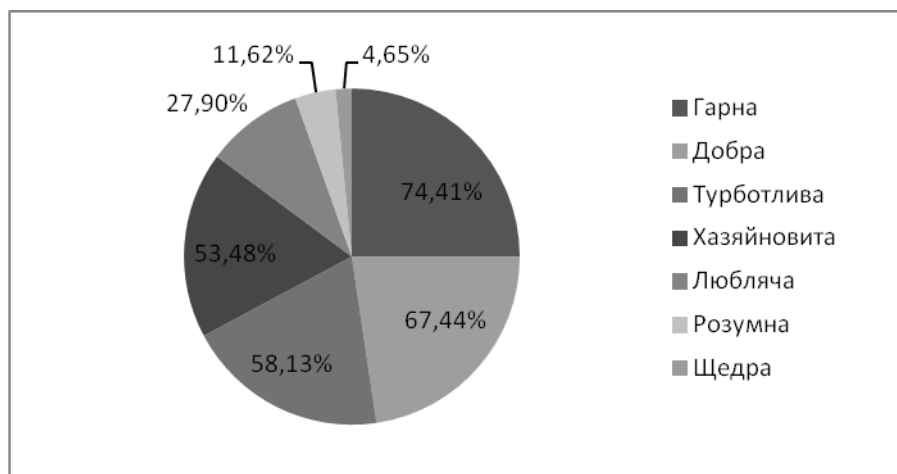

Рис. 2.11. Дані щодо уявлень розумово відсталих дівчат про себе в якості дружини (7-й клас)

Учні 9-го класу спеціальної школи більш виразніше та чіткіше уявляють свою майбутню дружину та майбутнього чоловіка, а також себе в якості чоловіка та дружини, у порівнянні з учнями 7-х класів. Хлопці вважають найбільш значущими для себе якостями майбутніх дружин наступні: турботливість, краса та доброта. Також для них важливі хазяйновитість, ніжність, відсутність шкідливих звичок, вміння готувати, стильність та товарицькість (рис. 2.12.).

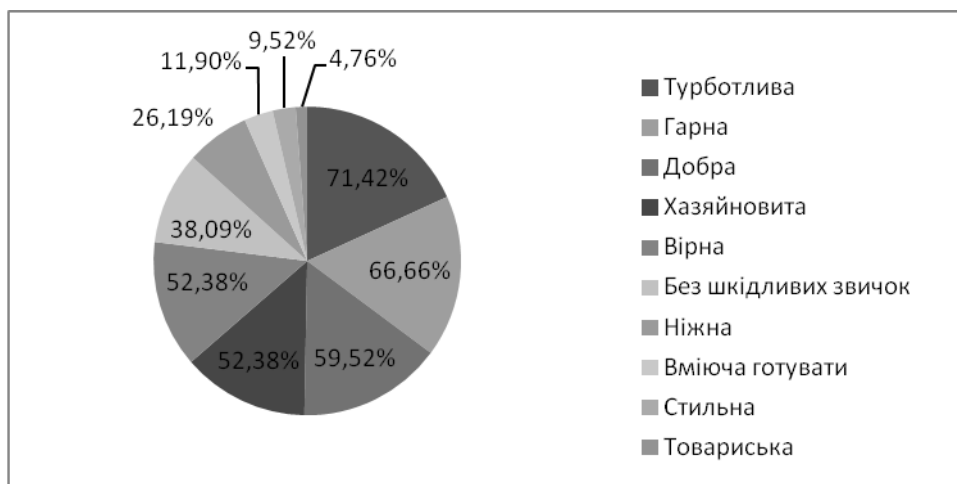

Рис. 2.12. Дані щодо уявлень розумово відсталих хлопців про майбутню дружину в (9-й клас)

Серед поодиноких відповідей зустрічались наступні: «Хочу, щоб вона була брюнеткою з довгим волоссям» (Максим, 16 р.); «Моя дружина буде схожа на кінозірку» (Тарас, 15 р.), що свідчить про неадекватність цих уявлень. Уявлення відносно того, якими хлопці бачать себе чоловіками такі: добрі, працюючі, турботливі, хороші, спокійні, розумні, справедливі, сильні, ласкаві (рис. 2.13.).

Приклади поодиноких відповідей: «Я не буду бити дружину і дітей» (Станіслав, 16 р.); «Буду заробітну плату приносити додому» (Олександр, 15 р.).

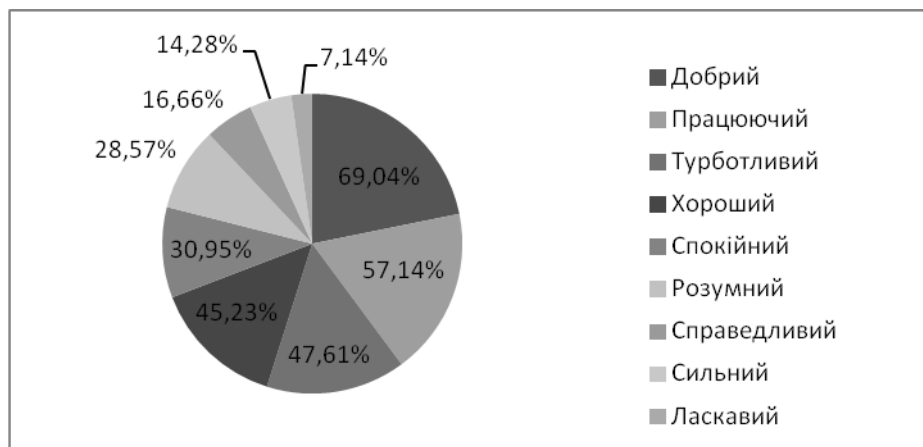

Рис. 2.13. Дані щодо уявлень розумово відсталих хлопців про себе в якості чоловіка (9-й клас)

Головними перевагами майбутніх чоловіків в уявленнях учениць 9-х класів спеціальної школи такі: доброта, краса, любов та заможність. Також для дівчат важливо, щоб їхній майбутній чоловік був працюючим, розумним, турботливим, не мав шкідливих звичок, ласкавим, який би заробляв гроші, чуттєвим (рис. 2.14). Також зустрічались наступні поодинокі відповіді: «Щоб водив мене в кафе» (Світлана, 15 р.); «Щоб купував мені гарний одяг та косметику» (Катерина, 15 р.).

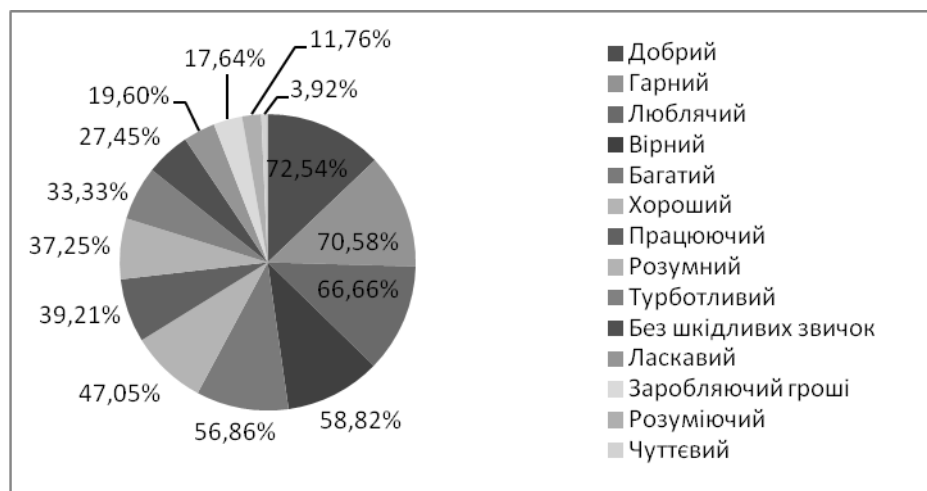

Рис. 2.14. Дані щодо уявлень розумово відсталих дівчат про майбутнього чоловіка (9-й клас)

У ролі дружини дівчата уявляють себе турботливими, хазяйновитими, люблячими, гарними, дбайливими про дітей, розумними, без шкідливих звичок,

ласкавими, чуйними (рис. 2.15). Приклади поодиноких відповідей дівчат: «*Не буду багато сваритися*» (Олена, 16 р.), «*Буду ходити в салони краси*» (Людмила, 15 р.).

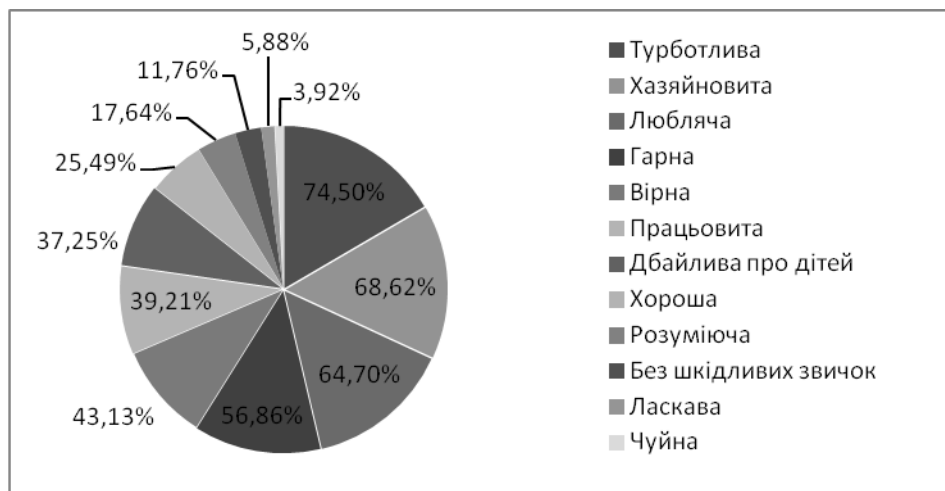

Рис. 2.15. Дані щодо уявлень розумово відсталих дівчат про себе в якості дружини (9-й клас)

Більшість учнів 9-х класів масової школи вважає, що їхні майбутні дружини будуть добрими, люблячими, турботливими, хазяйновитими, розумними, вірними, розуміючими, ніжними, гарними, жіночними, без шкідливих звичок (рис. 2.16).

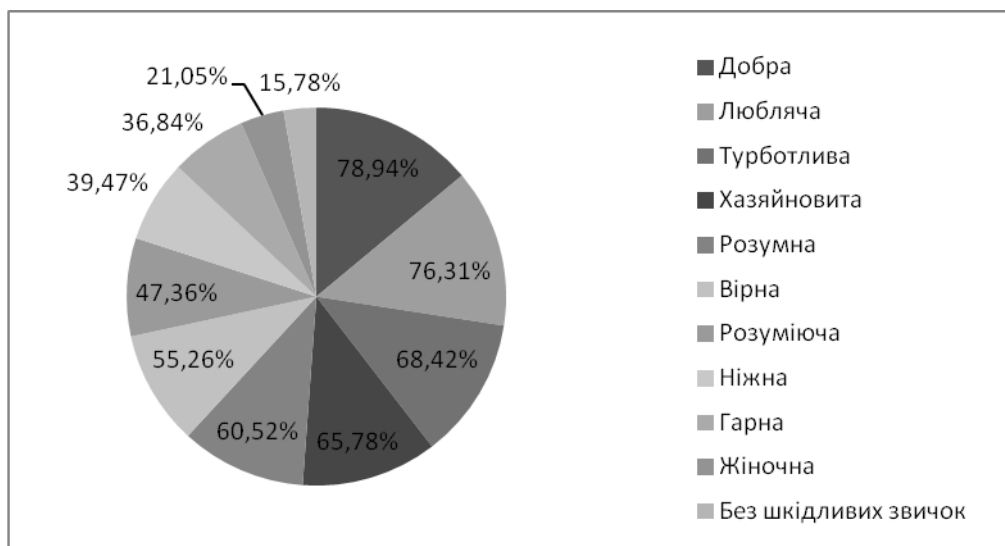

Рис. 2.16. Дані щодо уявлень хлопців із нормою інтелекту про майбутню дружину

Себе ж у ролі чоловіка хлопці уявляють, по-перше, турботливими, люблячими, уважними, добрими та відповідальними, а також забезпеченими, справедливими, вірними, розумними, без шкідливих звичок, сильними (рис. 2.17).

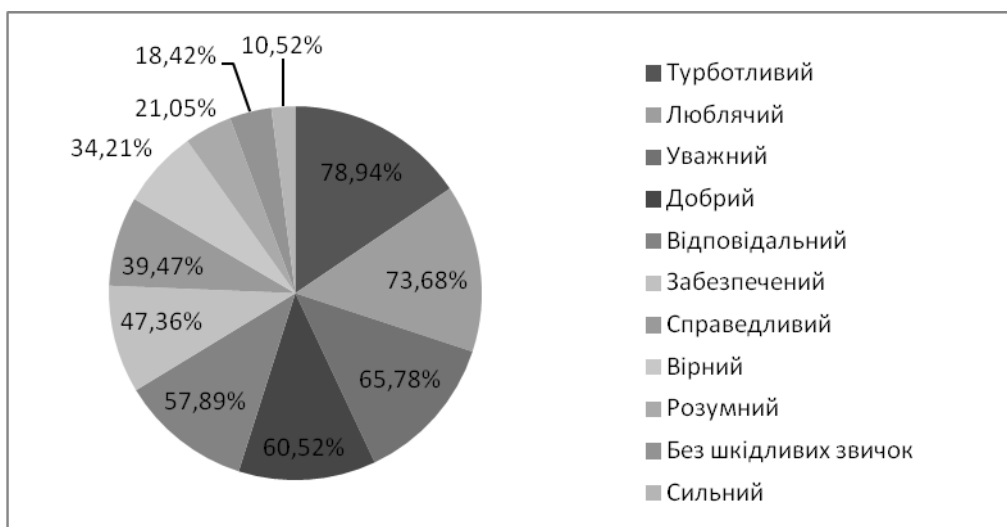

Рис. 2.17. Дані щодо уявлень хлопців із нормою інтелекту про себе в якості чоловіка

Переважна більшість дівчат із нормою інтелекту уявляють, що їхні майбутні чоловіки повинні бути люблячими, турботливими, надійними, розумними, добрими, відповідальними, сильними, вірними, розуміючими, з почуттям гумору, забезпеченими, без шкідливих звичок (рис. 2.18).

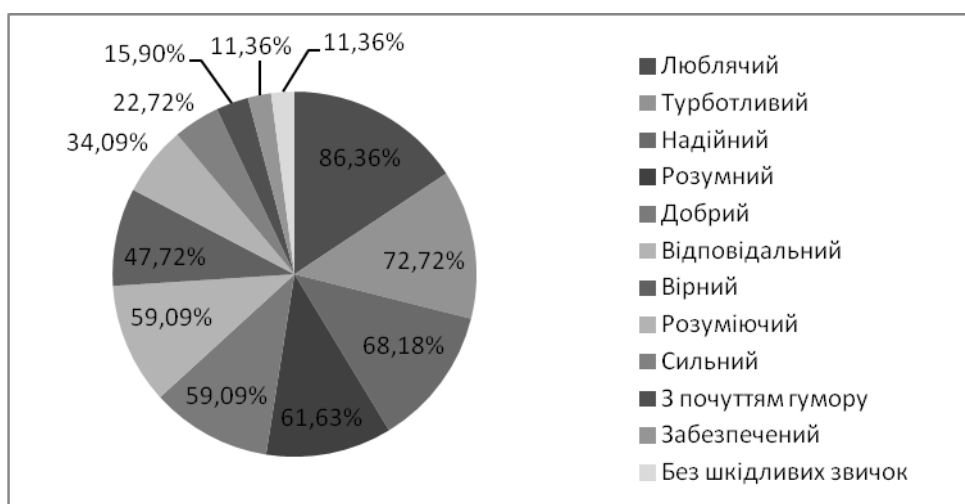

Рис. 2.18. Дані щодо уявлень дівчат із нормою інтелекту про майбутнього чоловіка

Найголовнішими якостями, якими дівчата характеризували себе в ролі майбутніх дружин, були такі, як: любляча, добра, турботлива, хазяйновита та

розуміюча, а також відповідальна, підтримуюча, ніжна, поступлива, вірна, жіночна, без шкідливих звичок, розумна, гарна (рис. 2.19). Серед учнів та учениць 9-х класів масової школи були й відповіді, які зустрічались в одиничних випадках.

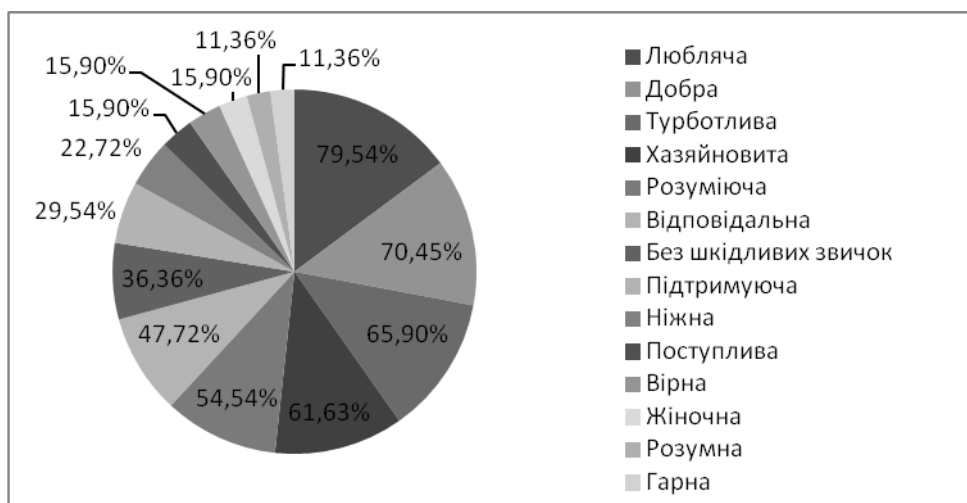

Рис. 2.19. Дані щодо уявлень дівчат із нормою інтелекту про себе в якості дружини

У результаті порівняльного аналізу відповідей підлітків на питання «Якою повинна бути Ваша майбутня дружина? / Яким повинен бути Ваш майбутній чоловік?» та «Яким Ви будете чоловіком? / Якою Ви будете дружиною?» було виділено наступні психологічні особливості уявлень про майбутню сім'ю: в уявленнях розумово відсталих підлітків простежується незначна позитивна вікова динаміка, відповіді учнів 9-х класів спеціальної школи наділені більшою кількістю істотних ознак у порівнянні з відповідями учнів 7-х класів. Уявлення розумово відсталих підлітків на відміну від уявлень підлітків із нормою інтелекту бідні, недостатньо усвідомлені, несистематизовані та неузагальнені, у своїх відповідях розумово відсталі старшокласники відштовхуються від загально прийнятих образів чоловіка та дружини, при цьому відсутні індивідуальні думки з цього питання.

Наступним нашим завданням було виявлення уявлень підлітків про ідеального чоловіка та ідеальну жінку. Учням були запропоновані наступні питання: «Як Ви вважаєте, яким повинен бути ідеальний чоловік?» та «Як Ви вважаєте, якою повинна бути ідеальна дружина?». Відповіді учнів 7-х та 9-х класів спеціальної школи показали, що їхні уявлення про себе в ролі майбутнього

сім'янина та про майбутнього чоловіка чи дружину подібні з їхніми уявленнями про ідеальних чоловіка та жінку.

Більшість хлопців (63,88 %), які навчаються у 7-х класах спеціальної школи, вважає, що головне в ідеальному чоловікові – це наявність розуму, сили та почуттів любові, а в ідеальній жінці – краси, розуму та турботливості. Учениці 7-х класів спеціальної школи (60,46 %) уявляють ідеального чоловіка люблячим, гарним та турботливим, а ідеальну жінку – гарною, турботливою та хазяйновитою. На думку дев'ятикласників (66,66 %), домінуючі якості ідеального чоловіка: турботливість, доброта та наявність роботи з високою заробітною платою, ідеальної жінки – краса, турботливість та вірність. А дев'ятикласниці (62,74 %) характеризують ідеального чоловіка так: гарний, люблячий та матеріально забезпечений, а ідеальну жінку – любляча, гарна та турботлива. Хлопці, які навчаються в 9-х класах масової школи (71,05 %), вважають, що ідеальний чоловік повинен бути турботливим, люблячим та розумним, ідеальна жінка – любляча, турботлива та хазяйновита. Дівчата, які навчаються в 9-х класах масової школи (70,45 %), наділяють ідеальних чоловіків наступними якостями: люблячий, розумний та надійний, а ідеальних жінок – любляча, хазяйновита та гарна. На відміну від підлітків із нормою інтелекту розумово відсталі хлопці та дівчата мають неповні та поверхові уявлення про ідеального чоловіка та дружину, учні не можуть надати аргументоване роз'яснення своїх думок, самостійно виділити суттєві ознаки, встановити логічні зв'язки між уявними образами ідеальних членів подружжя та уявними образами майбутнього чоловіка або дружини та себе в якості сім'янина.

Л. Корман, Р. Бернс, С. Кауфман, К. Маховер, А. Захаров та інші науковці підкреслюють високу інформативність проєктивної методики при вивченні особливостей внутрішньо-сімейних відносин. Тому для більш комплексного вивчення уявлень підлітків про майбутню сім'ю, про її структуру, особливості взаємин між членами сім'ї нами була використана проєктивна методика – малюнок «Моя майбутня сім'я». У результаті аналізу малюнків, були виявлені уявлення підлітків про різноманітні аспекти майбутнього сімейного життя. Отримані дані були розподілені за наступними критеріями:

- «Склад сім'ї» – уявлення підлітків про кількість членів у майбутній сім'ї;
- «Ієрархічні відносини» – уявлення підлітків про систему відносин домінування-підкорення в майбутній сім'ї;
- «Внутрішньосімейні конфлікти» – уявлення підлітків про емоційні зв'язки в майбутній сім'ї.

При аналізі даних про уявлення підлітків про склад їхньої майбутньої сім'ї, нами було виділено три типи сімей:

1. Нуклеарна сім'я, до складу якої входить чоловік, дружина та діти.
2. Поширена сім'я – це розширений сімейний союз, до складу якого, окрім чоловіка, дружини та дітей, ще входять інші родичі: бабусі, дідусі, тітки, дядьки, які знаходяться в тісній сімейній близькості.
3. Неповна сім'я – даний тип сім'ї складається з одного дорослого, батька чи мати, та дітей.

Виходячи з даних, які представлені в таблиці 2.6, можна сказати, що більшість підлітків, як із вадами розумового розвитку, так і з нормально розвинутим інтелектом, надають перевагу найбільш поширеному в нашому суспільстві типу сімей – нуклеарним сім'ям.

Таблиця 2.6

Дані про уявлення підлітків про склад їхньої майбутньої сім'ї (у %)

Тип сім'ї	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дів.	хл.	дів.	хл.	дів.
Нуклеарна сім'я	97,22	90,69	90,47	88,23	92,10	86,36
Поширена сім'я	-	-	-	-	7,9	13,64
Неповна сім'я	-	7,04	-	9,80	-	-

Однак, на відміну від учнів масової школи, певна частина дівчат із вадами розумового розвитку (7 кл. – 7,04 %; 9 кл. – 9,80 %) у майбутньому бачать себе матерями-одиначками. У свою чергу, хлопці (7,9 %) і дівчата (13,64 %) із

нормально розвинутим інтелектом уявляють свою майбутню сім'ю в розширеному складі.

Двоє учнів 7-го класу (одна дівчина та один хлопець) та п'ятеро учнів 9-го класу (одна дівчина та четверо хлопців) спеціальної школи взагалі відмовились малювати малюнок на тему «Моя майбутня сім'я», пояснюючи це тим, що вони не знають, як буде виглядати їхня власна сім'я. Це свідчить про відсутність у цих підлітків моделі сім'ї та спотворення образу сім'ї в цілому, що пояснюється на нашу думку впливом деструктивного образу батьківської сім'ї або сім'ї знайомих, спотворених образів сім'ї представлених на медійному просторі.

У малюнках вихованців спеціальних шкіл часто зустрічались, окрім членів сім'ї, додаткові об'єкти – будинки, машини, прикраси та інше. Тобто, розумово відсталі підлітки уявляють, що щастя їхнього майбутнього сімейного життя невід'ємно пов'язане з матеріальним благополуччям.

Отримані дані, представлені у таблиці 2.7, свідчать, що більшість розумово відсталих хлопців уявляє, що в майбутньому будуть мати по одній дитині, а дівчата з вадами розумового розвитку – по дві дитини. Більшість учнів масової школи бажає мати в майбутньому по дві дитини.

Таблиця 2.7

**Дані про уявлення підлітків про кількість дітей в їхній
майбутній сім'ї (у %)**

Кількість дітей	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Один	66,66	41,86	69,04	41,17	18,42	20,45
Двоє	25,0	53,48	21,42	50,98	44,73	50,0
Троє	5,55	2,32	-	5,88	23,68	25,0
Більше трьох	-	-	-	-	13,17	4,55

На відміну від розумово відсталих підлітків, третина підлітків із нормально розвинутим інтелектом уявляє, що до складу їхньої майбутньої сім'ї будуть входити троє та більше дітей. На питання, яке пропонувалось розумово відсталим учням:

«Чому Ви не хочете в майбутньому мати дітей більше, ніж зображено на Вашому малюнку?», хлопці та дівчата як правило пояснювали, що не хочуть брати на себе таку відповідальність. У відповідях розумово відсталих учнів, особливо 9-х класів, простежувалися егоїзм та мотивованість на комфортність власного життя, установка на те, що чим більше дітей, тим більше треба працювати, тим більше турбот та фінансових труднощів. Хоча, в свою чергу, це указує на позитивну динаміку критичності мислення розумово відсталих підлітків.

У малюнках «Моя майбутня сім'я» підлітками чітко відображено систему домінування-підкорення в стосунках подружжя. На думку В. Дружиніна [67], роль голови сім'ї виконує той член родини, який відповідальний за виконання найбільш значущих функцій та за прийняття рішень із базових питань сімейної життєдіяльності. У таблиці 2.8. відображено отримані дані відносно уявлень підлітків про те, хто буде головою в їх майбутній сім'ї.

Таблиця 2.8

**Дані про уявлення підлітків про систему відносин
«домінування-підкорення» у майбутній власній сім'ї (у %)**

Голова сім'ї	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Чоловік	58,33	55,81	64,28	15,68	60,52	22,72
Дружина	33,33	16,27	7,14	52,94	5,26	15,98
Рівність між подружжям	5,55	25,58	16,66	29,41	34,22	61,3

Більша частина розумово відсталих хлопців та хлопців із нормою інтелекту вважає, що роль голови у їхній власній майбутній сім'ї повинен виконувати чоловік. Також третина хлопців із нормальним інтелектом хоче бачити в стосунках із майбутньою дружиною рівноправ'я. Думки дівчат розділились: учениці 7-х класів спеціальної школи надають перевагу стосункам, в яких головою є чоловік, учениці 9-х класів наділяють жінок лідируючою роллю, а

дев'ятикласниці масової школи у більшості уявляють, що в їхній майбутній сім'ї між подружжям буде панувати рівноправність.

Уявлення підлітків про емоційні зв'язки у власній майбутній сім'ї, можуть в майбутньому впливати на рівень благополуччя в сімейному житті, адже великий рівень конфліктності в родинних стосунках, часто стає причиною розпаду сімейних пар. З метою вивчення уявлень підлітків про тісноту емоційних відносин в майбутній сім'ї, нами були виділені наступні типи внутрісімейних контактів:

1) сприятлива сімейна ситуація – у сім'ї панує позитивна атмосфера та емоційна підтримка один одного;

2) надмірно тісні контакти – один із видів відхилень у побудові сімейних відносин, іноді може доходити до симбіотичних зв'язків;

3) порушення емоційних контактів – недостатній емоційний зв'язок між членами родини, що часто стає джерелом психологічного неблагополуччя дітей, їх невротизації та відхилень в особистісному розвитку;

4) конфліктні відносини в сім'ї – у таких сім'ях високий рівень конфліктності між її членами, діти постійно знаходяться у стресовому стані, в них проявляється високий рівень тривожності та наявні складнощі в спілкуванні та побудові дружніх стосунків з однолітками.

Аналізуючи отримані дані, представлені в таблиці 2.9, можна сказати, що у малюнках більшості підлітків зображені сім'ї зі сприятливою сімейною ситуацією. Однак, на відміну від учнів масової школи, намальовані сім'ї розумово відсталих учнів характеризуються порушенням емоційних контактів, наявністю конфліктних відносин та агресії. Це пояснюється тим, що значна частина учнів із вадами розумового розвитку виховується у неблагополучних сім'ях, де наслідують та беруть за приклад деструктивні форми взаємостосунків між членами родини. У свою чергу, хлопці і дівчата з нормально розвинутих інтелектом зобразили у малюнках своєї майбутньої сім'ї дуже тісні родинні зв'язки, що несе за собою великий рівень залежності членів сім'ї один від одного.

**Дані про уявлення підлітків щодо внутрісімейних контактів у
майбутній сім'ї (у %)**

Типи внутрісімейних контактів	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Сприятлива сімейна ситуація	52,77	48,83	50,0	52,94	65,78	61,36
Понад тісні контакти	5,55	7,04	-	5,88	28,94	38,64
Порушення емоційних контактів	22,22	27,90	19,04	23,52	5,28	-
Конфліктні відносини в сім'ї	16,66	13,95	21,42	15,68	-	-

У цілому можна констатувати, що під час виконання малюнку «Моя майбутня сім'я» розумово відсталі учні на відміну від учнів із нормою інтелекту не одразу бажали виконувати поставлене перед ними завдання, довго думали, що намалювати, багато учнів позбувалися гумкою вже намальованих деталей власного малюнку. Тобто у розумово відсталих учнів несформовані чіткі уявлення про їхню майбутню сім'ю, вони розмиті, неповні та неструктуровані, носять неусвідомлений характер. При обговоренні власних малюнків розумово відсталих підлітків привертала увагу бідність асоціацій, перевага констатації окремого елемента ілюстрації, невміння будувати узагальнювальне судження про власний малюнок.

На думку А. Анцупова та А. Шипілова, сім'я – це унікальне явище, адже певна кількість людей взаємодіють разом тривалий час, який може нараховувати десятиліття. У такій системі щільної взаємодії, звичайно зустрічаються спори, непорозуміння та конфлікти [10, с. 329]. Тому наступним кроком нашого дослідження було вивчення уявлень у розумово відсталих підлітків про шляхи розв'язання сімейних конфліктів та знаходження адекватного конструктивного вирішення складних ситуацій, які можуть виникати у майбутньому сімейному житті.

Науковці виділяють наступні стратегії виходу із конфліктних ситуацій: конкуренція – кожен з учасників конфлікту відстоює свою позицію не уникаючи сварки; придушення – коли одному з учасників конфлікту вдається відстояти

свою точку зору, примусивши інших учасників відступити від своєї позиції; знаходження компромісу – знаходження рішення, яке задовольняє всі сторони; уникнення конфлікту – коли один з учасників добровільно відступає від своєї точки зору, погодившись з позицією іншого учасника конфлікту [10, с. 477].

Розумово відсталим підліткам було представлено різноманітні сюжети сімейних конфліктів і запропоновано знайти шляхи їх вирішення. Аналіз відповідей хлопців і дівчат із вадами розумового розвитку дозволив визначити основні стратегії їхньої поведінки в конфліктних ситуаціях, які можуть виникати в різноманітних сферах майбутнього сімейного життя: виховання дітей, введення господарства, подружні взаємовідносини тощо.

Отже, більшість учнів 7-х та 9-х класів спеціальної школи запропонували деструктивні сценарії виходу з запропонованих варіантів сімейних конфліктів. Найчастіше розумово відсталі підлітки обирали такі стратегії виходу із конфліктних ситуацій, як придушення (хлопці: 7 кл. – 36,11 %, 9 кл. – 34,21 %; дівчата: 7 кл. – 25,58 %, 9 кл. – 31,81 %) та конкуренція (хлопці: 7 кл. – 27,77 %, 9 кл. – 28,94 %; дівчата: 7 кл. – 32,55 %, 9 кл. – 29,54 %). Хлопці і дівчата з вадами розумового розвитку притримувались лінії загострення конфлікту та відстоювання своєї позиції, єдиною метою для них було доказати правоту свого вибору способу вирішення конфлікту. Також зустрічалася стратегія уникнення конфлікту (хлопці: 7 кл. – 22,22 %, 9 кл. – 18,42 %; дівчата: 7 кл. – 25,58 %, 9 кл. – 18,18 %), де підлітки з вадами розумового розвитку обирали позицію залагодження гострих кутів шляхом, де конфлікт не вирішувався, а лише меркнув. Найменш обраною була стратегія компромісного вирішення конфлікту (хлопці: 7 кл. – 13,88 %, 9 кл. – 18,42 %; дівчата: 7 кл. – 16,27 %, 9 кл. – 20,45 %), тобто учням спеціальної школи складно поступитися частиною своєї правоти та хоча б частково визнати правоту іншого. Серед хлопців і дівчат 9-х класів масової школи позиції розділились: половина підлітків (хлопці – 47,36 %; дівчата – 52,27 %) обрала конструктивне вирішення запропонованих сімейних конфліктів – проміжну позицію між двома протилежними точками зору, інша частина учнів (хлопці – 34,21 %; дівчата – 38,63 %) прихильною була до такої деструктивної стратегії як конкуренція.

Порівняльний аналіз відповідей учнів спеціальної з учнями масової школи констатує відсутність повних, структурованих та усвідомлених уявлень про конструктивні шляхи розв'язання сімейних конфліктів, що пояснюється особливостями аналітико-синтетичної діяльності мислення розумово відсталих підлітків, конкретністю мислення, відсутністю певного запасу життєвого досвіду. Учень насамперед сприймає наявність конкретного конфлікту та зосереджується на необхідності його стрімкого вирішення, випускаючи з поля зору психологічний, моральний та етичний напрями виходу із суперечної ситуації.

Помітна розбіжність думок розумово відсталих хлопців і дівчат спостерігалася стосовно способів вирішення конфліктів у сфері виховання дітей, тому не менш важливим завданням для нас було дослідження уявлень підлітків про дану сферу сімейного життя. По-перше, нами було з'ясовано уявлення хлопців і дівчат із вадами розумового розвитку про розподіл батьківських обов'язків, адже чим вони чіткіше сформовані у майбутніх батьків, тим краще буде відбуватися процес виховання і тим менше будуть виникати сварки з цих питань сімейного життя. Нами було виділено основні обов'язки, які виконують чоловік та дружина в процесі виховання дітей: догляд за дитиною, навчання, розваги, прищеплення позитивних особистісних якостей, культурне збагачення.

Відповіді розумово відсталих підлітків розділились таким чином: більшість хлопців (7 кл. – 63,88 %, 9 кл. – 69,04 %) вважає, що такі батьківські обов'язки, як годування дітей, одягання, подорож до дитячого садочку, відвідування батьківських зборів повинна виконувати дружина. А вчити дитину читати, робити з нею домашні завдання, організовувати дитяче свято, відвідувати культурні заходи, вчити правилам етикету – подружжя повинно разом. Розумово відсталі дівчата (7 кл. – 67,44 %, 9 кл. – 72,54 %), вважають, що всі батьківські обов'язки, окрім тих, що пов'язані з доглядом за дитиною, чоловік і дружина повинні виконувати спільно, допомагати один одному. Загалом відповіді розумово відсталих підлітків носили неусвідомлений характер, були однотипними та стеріотипними. Підлітки з нормою інтелекту (хлопці – 76,31 %; дівчата –

86,36 %) вважають, що батьківські обов'язки не повинні покладатися лише на жінку, а всі обов'язки повинні в рівноправній мірі виконуватися обома батьками.

Не менш важливим завданням було з'ясування якості уявлень підлітків про стратегії педагогічного впливу на дітей. Учням було запропоновано знайти шляхи вирішення педагогічних ситуацій, які виникають у процесі виховання власних дітей. Аналіз відповідей респондентів допоміг виявити особливості уявлень підлітків про ефективні стратегії педагогічного впливу на дітей, які в майбутньому будуть основним стилем виховання. При цьому ми орієнтувались на такі стратегії педагогічного впливу (за Є. Роговим), як-то:

- авторитарний – у батьків перевага надається контролю, питання, які стосуються життя дитини, вирішуються батьками одноосібно;
- гіперопіка – надмірне піклування за дитиною та бажання зробити все за неї, примусове зниження її активності та ініціативності;
- ліберальний – надання дитині повної самостійності, безконтрольне виховання;
- демократичний – орієнтація на особистість дитини та на її повноцінну роль у сім'ї [10, с. 477].

Розумово відталі хлопці найбільш ефективними стратегіями педагогічного впливу на дітей вважають авторитарну (7 кл. – 41,66 %, 9 кл. – 47,61 %) та ліберальну (7 кл. – 21,98 %, 9 кл. – 28,57 %). Учениці 7-х класів спеціальної школи схиляються до авторитарного впливу (39,53 %) та гіперопіки (27,90 %), учениці 9-х класів – авторитарного (37,25 %), ліберального (27,45 %) та демократичного (21,56 %). Хлопці з нормою інтелекту найбільш ефективною стратегією педагогічного впливу на дітей вважають демократичну (76,31 %), а дівчата – демократичну (61,36 %) та гіперопіку (27,27 %). Відповіді підлітків із вадами розумового розвитку відрізнялися вузькістю та бідністю суджень, прагненням впливати на дітей швидко та дієво, не враховуючи можливість конструктивного впливу.

Отже, результати, отримані в ході експериментального дослідження, показали, що знання про сімейно-шлюбні відносини та уявлення про власну

майбутню сім'ю в розумово відсталих підлітків нестійкі, недостатньо чіткі та структуровані, носять неусвідомлений характер. В учнів 7-х та 9-х класів спеціальної школи спостерігалася вкрай стиснена й нерозгорнута форма відповідей із перевагою інформації, що ґрунтується на несуттєвих ознаках. Слід зазначити, що значну роль у формуванні уявлень про майбутню сім'ю в розумово відсталих хлопців і дівчат відіграє соціальне середовище, у якому живе дитина. Неспроможність розумово відсталих підлітків адекватно оцінити та проаналізувати якість отриманої ззовні інформації перешкоджає формуванню глибинних, об'єктивних та конструктивних уявлень про сімейне життя.

Таким чином, якість знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну сім'ю в підлітків із вадами розумового розвитку безпосередньо впливає на рівень благополуччя їхнього майбутнього сімейного життя. Також, невід'ємною складовою щасливої родини є подібність та єдність уявлень чоловіка та дружини про сімейно-шлюбні відносини. Тому в процесі виховання майбутнього сім'янина у розумово відсталих підлітків необхідно формувати традиційні та конструктивні уявлення про сім'ю, як про форму спільного життя рідних людей, яке базується на взаємній любові, повазі, піклуванні та спільних інтересах.

2.3. Своєрідність прояву емоційно-оцінного ставлення до майбутньої сім'ї

За допомогою запропонованих експериментальних методик нами було з'ясовано своєрідність прояву емоційно-оцінного ставлення до майбутньої сім'ї та сім'ї батьків у розумово відсталих підлітків.

Для підлітків характерно будувати плани на майбутнє доросле життя, яке чекає їх після закінчення навчання в школі, і одним із складових якого є створення власної сім'ї. Аналіз отриманих даних свідчить, що більшість розумово відсталих хлопців і дівчат в найближчих планах на майбутнє не бачать створення власної сім'ї. Переважна частина хлопців із вадами розумового розвитку, а саме 61,11 % – 7 кл. та 69,04 % – 9 кл., схиляються до думки, що найбільш сприятливий вік для створення власної сім'ї – це 25-27 років; 25,0 % – 7 кл. та 23,80 % – 9 кл. допускають, що

можуть укласти шлюб і до 25 років; 13,89 % – 7 кл. та 7,16 % – 9 кл. вважають, що задумуватись про створення сім'ї будуть ближче к 30 рокам. Думки розумово відсталих дівчат щодо планованого віку для створення власної сім'ї розділились наступним чином: 55,81 % – 7 кл. та 41,17 % – 9 кл. вважають найбільш оптимальним віком – вік до 24 років; 39,53 % – 7 кл. та 49,01 % – 9 кл. – 24-27 років; 4,66 % – 7 кл. та 9,82 % – 9 кл. – після 27 років. Переважна кількість учнів 9-х класів масової школи також в найближчі роки не планує створення сім'ї, переважна більшість хлопців (68,42 %) планує укладати шлюб у 26-28 років, а дівчата (61,36 %) – 23-25 років. Таке бачення власного майбутнього в питанні створення власної сім'ї пов'язано у підлітків, як із нормально розвинутим інтелектом, так і з вадами розумового розвитку, з бажанням, в першу чергу, отримати освіту, працевлаштуватися та стати фінансово стійкими особистостями.

Позиція розумово відсталих підлітків стосовно їхнього бажання взагалі створювати в майбутньому власну сім'ю в цілому задовільна – більшість хлопців і дівчат бажають бути сімейними людьми (хлопці: 7 кл. – 88,88 %, 9 кл. – 85,71 %; дівчата: 7 кл. – 88,37 %, 9 кл. – 84,31 %). І лише незначна кількість підлітків із вадами розумового розвитку не мають такого бажання і бачать себе в майбутньому одинаками (хлопці: 7 кл. – 11,12 %, 9 кл. – 14,29 %; дівчата: 7 кл. – 11,63 %, 9 кл. – 15,69 %). Відсутність бажання створювати власну сім'ю спостерігається у тих розумово відсталих хлопців і дівчат, у яких батьківські сім'ї характеризуються як неблагополучні, тому вони не мають прикладу гармонійних сімейних стосунків. У їхніх уявленнях сімейне життя пов'язане лише зі сварками, агресією та фізичними розправами. Серед учнів 9-х класів масової школи лише 7,89 % хлопців та 9,09 % дівчат виявили бажання не вступати в майбутньому в шлюб, адже вони прагнуть бути незалежними та вільним від сімейних стосунків. На відміну від відповідей розумово відсталих підлітків відповіді учнів 9-х класів масової школи були адекватно мотивовані, обґрунтовані однією або декількома істотними ознаками. Більшість учнів 7-х та 9-х класів не змогли пояснити свою думку, мотив звучав односкладово – «хочу», «так заведено».

Дослідження уявлень, установок та системи очікувань відносно власної майбутньої сім'ї, безпосередньо, пов'язане з вивченням образу батьківської сім'ї у підлітків, так як сприйняті форми поведінки та моделі сімейних взаємовідносин батьків слугують зразком для побудови майбутньої сім'ї. Під образом батьківської сім'ї підлітка С. Терехіна розуміє «когнітивний і емоційно-смісловий комплекс його уявлень про структуру і динаміку сім'ї, характер взаємин між її членами, в тому числі між самим підлітком і батьками» [210, с. 21].

З метою вивчення й порівняльного аналізу у розумово відсталих підлітків та у підлітків із нормою інтелекту образу батьківської сім'ї, її структури, особливостей взаємин між членами сім'ї («родина очима дитини»), а також відображення переживань підлітків і сприйняття ними свого місця в сім'ї, їхнього ставлення до сім'ї в цілому і до окремих її членів, нами було організовано дослідження, у якому використовувалася проективна методика – малюнок «Моя сім'я».

Важливим аспектом в образі батьківської родини є сприйняття дитиною ставлення до себе зі сторони батьків, адже, на думку Г. Хоментausка [227], саме сприймання себе в сім'ї відіграє фундаментальну роль для існуючих та майбутніх відносин із людьми. У процесі аналізу отриманих малюнків були виділені наступні типи сприймання себе в родині:

- 1) дружня родина – такий тип характерний для сімей, в яких дитина відчуває атмосферу дружності та підтримки один одного;
- 2) кумир сім'ї – даний тип зустрічається в сім'ях, де дитина займає головне місце і всі члени родини задовольняють усі примхи свого чада;
- 3) гіперопіка – у такій сім'ї дитина оточена підвищеною увагою та надмірною турботою;
- 4) зайвий – дитина відчуває себе самотньою та непотрібною власній сім'ї;
- 5) бездоглядний – дітям не приділяють належної уваги, діти кинуті напризволяще.

Отримані дані, представлені у таблиці 2.10, свідчать про різницю між розумово відсталими підлітками та підлітками з нормою інтелекту у типах сприймання себе в родині. Так, для розумово відсталих підлітків, як правило,

характерні такі типи сприймання себе в батьківській сім'ї, як «зайвий» та «бездоглядний», що свідчить про те, що діти відчувають себе самотніми в колі сім'ї, вони не отримують належної долі батьківської любові та турботи.

В учнів 7-х класів у порівнянні з учнями 9-х класів спеціальної школи, частіше зустрічались типи «гіперопіка» та «кумир сім'ї», а у дев'ятикласників – «дружня родина», з чого виходить, що учні більш молодшого віку отримують більше уваги від батьків, ніж учні старшого віку. У підлітків із нормально розвинутим інтелектом домінують такі типи сприйняття себе в родині батьків, як «дружня родина», «гіперопіка» та «кумир сім'ї», тобто в цілому діти відчувають з боку батьків турботливе та любляче ставлення до себе.

Таблиця 2.10

Дані про типи сприймання підлітком себе в батьківській родині (у %)

Типи сприйняття себе в родині	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Дружня родина	16,66	13,95	19,04	19,60	57,89	56,81
Кумир сім'ї	11,11	11,62	-	5,88	26,31	13,63
Гіперопіка	8,33	9,30	-	9,80	15,8	29,56
Зайвий	38,88	41,86	47,61	43,13	-	-
Бездоглядний	25,02	23,27	33,35	21,59	-	-

У малюнках підлітків проявлялись відносини домінування-підкорення в сім'ї, тобто у малюнках відображено, хто в сім'ї займає лідируючі позиції. Отримані дані відображено в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Дані про уявлення підлітків про лідера в батьківській родині (у %)

Лідер	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Батько	52,77	62,79	47,61	58,82	81,57	77,27
Мати	25,0	20,93	33,33	27,45	13,15	15,98
Дідусь/бабуся	13,88	11,62	19,06	9,80	5,28	6,75
Інші члени родини	8,35	4,66	-	3,93	-	-

У цілому, на думку більшості учнів, як розумово відсталих, так і з нормальним інтелектом, домінуючі позиції в сім'ї займає батько. Третя частина розумово відсталих учнів вважають, що лідер в їхній сім'ї – мати, бабуся чи дідусь, це пояснюється тим, що значна кількість підлітків із вадами розумового розвитку виховується в неповних сім'ях (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Дані про уявлення підлітків про найбільш значущих членів сім'ї (у %)

Значущий член сім'ї	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Батько	22,22	7,04	52,38	11,76	65,78	11,36
Мати	69,44	74,41	35,71	50,98	26,31	72,72
Дідусь/бабуся	8,34	11,62	4,76	31,37	2,63	13,63
Брат/сестра	-	4,65	7,15	5,89	5,28	2,29
Інші члени родини	-	2,28	-	-	-	-

Наступним кроком було вивчення міжсімейної атмосфери, тобто оцінка тісноти емоційних відносин у сімейному колі. Отримані дані представлено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Дані про уявлення підлітків про міжсімейні контакти в батьківській сім'ї (у %)

Типи міжсімейних контактів	7 кл. с/ш		9 кл. с/ш		9 кл. м/ш	
	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
Сприятлива сімейна ситуація	22,22	20,93	26,19	23,52	57,89	52,27
Надмірно тісні контакти	8,33	13,95	4,76	15,68	21,05	29,54
Порушення емоційних контактів	38,88	37,20	42,85	41,17	15,78	13,65
Конфліктні відносини в сім'ї	30,57	27,92	26,20	19,63	5,28	4,54

Більшість розумово відсталих підлітків виховується у сім'ях, яким притаманно порушення емоційних контактів та високий рівень конфліктності. У малюнках таких підлітків спостерігається високий рівень тривожності, наявність страхів та признаки агресії. Хоча й присутні малюнки, у яких відображено сприятливу сімейну атмосферу, але також у них має місце порушення емоційних стосунків між дітьми та кимось із членів родини. Учні 9-х класів масової школи в цілому виховуються в сім'ях із сприятливою сімейною ситуацією. Також у сім'ях підлітків із нормою інтелекту присутні зверхтісні контакти, особливо це виявляється у дівчат в їхніх відносинах із матерями.

У цілому при аналізі малюнків на тему «Моя сім'я» помічено контраст між малюнками розумово відсталих учнів та учнів із нормально розвинутих інтелектом. Кольори, які використовували підлітки з вадами розумового розвитку, у більшості темні та похмурі. У малюнках відображена роз'єднаність між членами сім'ї та нестача спілкування з дітьми. В учнів спостерігався збільшений рівень тривожності та агресії. Малюнки учнів 9-х класів масової школи в цілому мали позитивний настрій. Підлітками були обрані яскраві та теплі кольори. У намальованих сім'ях домінувала атмосфера добробуту та емоційного комфорту. На підставі отриманих даних можна зробити висновок про те, що у більшості розумово відсталих підлітків сформований негативний образ батьківської сім'ї, а це може в майбутньому негативно вплинути на формування власного сімейного життя, адже батьківська сім'я слугує прикладом для дітей і засвоєні деструктивні форми сімейних взаємин можуть бути перенесені у власну сім'ю.

З метою дослідження у розумово відсталих підлітків рівня ідентифікації сім'ї батьків із майбутньою сім'єю, бажання схожості з батьком і матір'ю, оцінки взаємин батьків і задоволеності відносинами з ними, нами була розроблена анкета «Приклад для майбутньої сім'ї», яка є модифікованим варіантом анкети «Взаємовідносини в сім'ї», розробленої Т. Демидовою. Аналіз отриманих даних показав, що у більшості розумово відсталих учнів 7-х класів, як у хлопців (77,77 %) так і у дівчат (83,72 %) виявлено високий рівень ідентифікації сім'ї батьків із майбутньою сім'єю; в розумово відсталих учнів 9-х класів: у 47,61 %

хлопців високий рівень та у 52,39 % – середній, у 64,70 % дівчат високий рівень та у 35,30 % – середній. В учнів 9-х класів масової школи у більшості хлопців (55,26 %) і дівчат (59,09 %) середній рівень ідентифікації сім'ї батьків із майбутньою сім'єю. Це свідчить про те, що підлітки з вадами розумового розвитку неусвідомлено хочуть перейняти досвід сімейних відносин у своїх батьків у майбутньому; бажають, щоб їхня майбутня сім'я була схожа на сім'ю батьків; вважають батьківську сім'ю для себе прикладом. Більшість розумово відсталих підлітків мають бажання бути схожими на власних батьків, а також бажають, щоб майбутні чоловік або дружина були схожими відповідно на їх батька або мати. Хлопці та дівчата з вадами розумового розвитку неадекватно позитивно оцінюють взаємини власних батьків і вважають, що батькам добре вдається згладжувати виниклі між ними розбіжності та вони благополучно розуміють один одного. Учні спеціальної школи в більшості задоволені відносинами з батьками та відчувають прихильність до них. з перевагою інформації, що ґрунтується на несуттєвих ознаках. Конкретність та вузькість мислення, низький рівень його причинно-наслідковості в учнів спеціальної школи впливають на неадекватність оцінки ними прикладу батьківської сім'ї.

Відсутність у підлітків, які потребують корекції розумового розвитку, позитивного прикладу сімейних взаємостосунків може негативно вплинути на їхнє власне майбутнє сімейне життя, адже деструктивні форми взаємовідносин між батьками, педагогічна недосвідченість та недбайливе виховання дітей, недбайлива побудова сімейного побуту сприймаються хлопцями і дівчатами як невідривна частина сімейного життя. Однак при цьому більшість розумово відсталих підлітків мають поверхове позитивне ставлення до майбутньої сім'ї і уявляють її дружньою та зладнаною, зі сприятливим психологічним кліматом. Тому досвід, який здебільше є негативним, отриманий в батьківській сім'ї, в майбутньому буде перешкодою на шляху побудови міцної родини, адже, як показали дослідження, негативні тенденції в організації сімейного життя та деструктивні форми взаємовідносин розумово відсталі хлопці і дівчата сприймають за норму. З огляду на це важливою складовою психологічного

супроводу підлітків із вадами розумового розвитку у процесі формування в них уявлень про майбутню сім'ю вважаємо розвиток здатності до аналізу прикладів сімейного життя, і на цьому ґрунті – адекватного ставлення до батьківської сім'ї.

2.4. Особливості прояву в розумово відсталих підлітків статево-рольової ідентифікації

Для сьогодення характерна трансформація у суспільстві соціальних установок та зміна поглядів на тендерні ролі й стереотипи, перехрещуються соціальні ролі чоловіків і жінок, велика кількість сфер соціальної діяльності, притаманної чоловікам, освоюється жінками і навпаки. Дані тенденції не минають і негативно впливають на сферу сімейно-побутових відносин: помічено нестійкість шлюбів серед молоді, недостатня готовність молодих людей до виконання сімейних ролей, зростання внутрішньо сімейних конфліктів, збільшення кількості розлучень тощо.

Уявлення підлітків про чоловічі та жіночі якості значно впливають на подружні відносини у майбутньому сімейному житті. Особливості формування даних уявлень залежать від наступних факторів:

- прояви статево-рольової ідентифікації підлітків;
- усвідомлення та переживання підлітком статевої належності;
- вираження маскулінних та фемінних якостей у хлопців та дівчат.

Активне освоєння підлітками форм поведінки і формування їхнього характеру у відповідності з уявленнями батьків, референтної групи, суспільства про маскулінності та фемінінності, впливає на формування уявлень про якості, характерні чоловікам та жінкам.

Проблема формування традиційних якостей мужності у хлопців та жіночності у дівчат актуальна і в спеціальній освіті, в процесі підготовки розумово відсталих підлітків до майбутнього сімейного життя. На думку Н. Заїграєвої, психофізичні та інтелектуальні порушення таких дітей позначаються на здатності орієнтуватися на статево-рольові еталони і норми взаємин. Дослідниця зазначає, що формування статево-рольових уявлень підлітків

із вадами інтелектуального розвитку, хоча і відповідає загальним закономірностям розвитку, однак характеризується недостатньою повнотою, низьким рівнем узагальненості, слабкою диференційованістю тендерних ролей. Засвоєння розумово відсталими підлітками дисгармонійних установок маскулінності та фемінності впливає на деструктивний характер формування статево-рольових уявлень у хлопців і дівчат [76, с. 13].

З метою виявлення домінування маскулінних чи фемінних якостей у розумово відсталих підлітків нами було організовано дослідження. Отримані результати показали, що для більшості розумово відсталих хлопців (7 кл. – 72,22 %; 9 кл. – 76,19 %) та хлопців із нормально розвинутим інтелектом (9 кл. – 89,47 %) характерно домінування маскулінних якостей, що проявляється у прихильності хлопців до чоловічих компаній, до спортивних та рухливих ігор. Такі хлопці користуються силовими методами у вирішенні конфліктів, зовнішній вигляд та манера одягатися відповідає чоловічим стандартам. У більшості учениць спеціальної школи (7 кл. – 74,41 %; 9 кл. – 72,54 %) та учениць масової школи (9 кл. – 86,36 %) домінують фемінні якості: дівчата віддають перевагу жіночому суспільству, їм подобаються різноманітні жіночі справи (шити, готувати, прасувати та ін.), у поведінці проявляється підвищена сентиментальність і невпевненість у собі, зовнішній вигляд та манера одягатися відповідає жіночим стандартам.

Для дослідження особливостей статево-рольової ідентифікації учнів із вадами розумового розвитку нами була проведена проєктивна методика – малюнок «Намалюй людину своєї та іншої статі». На думку Г. Маховір, автор малюнку несвідомо ідентифікується з зображеною людиною, наділяє її власними зовнішніми та внутрішніми рисами [133, с. 37].

Аналіз малюнків підлітків дозволив виявити особливості уявлень хлопців і дівчат про людину чоловічої та жіночої статі. Рівень уявлень визначався кількістю статевих ознак, представлених у малюнках учнів. У процесі аналізу враховувалися зображення наступних статевих ознак намальованих чоловіків та жінок (табл. 2.14):

1) відповідність особливостей фігури статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків широкі плечі та згладжена талія; у жінок маленькі плечі та округлі стегна);

2) відповідність одягу та аксесуарів статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків – брюки, сорочка, шорти, портфель; у жінок – плаття, спідниця, блуза, сумочка, прикраси);

3) відповідність зовнішнього вигляду статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків – коротке волосся або просто чубчик, у жінок – коси, довге волосся, бантики, наявність макіяжу);

4) відповідність статевих ознак у намальованих чоловіків чи жінок (первинні та вторинні статеві ознаки).

Таблиця 2.14

Дані про відповідність уявлень підлітків про статеві ознаки власної статі традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок (у %)

Статеві ознаки	Хлопці			Дівчата		
	7 кл., с/ш	9 кл., с/ш	9 кл., м/ш	7 кл., с/ш	9 кл., с/ш	9 кл., м/ш
Особливості фігури	80,55	83,33	94,73	79,06	82,35	93,18
Одяг та аксесуари	83,33	85,71	92,10	86,04	86,27	95,45
Зовнішній вигляд	83,33	80,95	94,73	83,72	84,31	95,45
Первинні та вторинні статеві ознаки	61,11	64,28	78,94	65,11	68,62	79,54

Отримані дані за малюнком «Намалюй людину своєї статі» свідчать про те, що у більшості учнів і спеціальної, і масової шкіл уявлення про статеві ознаки власної статі відповідають традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок. У більшості хлопців і дівчат не виникло значних труднощів у зображенні людини своєї статі, у малюнках були відображені особливості фігури відповідної статі, одягу та аксесуарів, зовнішнього вигляду, первинних та вторинних статевих ознак.

Дані за малюнком «Намалюй людину протилежної статі» свідчать про те, що у більшості хлопців і дівчат із вадами розумового розвитку та з нормально розвинутим інтелектом уявлення про статеві ознаки протилежної статі відповідають традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок. Однак аналіз отриманих результатів показав, що у малюнках розумово відсталих хлопців жіноча стать зображена більш детально, ніж чоловіча стать у малюнках розумово відсталих дівчат (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Дані про відповідність уявлень підлітків про статеві ознаки протилежної статі традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок (у %)

Статеві ознаки	Хлопці			Дівчата		
	7 кл. с/ш	9 кл. с/ш	9 кл. м/ш	7 кл. с/ш	9 кл. с/ш	9 кл. м/ш
Особливості фігури	72,22	76,19	86,84	65,11	66,66	81,81
Одяг та аксесуари	69,44	73,80	84,21	69,76	70,58	88,63
Зовнішній вигляд	77,77	80,95	92,10	72,09	76,47	93,18
Первинні та вторинні статеві ознаки	55,55	57,14	76,31	48,83	50,98	72,72

При аналізі серії малюнків «Намалюй людину своєї та протилежної статі» для інтерпретації були використані елементи проективної методики Г. Маховір – малюнок «Намалюй людину», яка спрямована на виявлення індивідуальних особливостей: уявлення про себе, рівень комунікабельності, рівень інтелектуального розвитку, а також особливості статево-рольової ідентичності. Серед ознак статево-рольової ідентичності Г. Маховір виділяє красиві очі, довгі вії, пухкі губи, чітко намальоване обличчя та його риси. У результаті інтерпретації малюнків підлітків був встановлений ряд характерних відмінностей.

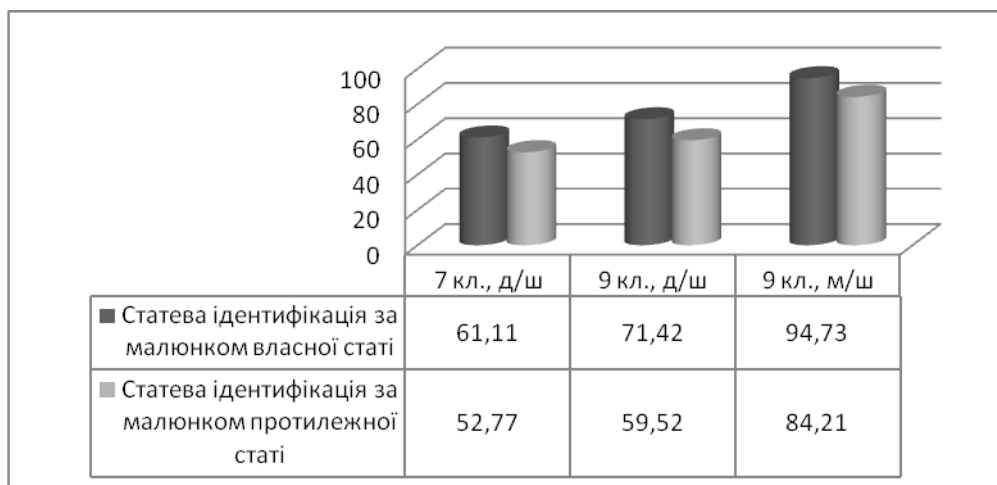

Рис. 2.20. Дані про статево-рольову ідентифікацію хлопців за малюнками власної та протилежної статі (у %)

Отримані дані свідчать, що рівень статево-рольової ідентифікації у розумово відсталих хлопців і дівчат нижчий, ніж у хлопців і дівчат із нормально розвинутим інтелектом (рис. 2.20; 2.21).

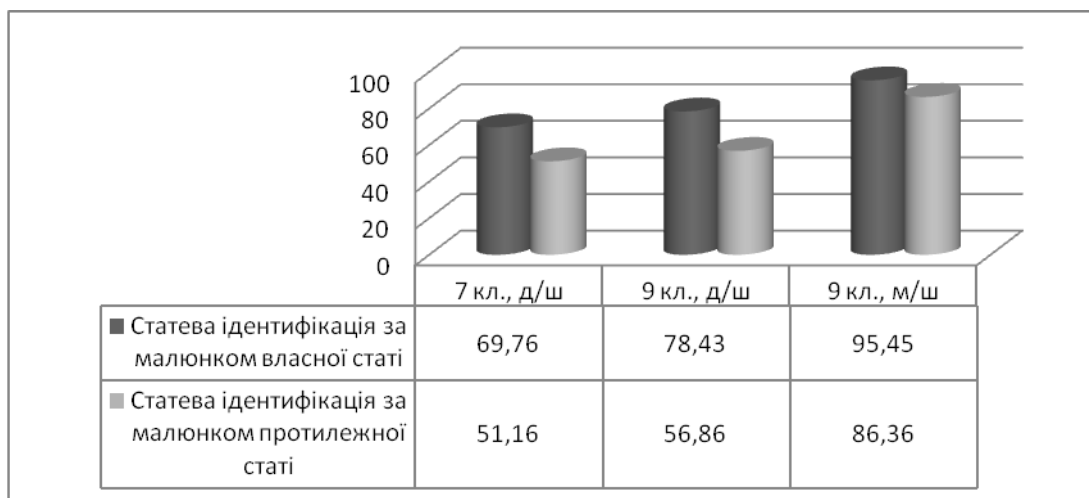

Рис. 2.21. Дані про статево-рольову ідентифікацію дівчат за малюнками власної та протилежної статі (у %)

Також у розумово відсталих хлопців виявлено вищий рівень статево-рольової ідентифікації за малюнком протилежної статі, ніж у розумово відсталих дівчат. Тобто у виконаних хлопцями малюнках «Жіноча статя» більше відображено статевих ознак, притаманних жінці. Це пов'язано з тим, що серед оточення хлопців значна кількість жінок: мати, бабуся, педагогічний колектив школи, який в цілому складається з представниць жіночої статі. У розумово

відсталих дівчат у порівнянні з хлопцями рівень статево-рольової ідентифікації за малюнком протилежної статі нижчий. У малюнках дівчат чоловічі образи зображені не в повному обсязі, відсутні такі якості, як мужність, чоловіча сила, деякі зображення чоловіків мають фемінний окрас: елементи жіночої зачіски, велика кількість аксесуарів, одяг в стилі «унісекс». Це пов'язано з сучасними молодіжними субкультурами, де в зовнішньому стилі хлопців з'являються елементи жіночого образу і навпаки, дівчата наслідують чоловічі образи. А також, як показав аналіз особистих справ дівчат, у яких виникли труднощі в зображенні людини протилежної статі, більшість з них із неповних сімей, де вони виховуються матерями чи бабусями. Отож, у таких дівчат у сім'ї відсутній наглядний приклад представника чоловічої статі, що впливає на зниження рівня уявлень про статеві ознаки протилежної статі.

Опитування класних керівників учнів 7-х та 9-х класів спеціальної школи дозволило проаналізувати відповідність статево-рольової ідентифікації розумово відсталих підлітків та їхньої статі. На основі спостереження педагогів за хлопцями і дівчатами, були зроблені наступні висновки: статево-рольова ідентифікація відповідає статі підлітків. Тобто публічне вираження статевої ідентичності відповідає прийнятим у суспільстві нормам маскулінності і фемінності, яка визначає приналежність індивіда до тієї чи іншої статі в очах оточуючих. Опитування класних керівників не виявило прецедентів відхилень у процесі статево-рольової ідентифікації розумово відсталих підлітків.

Виявлено розбіжності між уявленнями розумово відсталих підлітків гендерної поведінки в майбутній сім'ї і власною актуальною гендерною ідентифікацією. Якщо гендерна ідентифікація показала в більшості учнів і загальноосвітньої, і спеціальної школи високий показник та відповідність поведінки хлопців і дівчат до маскулінних та фемінних стандартів суспільства, то планування гендерної поведінки в майбутній сім'ї у розумово відсталих підлітків виявилось значно нижчим, ніж у підлітків із нормою інтелекту (7-й кл. с/ш: хлопці – 36,12 %, дівчата – 42,15 %; 9-й кл. с/ш: хлопці – 39,22 %, дівчата – 44,83 %; 9-й кл. м/ш: хлопці – 93,76 %, дівчата – 96,12 %).

Отже, аналіз отриманих даних дозволив зробити наступні висновки:

По-перше, рівень інтелектуального розвитку підлітків впливає на їхній рівень полової ідентичності, тобто підлітки з нормально розвинутим інтелектом у порівнянні з розумово відсталими ідентифікують свою та протилежну стать за більшою кількістю ознак.

По-друге, в учнів і спеціальної, і масової школи обізнаність про особливості власної статі вища, ніж про протилежну.

По-третє, знання про статеві ознаки власної статі у розумово відсталих дівчат повніше ніж у хлопців, а у хлопців, в свою чергу, знання про статеві ознаки протилежної статі змістовніше ніж у дівчат.

По-четверте, у значної більшості підлітків із вадами розумового розвитку і інтелектом нормою сформовані уявлення про відмінності жіночої та чоловічої статі.

По-п'яте, статево-рольова ідентифікація у розумово відсталих хлопців і дівчат відповідає їхній статі. Підлітки (і хлопці, і дівчата) з вадами розумового розвитку ототожнюють себе з людиною власної статі, у них наявні психологічні риси та особливості поведінки, які притаманні їхній статі.

По-шосте, підліткам з вадами розумового розвитку притаманні розбіжності між уявленнями гендерної поведінки в майбутній сім'ї і власною актуальною гендерною ідентифікацією.

2.5. Рівні сформованості в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю

Оцінка результатів дослідження здійснювалася відповідно визначених критеріїв та їх показників. Виходячи із аналізу результатів констатувального етапу експерименту, було виділено три узагальнені рівні сформованості в підлітків уявлень про майбутню сім'ю: високий, середній, низький (табл. 2.16).

1. Високий рівень. Підліток розуміє поняття «сім'я», дає йому розширену, повну та точну характеристику, має знання про найбільш значущі функції сім'ї, може розкрити їх суть, має чіткі уявлення про цілі створення сім'ї. Підліток має повні, узагальнені та цілісні уявлення про власну майбутню сім'ю, про її склад, про господарсько-побутові відносини та розподіл лідерства між подружжям в майбутній

сім'ї, про емоційні зв'язки в майбутній сім'ї та шляхи розв'язання можливих внутрішньосімейних конфліктів, про способи вирішення конфліктів в сфері виховання дітей та стратегії педагогічного впливу на дітей. Учень уявляє яскраві та чіткі образи майбутніх чоловіка чи дружини, до яких входять уявлення про особистісні якості майбутнього супутника чи супутниці, зовнішність, особливості поведінки. Також учень виразно уявляє себе в якості чоловіка чи дружини, батька чи матері в майбутньому. В уявленнях підлітка наявні яскраво виражені та різнобічні образи ідеальних чоловіка та дружини.

Підліток має точно сформований образ батьківської сім'ї та уявлення про особливості взаємин між членами сім'ї, чітко виділяє роль кожного члена в сім'ї, має конкретне адекватне позитивне усвідомлене ставлення до сім'ї в цілому і до окремих її членів. Надає адекватну оцінку батьківській сім'ї та її внутрішньосімейній атмосфері.

2. Середній рівень. Підліток розуміє поняття «сім'я», може дати йому конкретну, але недостатньо розширену характеристику, має певні знання про найбільш значущі функції сім'ї, поверхово розкриває їх суть, наявні уявлення про цілі створення сім'ї. Учень має недостатньо повні, незрілі, нестійкі, фрагментарні уявлення про власну майбутню сім'ю, про її склад, про господарсько-побутові відносини та розподіл лідерства між подружжям в майбутній сім'ї, про емоційні зв'язки в майбутній сім'ї. Односторонньо уявляє шляхи розв'язання можливих внутрішньосімейних конфліктів та способи вирішення конфліктів у сфері виховання дітей. В уявленнях підлітка недостатньо чіткі та виразні образи майбутніх чоловіка чи дружини, він утруднюється дати розширену характеристику свого бачення особливостей характеру, зовнішності та поведінки майбутнього супутника чи супутниці. Також частково розмиті уявлення і про себе в якості чоловіка чи дружини, батька чи матері в майбутньому. Звужені уявлення про образи ідеальних чоловіка та дружини.

Образ батьківської сім'ї у підлітка сформований достатньо чітко, наявні уявлення про особливості взаємин між членами сім'ї. При аналізі відносин домінування-підкорення в сім'ї батьків у підлітка можуть виникати незначні труднощі. Наявне конкретне ставлення до сім'ї в цілому і до окремих її членів. Може

дати частково адекватну характеристику батьківській сім'ї та її внутрішньосімейній атмосфері.

3. Низький рівень. Підліток розуміє поняття «сім'я» поверхово, характеризує його суть неповно та фрагментарно, звужені знання про функції сім'ї, учень погано розкриває їх зміст, уявлення про цілі створення сім'ї розмиті. У підлітка уявлення про власну майбутню сім'ю, про її склад, про господарсько-побутові відносини та розподіл лідерства між подружжям в майбутній сім'ї – фрагментарні, розмиті, нестійкі та синкретичні, усвідомлюються за випадковими, несуттєвими, зовнішніми ознаками. Звужені уявлення про емоційний взаємозв'язок у майбутній сім'ї. Способи розв'язання можливих конфліктів між подружжям та в сфері виховання дітей одноманітні, стереотипні та егоїстичні. Обмежені уявлення про стратегії педагогічного впливу на майбутніх дітей. В уявленнях підлітка образи майбутніх чоловіка чи дружини розмиті та неповні, відсутні конкретні уявлення про особистісні якості, зовнішність, особливості поведінки. Уявлення про себе в якості чоловіка чи дружини, батька чи матері в майбутньому також достатньо поверхові та невиразні. Уявлення про образи ідеальних чоловіка та дружини розмиті.

У підлітка уявлення про образ батьківської сім'ї та особливості взаємин між її членами нечіткі. В учня виникають ускладнення при аналізі відносин домінування-підкорення в сім'ї батьків, неоднозначне ставлення до сім'ї у цілому і до окремих її членів. Не може дати адекватну характеристику батьківської сім'ї та її внутрішньосімейній атмосфері.

Таблиця 2.16

Рівні сформованості у підлітків уявлень про майбутню сім'ю (у %)

Рівні	Підлітки з вадами розумового розвитку (12-13 років)		Підлітки з вадами розумового розвитку (14-15 років)		Підлітки з нормою інтелекту (14-15 років)	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Високий	8,33	9,30	14,28	15,68	68,42	70,45
Середній	36,11	37,20	38,09	39,21	31,58	29,55
Низький	55,56	53,50	47,63	45,11	-	-

У процесі констатувального експерименту також було досліджено рівень ідентифікації сім'ї батьків із майбутньою сім'єю та бажання схожості з батьком і матір'ю. Отримані результати оцінювались нами індивідуально в залежності від рівня благополучності батьківської сім'ї в цілому і окремо батька та матері. При цьому, слід зауважити, що значна кількість учнів спеціальних шкіл (67 %) виховується у неблагополучних, неповних, деструктивних сім'ях. Подібні сім'ї та батьки з них не можуть слугувати позитивним прикладом для наслідування у майбутньому. Тому, якщо в учня, який виховується в такій сім'ї, високий рівень ідентифікації сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю та наявне бажання бути схожим на когось із батьків – такий результат нами оцінювався, як негативний. У більшості розумово відсталих учнів із неблагополучних родин (72 %) було виявлено високий рівень ідентифікації сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю і оцінювався нами саме як негативний результат.

Дослідження особливостей прояву статево-рольової ідентифікації у розумово відсталих підлітків показали відповідність поведінки хлопців і дівчат до маскулітних та фемінних стандартів суспільства. Тому ми можемо стверджувати, що дані результати надають позитивну перспективу у процесі формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутнє сімейне життя.

Висновки до другого розділу

1. У дослідженні обґрунтовано психологічні підходи до виміру рівня сформованості уявлень про майбутню сім'ю, виокремлено дві групи критеріїв, показники за кожною з яких орієнтовано на виявлення якості знань про сімейно-шлюбні стосунки та уявлень про власну майбутню сім'ю (знання про функції сім'ї, знання про складові елементи щасливого сімейного життя, знання про основні цілі шлюбу, уявлення про розподіл лідерства в майбутній сім'ї, уявлення про розподіл обов'язків у сім'ї, уявлення про виховання дітей, уявлення про розв'язання конфліктних ситуацій, уявлення про склад майбутньої сім'ї, уявлення про майбутнього чоловіка чи дружину, уявлення про себе в якості майбутнього сім'янина) й своєрідність емоційно-ціннісного ставлення до майбутньої сім'ї і сім'ї батьків

(усвідомлене ставлення до сімейного життя та до батьківської сім'ї, бажання створювати в майбутньому власну сім'ю, бажання схожості з батьком чи матір'ю, ідентифікація сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю). Додатково здійснювалося дослідження характеру прояву статево-рольової ідентифікації, усвідомлення та переживання підлітками статевої належності, вираження маскулінних та фемінних якостей у хлопців та дівчат.

2. На підставі діагностичної роботи було здійснено аналіз особливостей уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків 12-13 років (7-й клас) та 14-15 років (9-й клас) у порівнянні з підлітками із нормою інтелекту 14-15 років (9-й клас) та подано їх цілісну психологічну характеристику. Отримані результати свідчать про характерні відмінності в сформованості уявлень про майбутню сім'ю в однолітків із вадами розумового розвитку та з нормою інтелекту. У більшості учнів 9-х класів загальноосвітньої школи знання про сімейно-шлюбні відносини та уявлення про власне майбутнє сімейне життя повні, узагальнені та стійкі. Для розумово відсталих підлітків характерні неповні та поверхові знання про інститут сім'ї; уявлення про власну майбутню сім'ю, її рольову структуру, господарсько-побутові відносини, особливості емоційного взаємозв'язку між подружжям та міжсімейних відношень фрагментарні, нестійкі та неузагальнені; уявлення про образи майбутніх чоловіка і дружини та про себе в якості сім'янина розмиті, звужені та фрагментарні.

3. Позиція розумово відсталих підлітків стосовно їхнього бажання взагалі створювати в майбутньому власну сім'ю в цілому задовільна – більшість хлопців і дівчат бажають бути сімейними людьми (хлопці: 7-й кл. – 86,11 %, 9-й кл. – 85,71 %; дівчата: 7-й кл. – 88,37 %, 9-й кл. – 84,31 %). Більшість учнів спеціальної школи (67 %) виховується у неблагополучних, неповних та деструктивних сім'ях, з них у 72 % високий рівень ідентифікації сім'ї батьків з майбутньою сім'єю та у 81 % наявне бажання бути схожим на когось з батьків, що свідчить про недостатність критичності мислення. Спроможність адекватно мотивувати оцінні судження, критично оцінювати приклад батьківської родини, засуджувати деструктивні сімейні взаємостосунки представлено досить фрагментарно у підлітків із вадами розумового розвитку.

4. Статеворольова ідентифікація у розумово відсталих хлопців і дівчат відповідає їхній статі. Підлітки з вадами розумового розвитку ототожнюють себе з людиною власної статі, в них наявні психологічні риси та особливості поведінки, які притаманні їхній статі. Тобто публічне вираження підлітками статевої ідентичності відповідає прийнятим у суспільстві нормам маскулінності і фемінності, яка визначає їхню приналежність до тієї чи іншої статі. Підліткам з вадами розумового розвитку притаманні розбіжності між уявленнями гендерної поведінки в майбутній сім'ї і власною актуальною гендерною ідентифікацією.

5. Виходячи із аналізу та узагальнення результатів констатувального етапу дослідження, було виділено три рівні сформованості у підлітків уявлень про майбутню сім'ю: високий, середній, низький. Для більшості розумово відсталих підлітків (хлопці: 7-й кл. 55,56 %, 9-й кл. – 47,63 %; дівчата: 7-й кл. – 53,50 %, 9-й кл. – 45,11 %) характерний низький рівень сформованості уявлень про майбутню сім'ю. Отримані результати свідчать про характерні відмінності в сформованості уявлень про майбутнє сімейне життя в учнів з вадами розумового розвитку та з нормою інтелекту.

6. Диференційний аналіз отриманих даних засвідчив наявність певних відмінностей в уявленнях про майбутню сім'ю у розумово відсталих хлопців і дівчат. Серед основних цілей створення сім'ї у майбутньому хлопці віддають перевагу, окрім можливості бути разом з коханою людиною, ще й можливості матеріального благополуччя та інтимним стосункам, дівчат же приваблює духовна сторона сімейного життя. У цілому всі хлопці вважають, що відповідальність за всіх членів родини та за прийняття сімейних рішень нести повинні чоловіки, дівчата, в свою чергу, надають перевагу такому типу стосунків, як «біархат», тобто для них головне рівноправність та взаємність між подружжям. Спостерігаються розбіжності в уявленнях хлопців та дівчат про господарсько-побутові відносини в майбутній сім'ї, які стосуються розподілу між подружжям таких обов'язків, як наприклад: купівля продуктів, прибирання житла, заняття з дітьми. Хлопці вважають, що з цими обов'язками краще впорається жінка, дівчата ж вважають, що дані обов'язки повинні виконувати чоловік та дружина разом. У розумово відсталих дівчат виявлено більший

рівень ідентифікації сім'ї батьків із майбутньою сім'єю у порівнянні з хлопцями. Знання про статеві ознаки власної статі у розумово відсталих дівчат ширші ніж у хлопців, а у хлопців, в свою чергу, знання про статеві ознаки протилежної статі ширші ніж у дівчат.

7. Аналіз результатів дослідження показав наявність певної позитивної вікової динаміки сформованості у розумово відсталих учнів уявлень про майбутню сім'ю. Однак ця динаміка виражена слабо, що пов'язано, на нашу думку, із недостатньою ефективністю процесу виховання майбутнього сім'янина в спеціальній школі та в батьківській сім'ї.

Основний зміст розділу висвітлений у працях автора:

1. Дмитрієва А. С. Особливості емоційно-особистісного ставлення розумово відсталих старшокласників до майбутньої сім'ї / І. В. Дмитрієва, А. С. Дмитрієва // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). / [ред. В. С. Курило, С. В. Савченко]. - Частина III. – Луганськ, 2011. – С. 46–51.

2. Іваненко А. С. Особливості уявлень про батьківську та майбутню власну сім'ю у розумово відсталих підлітків / А. С. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Випуск 2. Том 2. – Херсон, 2014. – С. 137–141.

3. Іваненко А. С. Дослідження характеру знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків / А. С. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Випуск 1. – Херсон, 2016. – С. 153 – 158.

4. Іваненко А. С. Особливості прояву статево-рольової поведінки розумово відсталих підлітків / А. С. Іваненко // Сб. научн. трудов SWorld. – Выпуск 4(37). Том 16. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2014. – С. 54–59.

5. Іваненко А. С. Особливості прояву статево-рольової ідентифікації розумово відсталих підлітків / А. С. Іваненко // Теоретичне та методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами [ред. І. В. Дмитрієва]. – Вип. V. –

Слов'янськ: Маторін Б. І., 2015. – С. 119–123.

6. Ivanenko A. Peculiarities of displaying of mentally retarded teenager pupils' sex-role behavior / A. Ivanenko // Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie – Nr.3. – Lodz : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejetności. – 2015. – S. 133–135.

7. Іваненко А. С. Своєрідність прояву емоційно-оцінного ставлення до майбутньої сім'ї у розумово відсталих підлітків / А. С. Іваненко // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. праць / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Спец. вип. 14. – Слов'янськ: ДДПУ, 2016. – С. 121–128.

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМА КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЮ СІМ'Ю

3.1. Теоретичне обґрунтування системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю

Проблема підготовки розумово відсталих хлопців та дівчат до сімейного життя сьогодні є досить актуальною і потребує своєчасного вирішення. В. Сухомлинський стверджував: «У школі важко навчити якоїсь професії. Їх десятки тисяч, проте ... всі діти стануть мужчинами і жінками, дружинами і чоловіками, батьками і матерями, і навчити їх цьому необхідно» [205, с. 211]. Створення системи психолого-педагогічних заходів, підвищення обізнаності батьків, педагогів та молоді, забезпечення фахівців необхідною методичною літературою може бути першим кроком у створенні системи підготовки розумово відсталих підлітків до майбутнього сімейного життя.

Формувальний експеримент здійснювався на базі Комунального закладу «Краснолиманська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №34» Донецької обласної ради, Комунального закладу «Миколаївська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №7» Донецької обласної ради, Комунального закладу «Сумська спеціальна загальноосвітня школа» Сумської обласної ради, Комунального закладу «Глинська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат» Сумської обласної ради, Комунального закладу «Харківська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №31» Харківської обласної ради впродовж 2013-2015 навчальних років. Загальна кількість учнів експериментальної групи (ЕГ) складала 57 осіб (з них 34 дівчат та 23 хлопців), контрольної (КГ) – 49 осіб (з них 27 дівчат та 22 хлопців).

На основі результатів аналізу низки наукових досліджень та отриманих даних констатувальної частини нашого експерименту було визначено завдання його формувального етапу:

1. Теоретичне обґрунтування та розробка системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих учнів 8 – 9-х класів уявлень про майбутню сім'ю, перевірити на практиці ефективність її функціонування.

2. Розробка та апробування психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я» з метою формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю.

3. Робота з педагогічним колективом спеціальних загальноосвітніх шкіл та з батьками розумово відсталих учнів 8 – 9-х класів з метою забезпечення психологічної просвіти з питань підготовки старшокласників до майбутнього сімейного життя через впровадження комплексу лекцій для педагогів – «Підготовка розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя» та для батьків – «Виховання майбутнього сім'янина».

Результати констатувального експерименту та методологічні і теоретичні підходи психологічних досліджень надали підстави для розробки системи корекційної роботи з формування у розумово відсталих учнів 8 – 9-х класів уявлень про майбутню сім'ю, яку розглядаємо як комплексну взаємодію структурних компонентів: змістовно-цільового (напрями, принципи, завдання, зміст психокорекційної роботи), функціонально-процесуального (етапи, умови, форми і методи корекційного впливу) та оцінно-результативного (критерії, показники).

Основними концептуальними положеннями формувального експерименту стали: культурно-історичний, гуманістичний, особистісно-діяльнісний та когнітивно-біхевіоральний підходи.

Культурно-історичний підхід до психічного розвитку та соціального становлення особистості при нормальному та аномальному розвитку (Л. Виготський, Т. Власова, Л. Занков, О. Леонтьєв, О. Петровський та ін.) розглядається у контексті впливу на особливості уявлень у підлітків про майбутню сім'ю не лише їхніх особистісних якостей, а й соціальних факторів – виховання та умов життя в батьківській родині, навчання та виховання у школі, взаємозв'язки з референтною групою, засоби масової інформації.

З позиції гуманістичного підходу (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.)

кожна дитина розглядається, як унікальна та неповторна. Головна мета в роботі з дітьми – це створення теплих і безпечних умов, основний принцип – не нашкодити. У рамках даного підходу було створено умови, в яких підлітки мали можливість максимально реалізувати свої здібності в процесі підготовки до майбутнього сімейного життя.

Особистісно-діяльнісний підхід (Л. Виготський, В. Зінченко, О. Петровський, О. Романова, Д. Ельконін та ін.) у корекційно-розвивальному процесі розглядає зміни у внутрішньому світі дитини головним орієнтиром його розвитку та спрямованості на формування індивідуальності та розкриття творчого потенціалу. Спираючись на даний підхід при роботі з учнями увага була спрямована на потреби, мотиви, здібності, інтелектуальні можливості та інші індивідуально-психологічні особливості кожного підлітка. Даний підхід був реалізований у визначенні змісту і форм завдань, характеру спілкування з учнями.

Когнітивно-біхевіоральний підхід (А. Бек, А. Елліс, Д. Келлі та ін.) передбачає активну роботу з деструктивними уявленнями про майбутню сім'ю, які виникли в результаті неправильного виховання і навчання в процесі розвитку особистості. Помилкові та деструктивні уявлення впливають на спотворення реальності, що в майбутньому сімейному житті може призвести до виникнення певних проблем. З позиції даного підходу психокорекційна робота зосереджувалася на формуванні нових адекватних уявлень про майбутнє сімейне життя і нових форм усвідомленої поведінки та їх закріплення.

Особливим компонентом процесу формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків із інтелектуальними вадами є корекція. Нами було виділено наступну групу принципів психокорекційної роботи (В. Бондар, С. Миронова, В. Синьов, О. Хохліна та ін.):

- принцип єдності діагностики та корекції передбачає організацію корекційної роботи в процесі підготовки майбутнього сім'янина з попередньою діагностикою наявності знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю, адекватності емоційно-ціннісного ставлення до

майбутньої сім'ї та сім'ї батьків, характеру прояву статево-рольової поведінки у розумово відсталих підлітків;

- принцип нормативності розвитку забезпечує урахування особливостей соціальної ситуації розвитку розумово відсталих підлітків, рівень сформованості психологічних новоутворень, рівень розвитку провідної діяльності;

- принцип корекції «зверху до низу» визначає створення в процесі психокорекційної роботи «зони найближчого розвитку» для учнів. Робота з підлітками носить випереджаючий характер та спрямована на своєчасне формування адекватних уявлень про майбутнє сімейне життя;

- принцип корекції «знизу до верху» забезпечує в процесі психокорекційної роботи з підлітками підкріплення вже наявних шаблонів статево-рольової поведінки з метою закріплення соціально-бажаної поведінки та гальмування соціально-небажаної поведінки;

- принцип системності розвитку психічної діяльності визначає реалізацію в процесі підготовки майбутнього сім'янина профілактичних та розвиваючих завдань;

- діяльнісний принцип корекції полягає у організації активної діяльності підлітків в процесі психокорекційної роботи, у ході реалізації якої створюються умови для формування адекватно усвідомлених уявлень про майбутнє сімейне життя [140, 182].

Розробляючи систему корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю, ми спиралась на принципи спеціальної дидактики (В. Бондар, Г. Дульнев, І. Єременко, В. Липа, М. Матвеева, С. Миронова, В. Синьов та ін.):

- принцип корекційно-виховної спрямованості навчання, який сприяє формуванню позитивної спрямованості особистості розумово відсталих учнів на майбутнє сімейне життя;

- принцип науковості забезпечує формування в учнів спеціальної школи достовірних, науково правильних знань про інститут сім'ї;

- принцип системності та послідовності навчання передбачає взаємопов'язане, послідовне та логічне вивчення нового матеріалу про сімейно-шлюбні відносини;

- принцип доступності знань визначає орієнтування на вікові та індивідуальні особливості учнів у процесі формування в них уявлень про майбутнє сімейне життя;

- принцип активності й свідомості передбачає формування уявлень у розумово відсталих підлітків про застосування набутих знань про особливості побудови сімейно-шлюбних відносин, організацію майбутнього сімейного життя, взаємовідносини між протилежними статями у дорослому житті, що сприяє підвищенню усвідомленості в процесі навчання;

- принцип наочності сприяє корекції неправильно сформованих уявлень і понять про сімейно-шлюбні відносини та власне майбутнє сімейне життя за допомогою перегляду мультимедійних презентацій та уривків з художніх кінофільмів, в яких відображено різні сторони сімейного життя;

- вирішальна педагога у навчанні, даний принцип зосереджує увагу на відповідальній ролі фахівців (практичного психолога, соціального педагога, вчителів, вихователів) спеціальної школи у процесі реалізації системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю;

- принцип індивідуального і диференційованого підходу до учнів передбачає врахування індивідуально-психологічних можливостей кожного розумово відсталого підлітка та орієнтація на гендерні особливості хлопців і дівчат у процесі їхньої підготовки до майбутнього сімейного життя.

Також, нами було виокремлено основні принципи організації тренінгової взаємодії з розумово відсталими підлітками, на яких повинна будуватися корекційно-розвивальна (О. Бажукова, Д. Маллаєв, П. Омарова та ін.):

- принцип корекційної спрямованості тренінгу забезпечує корекцію деструктивних уявлень розумово відсталих підлітків про власну майбутню сім'ю, розвиток і корекцію їхніх пізнавальних процесів;

- принцип добровільної участі передбачає, що участь у заняттях є

результатом свідомого, добровільного вибору учасників;

- принцип взаємної поваги забезпечує організацію повноцінного міжособистісного спілкування в процесі проведення занять, яке будується на довірі, поважному ставленні один до одного [128, с. 127-128].

Серед принципів організації роботи в групі (за Т. Чекмарьовою [10]) нами були виділені наступні:

- принцип оптимізації розвитку забезпечує активну роботу психолога в процесі підготовки розумово відсталих підлітків до майбутнього сімейного життя з метою оптимізації умов, необхідних для особистісного розвитку учнів;

- принцип балансу комфорту і дискомфорту передбачає створення в групі комфортної, зручної та безпечної атмосфери;

- принцип вільного простору забезпечує створення зручного та вільного для учасників групи простору у приміщенні для занять;

- принцип спрямованості на застосування результатів тренінгу в житті спрямований на формування в учасників групи уявлень про можливість перенесення отриманого досвіду на заняттях у майбутнє сімейне життя.

До змістовної основи процесу виховання особистості майбутнього сім'янина включено принципи підготовки учнівської молоді до сімейного життя (В. Снігульська, Г. Харкан та ін.):

- принцип природовідповідності передбачає необхідність урахування загальних законів розвитку природи, що дасть змогу найповніше використовувати індивідуальні здібності кожної дитини;

- принцип культуровідповідності вимагає здійснення підготовки учнівської молоді до майбутнього сімейного життя на основі національної культури, традицій та обрядів, норм та цінностей сучасного українського суспільства;

- принцип соціальності ґрунтується на врахуванні мега-, макро-, мезо- й мікрочинників, що сприяють засвоєнню статевих ролей та норм сексуальної культури;

- принцип довіри та підтримки забезпечує право учнівської молоді на інтимність думок, почуттів, переживань, створює умови для розвитку взаєморозуміння та довіри в процесі формування уявлень про майбутню сім'ю;
- принцип не збудження статевого потягу полягає у тому, що у процесі статевої просвіти необхідно створювати психологічне середовище, що відповідає фізіологічному, інтелектуальному, психічному розвитку учнів;
- принцип конкретності і зрозумілості передбачає розвиток у старшокласників компетентності у сфері сімейно-шлюбних відносин й розуміння базових понять та термінів, формування уміння аналізувати сучасні сімейно-шлюбні тенденції й встановлювати їх причинно-наслідкові зв'язки;
- принцип самореалізації забезпечує створення умов успіху в процесі підготовки підлітків до майбутнього сімейного життя [223, с. 14-18].

На основі узагальнених даних про особливості уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків було визначено психологічні умови для ефективного формування уявлень про майбутнє сімейне життя:

1. Поетапність психологічного супроводу розумово відсталих підлітків з формування, розвитку і корекції в них знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю шляхом спеціальної організації розумової діяльності, спрямованої на свідоме оволодіння ними операціями порівняння, узагальнення, встановлення логічних зв'язків, трансферації та ін.

2. Формування позитивної установки на шлюб та особистісно-усвідомленої готовності до створення сім'ї у майбутньому на основі активізації інтелектуальних й емоційно-ціннісних компонентів свідомості з урахуванням особистого досвіду учнів та урізноманітнення форм і методів корекційного впливу.

3. Дозований обсяг теоретичного матеріалу зі збільшенням акцентів на самостійну практично-творчу роботу з використанням проблемних ситуацій, рольових ігор, що об'єктивно-критично відображають різні сторони сімейного життя та взаємини статей.

4. Організація просвітницької і консультативної роботи з фахівцями спеціальних загальноосвітніх закладів та батьками щодо змісту, форм та методів

психологічного супроводу розумово відсталих підлітків у процесі їхньої підготовки до сімейного життя.

Результати різноаспектного аналізу науково-методичної літератури та проведеного констатувального експерименту засвідчили необхідність створення системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю та підготовки їх до сімейного життя, яка повинна будуватися на основі комплексної взаємодії фахівців спеціальних освітніх установ і батьків та включати в себе наступні напрями:

- психологічний напрям передбачає ознайомлення із психологічними основами міжстатевих стосунків, шлюбу та сім'ї; формування спрямованості на іншу людину, розуміння її внутрішнього стану; розуміння значення дошлюбного знайомства вибору шлюбного партнера та обговорення принципових поглядів на різні сторони майбутнього сімейного життя; усвідомлення важливості психологічної адаптації в перші роки сімейного життя для формування подружньої сумісності; розуміння психологічної відмінності чоловіка та жінки; розвиток навичок активного слухання та ефективного спілкування; володіння конфліктною ситуацією, своїми негативними емоціями, способами зняття стресів, прагнення до пізнання та вдосконалення власної особистості шляхом самовиховання;

- загальносоціальний напрям спрямований на формування усвідомлених уявлень про соціальний статус сім'ї; взаємозв'язок сім'ї з суспільством; роль сім'ї у соціалізації дітей;

- національний напрям передбачає ознайомлення розумово відсталих підлітків з українськими тенденціями у сфері сімейно-шлюбних стосунків, національними традиціями пов'язаними з дошлюбним періодом, українськими весільними традиціями та обрядами, народним досвідом з догляду та виховання дітей;

- фізіолого-гігієнічний забезпечує формування в учнів уявлень про статеві відмінності чоловічої та жіночої статі; про культуру статевих відносин у

дошлюбний та шлюбний періоди; виховання статевої моралі та статевої поведінки; формування здорового способу життя;

- юридично-правовий напрям спрямований на ознайомлення із загальними положеннями Сімейного кодексу України; правовими основами порядку укладання шлюбу; ознайомлення з правами та обов'язками подружжя, батьків та дітей; розгляд правової, соціальної, моральної, педагогічної суті розлучення та виплат аліментів; формування уявлень про шлюбний договір;

- господарсько-економічний напрям забезпечує формування уявлень доцільний розподіл господарських обов'язків між членами сім'ї; про раціональне введення сімейного бюджету;

- педагогічний напрям спрямований на підвищення педагогічної культури майбутніх батьків, формування уявлень про форми та методи сімейного виховання;

- морально-етичний напрям передбачає формування узагальнених уявлень про сімейні взаємовідносини; ціннісне ставлення до сімейних історій, традицій, свят, дозвілля, що згуртовують членів родини; ознайомлення з морально-етичними нормами та правилами поведінки представників чоловічої та жіночої статі; виховання рис мужності та жіночності, формування андрогідних гендерних ролей; висвітлення дружби, закоханості, кохання, культури спілкування; формування культури взаємин статей; формування уявлень про якості майбутнього сім'янина: доброзичливість, вірність, відповідальність, взаємодопомога, поступливість, любов до дітей, турботливість, працьовитість та ін.;

- естетичний напрям забезпечує формування у розумово відсталих старшокласників елементів культури естетики побуту та культури взаємин статей.

Система корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю включала в себе три блоки роботи:

1-й блок – робота з учнями 8 – 9-х класів спеціальної школи на основі психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я»;

2-й блок – просвіта та консультація фахівців спеціальних освітніх установ на основі комплексу лекцій «Психологічна підготовка розумово відсталих підлітків до майбутнього сімейного життя»;

3-й блок – просвіта та консультація батьків розумово відсталих учнів 8 – 9-х класів на основі комплексу лекцій «Моя дитина – майбутній сім'янин».

Таким чином, розроблена система корекційної роботи забезпечує усвідомлене оволодіння розумово відсталими підлітками знаннями про сім'ю та її функції, активізацію пізнавальної діяльності, поглиблення особистої мотивації й поступовий розвиток і корекцію уявлень про майбутню сім'ю.

Висловлені вище теоретичні положення були апробовані у процесі формувального експерименту.

3.2. Змістові та процесуальні аспекти експериментальної роботи

Організація розробленої системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю у процесі формувального експерименту визначалася ступенем зростання складності пізнавальних і практично-творчих завдань, активності й самостійності учнів, підвищення рівня компетентності фахівців спеціальних загальноосвітніх закладів та батьків щодо змісту, форм та методів системи роботи з підготовки школярів до сімейного життя. При цьому діалектика взаємовідношення відпрацьованих психологічних умов ефективності процесу формування в старшокласників уявлень про майбутню сім'ю така, що їх дотримання здійснювалося в межах кожного блоку корекційно-розвивальної роботи. Саме в них сконцентровано успішність психологічного супроводу учнів на формування, розвиток і корекцію в них уявлень про сімейне життя в їх інтегративній єдності.

До *першого* блоку системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю увійшла робота безпосередньо з учнями 8 – 9-х класів спеціальної школи. Адже на думку С. Анісютини [7, с. 42-46], в процесі виховання майбутнього сім'янина провідною ідеєю є ідея

гармонізації, яка будується на основі комплексної взаємодії батьків і педагогів з орієнтацією на суб'єктне включення до нього самих учнів.

З метою формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю нами було розроблено психокорекційну програму «Моя майбутня сім'я» (див. Додаток С). Робота відбувалась в процесі спеціально організованих корекційно-розвивальних занять, які проходили з циклічністю один раз на два тижні протягом двох навчальних років і мали тривалість 35 хвилин. За формою організації заняття відносяться до групових. Заняття проводились практичним психологом у другій половині дня у вільний від навчання час в кабінеті психологічного розвантаження.

У ході реалізації психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я» ми спирались на особливості інтелектуального розвитку розумово відсталих підлітків, їхні вікові та гендерні особливості, тому до кожного учня застосовувався індивідуальний підхід. Процес підготовки розумово відсталих підлітків до сімейного життя включав психокорекційну роботу з розвитку психічних процесів, які лежать в основі формування уявлень про майбутню сім'ю – уяви, пам'яті, мислення тощо. До занять із підлітками було впроваджено форми роботи, спрямовані на узагальнення та розширення знань та уявлень про майбутню сім'ю, формування нових понять про сімейне життя, формування чітких образів майбутньої сім'ї та її членів, гармонізацію прикладів сімейного життя з власного досвід (родини батьків, знайомих, медійного образу), формування уявлень про позитивні та деструктивні приклади сімейного життя.

Психокорекційна програма «Моя майбутня сім'я» носить концентричний і системний характер та складається з чотирьох взаємопов'язаних етапів, 1-й та 2-й етапи призначені для учнів 8-х класів, 3-й та 4-й – для учнів 9-х класів.

1-й етап, «Зародження сім'ї», спрямований на розширення в учнів 8-х класів спеціальної школи знань та формування і розвиток уявлень про значення сім'ї, як соціального інституту; духовні та психологічні передумови створення сім'ї; особливості укладання шлюбу; права та обов'язки сім'янина; складові щасливого

сімейного життя; образ майбутніх чоловіка й дружини. Даний етап включає в себе наступні теми занять:

- заняття 1 «Ознайомче. Сім'я – основа суспільства»;
- заняття 2 «Своєрідність взаємовідносин між хлопцями і дівчатами»;
- заняття 3 «Перше кохання»;
- заняття 4 «Укладання шлюбу»;
- заняття 5 «Права та обов'язки подружжя»;
- заняття 6 «Сім'я починається с тебе»;
- заняття 7 «Необхідні складові щасливого сімейного життя»;
- заняття 8 «Якості ідеального сім'янина».

2-й етап, «Побудова сімейних взаємостосунків», спрямований на розширення в учнів 8-х класів спеціальної школи знань про культуру сімейних взаємовідносин та формування та розвиток уявлень про особливості міжособистісних контактів в майбутній сім'ї, розподіл сфери лідерства, розв'язання сімейних конфліктів, взаємостосунки між майбутніми чоловіком й дружиною. Даний етап включає в себе наступні теми занять:

- заняття 1 «Культура сімейних взаємовідносин»;
- заняття 2 «Хто в сім'ї лідер»;
- заняття 3 «Взаємостосунки між чоловіком та дружиною»;
- заняття 4 «Тепло родинного кола»;
- заняття 5 «Мистецтво спілкування з дітьми»;
- заняття 6 «Розв'язання сімейних конфліктів»;
- заняття 7 «Культура сексуальних взаємовідносин»;
- заняття 8 «Труднощі в спілкуванні між подружжям»;
- заняття 9 «Спілкування в родині – запорука сімейного щастя».

3-й етап, «Організація сімейного життя», має на меті розширення в учнів 9-х класів спеціальної школи знань та формування та розвиток уявлень про побудову господарсько-економічних відносин в сім'ї; організацію сімейного побуту та дозвілля; побудову рольової структури в сім'ї; планування сімейного бюджету. Даний етап включає в себе наступні теми занять:

- заняття 1 «Організація сімейного життя»;
- заняття 2 «Організація сімейного дозвілля»;
- заняття 3 «Господарсько-економічні відносини в сім'ї»;
- заняття 4 «Організація сімейного побуту»;
- заняття 5 «Рольова структура сім'ї»;
- заняття 6 «Планування дитини»;
- заняття 7 «Відповідальність за сімейні обов'язки»;
- заняття 8 «Планування сімейного бюджету».

4-й етап, «Я майбутній сім'янин», спрямований на розширення в учнів 9-х класів спеціальної школи знань та формування та розвиток уявлень про майбутнє сімейне життя та майбутнє батьківство; побудову міцної сім'ї; гігієну сімейних взаєностосунків. Даний етап включає в себе наступні теми занять:

- заняття 1 «Я і моя майбутня сім'я»;
- заняття 2 «Я майбутній господар чи господиня»;
- заняття 3 «Побудова міцної сім'ї»;
- заняття 4 «Гігієна сімейних взаєностосунків»;
- заняття 5 «Я майбутній батько чи мати»;
- заняття 6 «Вирішення конфліктних ситуацій у моїй майбутній сім'ї»;
- заняття 7 «Таємниці щасливого сімейного життя»;
- заняття 8 «Значення сімейних традицій для моєї майбутньої сім'ї»;
- заняття 9 «Я майбутній сім'янин».

Важливою складовою, яка впливає на ефективність психологічного супроводу розумово відсталих підлітків у процесі проведення занять із формування в них уявлень про майбутнє сімейне життя – це організація простору. Кімната, в якій планується проведення занять, повинна бути просторою та світлою, не нагромадженою зайвими меблями, безпечною для активної діяльності учнів. Серед меблів повинні бути стільці для всіх учасників групи та столи. Стільці необхідно розставляти по колу, а столи можуть стояти в стороні. Меблі повинні відповідати підлітковому віку учасників групи. Необхідне обладнання готується завчасно до кожного заняття, до нього входять: ноутбук, проектор,

мультимедійний екран, звукові колонки, класна дошка, магнітна дошка, різнокольорова крейда, магніти, ватман, аркуші формату А4, ручки, олівці, маркери, фарби, пензлики, склянки для води, клейка стрічка та ін.

До кожного заняття психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я» було включено наступні структурні компоненти:

1. Вступна частина. Мета даної частини заняття полягало у тому, щоб ознайомити учасників групи з цілями заняття і налаштувати їх на активну та продуктивну роботу. Заняття починалося з процедури вітання, яку учасники групи вигадали самі та зробили традиційною для наступних зустрічей. Із самого початку заняття ведучий проявляв особисту зацікавленість до кожного учасника групи.

На першому занятті, після вітання ведучий разом із учнями розробили правила поведінки на заняттях, які зобов'язані виконувати всі учасники групи. Ведучий представив певний перелік правил та запропонував хлопцям і дівчатам висунути власні пропозиції. У процесі голосування були обрані правила, які зафіксували на аркуші паперу. В подальшому, дані правила озвучувалися на початку занять. Якщо учасник групи порушував правила, його увага зверталася на плакат з правилами, який був розміщений у кабінеті в полі зору всіх учасників.

Серед основних правил були виділені наступні:

- 1) бути ввічливим, не ображати та не ображатися;
- 2) правило «піднятої руки» (підіймати руку, якщо хочеш висловитись);
- 3) не перебивати;
- 4) говорити по темі;
- 5) бути активним;
- 6) правило «стоп» (кожен учасник має право не приймати участь у вправі або в обговоренні без пояснення причини).

Головна вимога до правил – це їх чіткість, конкретність, зрозумілість для розумово відсталих підлітків. Кількість правил не повинна перевищувати 7-10 пунктів.

Після першого заняття, на всіх наступних заняттях, у вступній частині ведучий разом з учнями згадували тему минулого заняття та стисло її

обговорювали. Далі ведучий ознайомлював учасників групи з темою та цілями сьогоденного заняття.

Також, у вступній частині проводилася вправа-розминка, для того щоб активізувати інтелектуальну та фізичну активність учнів та налаштувати їх на роботу. Вправи були легкими та швидкими, спрямовані на створення позитивного емоційного фону і заохочення всіх учасників. Перед початком проведення ведучий ознайомлював з правилами та завданнями вправи.

На даному етапі були використані вправи з арсеналу наступних груп психотерапевтичних та тренінгових вправ:

- арттерапевтичні вправи (вправи з кольоротерапії, музикотерапії, казкотерапії) – дані вправи спрямовані на поліпшення емоційного стану учасників групи та налаштування їх на активну діяльність;

- ігротерапевтичні вправи – спрямовані на актуалізацію позитивного начала та творчого потенціалу;

- тілесно-орієнтовані вправи – використовувалися при проведенні релаксації, саморегуляції, знятті психоемоційної та м'язової напруги;

- психогімнастика – вправи, в яких провідною є фізична активність;

- вправи, спрямовані на активізацію пізнавальних процесів – відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, пам'яті та уваги;

- розігрівачі вправи – проводилися в творчо-ігровій формі та налаштовували на активізацію пізнавальної та практично-творчої діяльності;

- психодіагностичні вправи – включали в себе елементи психодіагностики та проводилися з метою діагностики особистісної, емоційної та пізнавальної сфер учасників групи [24, 129].

Проведення вправ-розминок на початку кожного заняття сприяло активізації пізнавальної сфери розумово відсталих підлітків, налаштовувало їх на спільну діяльність та подальшу активність. Адже, на думку К. Вольф та А.Хапке: «Розминка – це поштовх до спільного навчання та діяльності» [36].

Приклад вправ для вступної частини занять психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я» для учнів 8 – 9-х класів спеціальної школи:

1) вправа: «Подаруй усмішку». Мета: створення атмосфери єдності, підвищення позитивного настрою, розвиток вміння висловлювати свій емоційний стан. Учасники стають у коло, беруться за руки. Кожен по черзі дарує усмішку своїм сусідам ліворуч і праворуч, важливо при цьому дивитися один одному в очі. По закінченню вправи, учасники групи діляться з групою своїми відчуттями.

2) вправа: «Комплімент». Мета: створення позитивної атмосфери в групі, формування навичок спілкування з протилежною статтю. Хлопці по черзі повинні сказати по одному компліменту кожній присутній дівчині. А слідом дівчата по черзі повинні сказати компліменти кожному хлопцю. По закінченню вправи, учасники групи відповідають на питання:

- *Чи важко вам було говорити компліменти людині протилежної статі?*
- *Чи сподобалось вам слухати компліменти у свою адресу?*
- *Які труднощі у вас виникали при виконанні даної вправи? Чому?*

2. Інформаційна частина. Мета теоретичного блоку: розширення в розумово відсталих підлітків знань та розвиток і корекція в них понять про сім'ю й її функції, а також формування уявлень про майбутнє сімейне життя шляхом спеціальної організації розумової діяльності, спрямованої на свідоме оволодіння ними операціями аналізу, порівняння, узагальнення, встановлення логічних зв'язків, трансферації та ін.

Кожне заняття включало в себе інформативну складову, до якої входили необхідні теоретичні дані відповідно до теми уроку. Теоретичний матеріал носив зрозумілий та доступний характер для розумово відсталих підлітків, при цьому був досить ємким та науково обґрунтованим. Ознайомлення учнів із новим матеріалом про сімейно-шлюбні відносини здійснювалося послідовно та системно, кожна тема логічно доповнювала одна одну. Виклад теоретичних даних доповнювався трансляцією мультимедійних презентацій, переглядом та аналізом уривків із художніх кінофільмів, в яких відображено різні сторони сімейного життя. Під час проведення інформаційної частини були враховані індивідуально-психологічні можливості кожного учасника групи. У цьому зв'язку, обираючи прийоми і форми психологічного впливу на свідомість підлітків, ми намагалися

використовувати такі з них такі, які б спряли максимальному розвитку перцептивних здібностей особистості, збагаченню палітри емоцій і почуттів, що так само є підвалиною збагачення досвіду переживань учнів навичками «емоційного мислення», розвиває свідомий інтерес до питань організації майбутнього сімейного життя. Виклад теоретичного матеріалу носив дозований характер, здебільше акцент робився на практично-творчу роботу.

У процесі реалізації теоретичного блоку впроваджено наступні форми роботи:

- лекція – усний систематичний і послідовний виклад матеріалу з проблеми;
- дебати – чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальних тем;
- дискусія – обговорення суперечного питання;
- круглий стіл – обговорення певного питання, під час якого всі учасники висловлюють свої думки, узагальнюють їх та роблять висновки;
- мозковий штурм – оперативний метод вирішення проблеми на основі стимулювання творчої активності. Учасникам пропонується обговорювати різноманітні варіанти рішення та із загального числа запропонованих ідей обрати найраціональніші;
- відеоаналіз – перегляд відеоматеріалу з певної проблеми та його обговорення;
- мультимедійна презентація – трансляція на мультимедійному екрані набору слайдів, що супроводжують розповідь промовця.

3. Розминка. Головна мета розминки полягала у знятті напруги та фізичної стомленості. Вправи, які входили у дану частину заняття, нескладні та короткі, фізично активні або, навпаки, заспокійливі. Для реалізації поставлених завдань пріоритетно використовувалися вправи з комплексу методів тілесно-орієнтованої терапії та медитативні техніки. Приклад вправ для розминки:

1) вправа «Молекули». Мета: фізична розминка та підвищення настрою учасників групи. Підліткам пропонується уявити себе атомами, які повинні

постійно рухатися і об'єднуватися в молекули. Число атомів у молекулі може бути різне, воно визначається тим, яке число називає ведучий. Ведучий повинен показати приклад, як виглядають атоми та молекули. Вправа починається з того, що всі учасники починають швидко рухатися. Після того, як ведучий називає цифру «3», атоми повинні об'єднатися в молекули по три атома в кожен. Після виконання вправи учасникам групи задаються наступні питання:

- Як ви себе почуваете?

- Який у вас зараз настрій?

2) вправа на релаксацію «Сонячні промінчики». Мета: зняття фізичної напруги та поліпшення настрою. Ведучий просить учасників групи сісти зручно та починає неголосно читати текст медитації: *«Закрийте очі. Уявіть, що ви лежите на м'якій травиці, навколо вас на галявині ростуть квіти. Ось дзюркоче струмочок, зозуля десь далеко рахує роки. Ви відчуваєте теплі промінчики сонця. Промінчики зігрівають ваші руки, ноги, обличчя. Один з променів торкнувся ваших губ і намалював посмішку. Вам приємно від цих дотиків. Ви відчуваєте себе частиною природи. Цю посмішку ви запам'ятаєте та подаруйте своїм друзям... Потягніть руки вгору, вдихніть свіже повітря і відкрийте очі на рахунок «три». Ваша прогулянка була чудовою».* Після закінчення вправи ведучий просить учасників групи поділитися своїми відчуттями.

4. Практична частина. Метою даного етапу заняття було закріплення отриманих знань про сімейне життя та формування диференційованих нормативних уявлень про власне майбутнє сімейне життя, позитивної установки на шлюб та особистісно-усвідомленої готовності до створення сім'ї в майбутньому. Практична частина здійснювалася у формі активної взаємодії на основі активізації інтелектуальних і емоційно-ціннісних компонентів свідомості з урахуванням особистого досвіду школярів та урізноманітнення форм і методів корекційного впливу. Учасники групи мали можливість застосувати набуті знання на практиці. Приоритетними були завдання спрямовані на самостійну практично-творчу роботу з використанням проблемних ситуацій, рольових ігор, що об'єктивно-критично відображають різні сторони сімейного життя та взаємини

статей. Ведучий спрямовував свою роботу за допомогою позитивного підкріплення на формування необхідних патернів поведінки для майбутнього сім'янина, а за допомогою негативного – на вилучення небажаних.

Перед початком кожної вправи ведучий ознайомлював учасників групи з правилами її проведення. Інструкції надавались чітко, зрозуміло, лаконічно та містили достатню і необхідну інформацію, що впливало на ефективність виконання тренінгових вправ.

У процесі реалізації практичної частини застосовувався комплекс тренінгових (ігрові методи; методи, спрямовані на розвиток соціальної перцепції) та психотерапевтичних методів (техніки гештальт-терапії, психодрами, трансактного аналізу, арттерапії).

До ігрових методів, які використовувались на даному етапі заняття, були включені ситуаційно-рольові, організаційно-діяльнісні та творчі ігри. Суть методу ситуаційно-рольової гри полягає в імпровізованому розігруванні її учасниками заданої проблемної ситуації, в ході якої вони виконують ролі персонажів ситуації. Я. Морено [167] підкреслював, що рольова гра переважно виконує педагогічну функцію і має на меті навчання певної рольової поведінки, в нашому випадку це – роль сім'янина, ролі чоловіка та дружини, батька та матері. Ситуаційна гра виконує ще й діагностичну функцію. Її основна мета полягає не в тому, щоб навчити адекватній рольовій поведінці, а в оволодінні вміннями знаходити шляхи вирішення складних ситуацій, які можуть виникати в майбутньому сімейному житті. Мета організаційно-діяльнісної гри – вирішення теоретичної чи практичної проблеми, заданої в рамках конкретної ситуації, з активізацією мисленневих процесів, рефлексії, навичок комунікації. Творча гра – створюється самими дітьми, ігровий сюжет визначається самими граючими, відсутня задана програма поведінки, на перший план виступають дії в уявній ситуації та її осмислення [65, 129, 138, 167]. Використання ігрових методів сприяло формуванню більш повних та різнобічних уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків, про конструктивні способи вирішення сімейних конфліктів, про особливості взаємовідношень між протилежними статями.

Наведемо приклад ігор, які включено до психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я» для розумово відсталих учнів 8 – 9-х класів:

1) гра «Статуя кохання». Мета: формування навичок спілкування з протилежною статтю, формування уявлень про прояви любові. Ведучий обирає хлопця, який виконуватиме роль «першого скульптора», та хлопця і дівчину, які будуть «статуєю». «Скульпторові» дається інструкція: «Уяви, що ти справжній скульптор, і ти повинен зліпити «статую любові». Перед тобою лежить глина, з якої ти можеш зліпити все, що вважатиме за потрібне, вона застигне так, як ти забажаєш». Після того, як «скульптор» закінчив виконання скульптури, він повинен зайняти чоловіче місце в його «скульптурі». Потім роль «скульптора» виконує дівчина – вона повинна переробити вже готову «статую любові» на нову, після чого займає жіноче місце в своїй скульптурі. І так далі в грі приймають участь всі учасники групи, якщо хлопців або дівчат в групі менше, то вони приймають участь в грі кілька разів. У кінці ведучий проводить обговорення наступних питань:

- *З якими труднощами ви зіткнулись при виконанні вправи?*
- *Чи сподобалось вам бути в ролі скульптора?*
- *Розкажіть про статую, яку ви зліпили.*
- *Чи сподобалось вам бути в ролі учасника скульптури? Чому?*

2) гра «Шукаю другу половинку». Мета: формування та розвиток уявлень про майбутніх супутника чи супутницю життя. Ведучий роздає учасникам групи аркуші паперу, ручки, олівці, фломастери та дає наступну інструкцію: *«Сьогодні ми з вами будемо писати об'яви в незвичну газету під назвою «Шукаю другу половинку». Кожен з вас може помістити в цю газету об'яву про пошук майбутнього чоловіка або дружини. У цьому оголошенні відсутні обмеження на кількість слів або розмір букв. Приймається будь-яка форма. Ви можете викласти весь список вимог до майбутнього обранця чи обраниці, увесь набір якостей, якими він чи вона повинні володіти, а можете намалювати портрет людини, яку уявляєте в якості свої другої половинки. Можете розповісти про себе. Одним словом, робіть оголошення таким, яким побажаєте»*. Після

закінчення роботи кожен учасник групи презентує свою об'яву. У кінці ведучий проводить обговорення:

- *Які особисті якості ваших майбутніх других половинок зустрічалися у всіх об'явах?*

- *Які зовнішні характеристики ваших майбутніх других половинок зустрічалися у всіх об'явах?*

- *Які з заявлених вами якостей – є найголовнішими для другої половинки?*

- *Чиї об'яви, на вашу думку, були найбільш інформативними?*

Методи, спрямовані на розвиток соціальної перцепції, впливають на розвиток у розумово відсталих підлітків вмінь узагальнено сприймати, усвідомлювати та адекватно оцінювати інших людей і самих себе. Метою впровадження даних методів було формування в підлітків узагальнених уявлень про можливі відчуття та переживання чоловіка та дружини в різноманітних сімейних ситуаціях.

Приклад вправ, спрямованих на розвиток соціальної перцепції:

1) вправа «Мій ідеальний день». Мета: розвиток перцептивних здібностей та навичок невербального спілкування. Ведучий поділяє групу на умовні сімейні пари. По черзі кожному учаснику ведучий дає завдання уявити уривок з можливого ідеального сімейного дня (наприклад: ідеальний сімейний ранок, ідеальна сімейна прогулянка, ідеальна сімейна вечеря та ін.) та невербально показати його. Умовний чоловік або дружина повинен розказати про, що була розповідь. По закінченню вправи, ведучий проводить обговорення наступних питань:

- *Чи складно було невербально передавати свої думки? Чому?*

- *Які виникали складнощі при розшифруванні невербальної розповіді?*

2) вправа «Дві сторони медалі». Мета: розширення уявлень про вирішення сімейних конфліктів, розвиток перцептивних здібностей. Ведучий ділить групу на дві команди. Учасникам першої команди пропонується уявити можливу конфліктну ситуацію із сімейного життя, винуватцем якої виступає чоловік. Після презентації уявної історії учасники другої команди повинні обговорити даний конфлікт, зрозуміти

чому чоловік зробив саме так і виступити у вигляді його захисників. Потім ведучий пропонує учасникам другої команди презентувати уявну конфліктну ситуацію винуватицею якої – жінка. І вже учасники першої команди повинні аргументовано відстояти позицію дружини. Після закінчення вправи ведучий проводить рефлексію та дізнається з якими труднощам зіштовхнулись учасники групи при виконанні даного завдання.

У психокорекційну програму «Моя майбутня сім'я» для учнів 8 – 9-х класів спеціальної школи також було включено техніки різних психотерапевтичних шкіл, теоретичні основи яких кардинально різняться, адже важливим завданням було збагачення програми тренінгу найбільш дієвими практичними методиками, що мають власну психокорекційну цінність в процесі формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків.

Так, техніки гештальт-терапії сприяли створенню умов відмови від старих «застиглих гештальтів», які в майбутньому можуть стати причиною виникнення проблем у сімейних відносинах. Принцип «тут-і-зараз» допомагав підліткам усвідомити наявність деструктивних уявлень про майбутню сім'ю, про особливості взаємостосунків між чоловіком і жінкою та змінити їх на конструктивні. Усвідомлення себе та своїх життєвих обставин і є предметом роботи гештальт-терапії з підлітками. Розуміння себе у всій цілісності свого досвіду давало змогу підліткам перебудувати неефективну поведінку і задовольнити актуальну потребу в зростанні.

Приклад вправ з гештальт-терапії використаних у психокорекційній програмі «Моя майбутня сім'я»:

1) вправа «Ти будеш мною, а я – тобою». Мета: розвиток здатності формування навичок безоціночного спілкування з протилежною статтю. Ведучий поділяє групу на пари – хлопець і дівчина. Ведучий дає наступну інструкцію: *«У кожній парі хлопець і дівчина «обмінюються особистостями» тобто грають роль один одного: кожен уявляє, що він – інший: для цього копіює його мову, жести, поведінку, висловлювання. У нових образах ви повинні спілкуватися один з одним на протязі трьох хвилин на вільну тему. У цій вправі потрібно обов'язково*

дотримуватися правила: не роби навмисне нічого такого, що могло б неприємно зачепити почуття того, чю роль ти граєш». Після того, як пари закінчили спілкування, вся група обговорює вправу. Ведучий задає наступні питання:

- Що ви відчували, коли бачили своє зображення?*
- Як ви вважаєте, це було схоже або смішно?*
- Що ви дізнались нового, коли побачили, як виглядає зі сторони?*
- Чи складно було копіювати поведінку протилежної статі? Чому?*

Після обговорення ведучий підсумовує, що вміння поставити себе на місце іншого – дуже важливий елемент навички комунікації з протилежною статтю.

2) вправа «Мої якості». Мета: проведення самоаналізу, розвиток і корекція уявлень про необхідні якості для майбутнього сім'янина. Ведучий роздає кожному учаснику групи аркуш паперу та олівець, після чого озвучує інструкцію: *«Ви повинні проаналізувати свої якості, які вам притаманні на сьогоднішній день, та обрати з них три позитивних якості, які стануть у нагоді вам у майбутньому сімейному житті, і три негативні, які будуть заважати на шляху побудови щасливої родини. Запишіть ці якості на папері»*. Після закінчення завдання учасники групи представляють свої позитивні та негативні якості. Ведучий проводить обговорення:

- Які якості вам було важче обрати – позитивні чи негативні?*
- Як ви вважаєте, чи необхідно працювати над собою з метою вилучення негативних якостей своєї особистості?*
- Чи є у вас бажання працювати у напрямку розширення переліку своїх позитивних якостей необхідних для побудови у майбутньому щасливої сім'ї?*

До процесу підготовки майбутнього сім'янина було залучено техніки психодрами. Терапевтична драматизація сприяла усуненню неадекватних емоційних реакцій і відпрацюванню навичок соціальної перцепції, необхідних для взаємовідносин між протилежними статями та для побудови майбутнього сімейного життя. Впровадження технік психодрами спонукало до пошуку ефективних шляхів вирішення сімейних проблем, з якими можуть зіштовхнутися підлітки у майбутньому. Діяльність була структурована так, щоб сприяти

проясненню і конкретизації проблеми. Робота була спрямована на аналіз нових ролей, альтернативних поведінкових стилів, пошук і апробацію більш конструктивних моделей вирішення запропонованих проблемних ситуацій.

Приклад вправ з психодрами використаних у психокорекційній програмі «Моя майбутня сім'я»:

1) вправа «Вільний стілець». Мета: розширення уявлень про образи майбутніх чоловіка або дружини. По середині кімнати ставиться вільний стілець. Ведучий надає учасникам групи наступну інструкцію: *«Сконцентруйте увагу на порожньому стільці. Коли дивитеся на стілець, спробуйте посадити на нього в своїй уяві свою майбутню другу половинку, тобто майбутнього чоловіка або майбутню дружину. Спробуйте якомога більш чітко і точно уявити собі цю людину і затримайте його образ на кілька секунд. Далі подумайте, щоби ви хотіли сказати цій людині, про що хотіли би попросити, які б висунули вимоги до його зовнішності, особистісних якостей, особливостей поведінки. Зараз у вас є можливість звернутися до свого майбутнього чоловіка або майбутньої дружини»*. Далі кожен учасник групи підходить до порожнього стільця і звертається до уявної майбутньої половинки. Після проведення вправи ведучий проводить обговорення:

- *Які у вас виникали складнощі під час уявлення образу майбутнього чоловіка або майбутньої дружини?*

- *Чи складно вам було звертатися до майбутньої другої половинки? Чому?*

2) вправа «Телефонна розмова». Мета: формування навичок ввічливого та поважного спілкування з членами сім'ї, формування уявлень про сімейне життя. Ведучий пропонує учасникам групи розіграти телефонні розмови між членами сім'ї. Учасників телефонної розмови ведучий обирає самостійно. Задача учасників розіграти процес телефонної розмови на запропоновану тему і знайти спільне рішення. Приклад тем для телефонних розмов: розмова між чоловіком та дружиною, з приводу вирішення того хто з них поведе дитину на вечірній гурток; розмова між дружиною та свекрухою, з приводу вирішення, що подарувати дитині на День народження; розмова між чоловіком та дружиною, в якій вони вирішують, як провести вихідні; розмова між батьком та донькою, з приводу того,

що донька хоче відпроситися піти на шкільну дискотеку; розмова між бабусею та онукою, в якій бабуся розповідає, що онучці приготувати на сімейну вечерю; розмова між чоловіком та дружиною, в якій вони обговорюють низьку оцінку за контрольну роботу свого сина; розмова між братом та сестрою, в якій вони вирішують хто з них буде на вихідних прибирати їх кімнату та ін.

Після проведення вправи ведучий проводить спільне обговорення:

- Чи важко вам було знайти спільне рішення?
 - Чия телефонна розмова була найбільш ввічливою?
 - В якій телефонній розмові співрозмовники не притримувались такту та були неввічливими?
 - Яким чином необхідно було вести телефонну розмову та прийти до спільного вирішення, щоб при цьому всі притримувались культури спілкування?
- Наведіть приклад.

У процесі підготовки учнів 8 – 9-х класів спеціальної школи до сімейного життя було впроваджено арттерапевтичні техніки, які стимулювали художньо-творчі прояви підлітків. Арттерапія значною мірою орієнтована на використання в корекційній роботі різних видів мистецтва як важливого засобу виховання гармонійної особистості дитини з вадами розумового розвитку. Л. Виготський [40, 41] надавав особливе значення у формуванні субкультури особистості дитини з проблемами саме засобам мистецтва. У практичній частині занять психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я» було використано такі види арттерапії, як ізотерапія, казкотерапія, кольоротерапія, музикотерапія.

Приклади вправ з ізотерапії:

1) вправа «Моя майбутня сім'я». Мета: формування в розумово відсталих підлітків уявлень про образ майбутньої сім'ї. Кожному учню ведучий видає аркуш формату А4 та кольорові олівці і пропонує намалювати свою майбутню родину такою, як він її уявляє. Учасникам групи регламентується певний час на виконання завдання. Процес малювання супроводжується мелодичною тихою музикою. Після завершення кожен учасник групи презентує свій малюнок. Проводиться спільне обговорення таких питань:

- Чи важко вам було уявити майбутню сім'ю?
- В чому виникли труднощі?
- Чи хочеться комусь змінити свій малюнок?
- Щоб ви додали або видалили на своїх малюнках?

2) вправа «Щаслива та нещаслива сім'я». Мета: формування у розумово відсталих підлітків уявлень про цілісний образ щасливої та нещасливої сім'ї. Перед виконанням вправи ведучий демонструє два аркуша формату А4 та кольорові олівці, після чого пояснює завдання: «Зараз ми з вами разом будемо малювати малюнок на тему «Щаслива сім'я». Кожен з нас по черзі повинен намалювати на аркуші по одному фрагменту на свій розсуд, головне, щоб він відповідав загальній темі». Ведучий першим малює свій фрагмент (наприклад, будинок або когось із членів сім'ї), після чого передає малюнок учаснику групи, який малює на цьому ж аркуші наступний фрагмент і потім передає наступному. І так по колу, доки зображення щасливої сім'ї не перейде знову до ведучого. По завершенню малюнку «Щаслива сім'я» ведучий дає подібну інструкцію, тільки для виконання нового малюнку – «Нещаслива сім'я». Наприкінці вправи проводиться спільне обговорення наступних питань:

- Чи важко вам було уявити щасливу сім'ю?
- Чи важко вам було уявити нещасливу сім'ю?
- Щоб ви додали до малюнків «Щаслива сім'я» та «Нещаслива сім'я»?
- Який малюнок вам подобається більше?

Приклади вправ з казкотерапії:

1) вправа «Притча-казка про бочку». Мета: формування уявлень у підлітків з вадами розумового розвитку про значення добробуту та злагоди для сім'ї. Ведучий розповідає учасникам групи казку, після чого проводить обговорення. Розповідь казки супроводжується мелодичною тихою музикою.

«Притча про бочку»: Жив-був старий дід. Ось настала його остання година. Покликав він своїх п'ятьох синів і каже: « – Сини мої, перед тим як з вами попрощатися я розповім вам притчу. Слухайте уважно». Дивляться сини на батька, а старий оглянув їх усіх і почав: «– Ріс в лісі великий дуб. Тріпала-тріпала

його буря, та нічого з ним вдіяти не могла. Але ось прийшов в ліс дроворуб, примірявся до дуба, підкотив рукава і давай рубати. Восени з дубових дощок зробив клепки, набив на них обручі, сколотив дена і змайстрував велику бочку. В ту бочку він щоосені наливав молоде пінисте вино, а потім продавав його селянам. Так було, поки бочка залишалася цілою ... Але ось один обруч зламався, і клепки розійшлися. Вино витекло, бочка засохла. Поки хазяїн збирався набити на неї новий обруч, клепки зовсім розсипалися. Дітлахи розтягнули обручі, а господиня спалила в печі залишки бочки. Хороша була бочка та нанівець зійшла». Після завершення розповіді батько попросив синів пояснити притчу. Задумалися п'ятеро братів, але не змогли розтлумачити. Тут старий похитав головою і каже: «– Молоді ви ще, ось і не здогадуєтесь. Ну так я сам її розтлумачу, а ви слухайте! Ліс, де ростуть великі дерева – це наша держава. Вона вічна. Деревам її, тобто народу – навіки не буде кінця. Бочка – це сім'я; клепки – це всі родичі; обручі – злагода, а вино – радість, щасливе життя. Поки в родині добробут – вона живе щасливо. Бережіть обручі, діти мої». Старший син поцілував руку старого батька і каже: «– Дякуємо тобі, батько, за мудру пораду. Будемо пам'ятати її, поки живі».

Питання для обговорення:

- Як ви думаєте, чому батько вирішив розповісти цю притчу своїм дітям?
- Розкажіть, як сини будуть виконувати в своєму житті поради батька?
- Перерахуйте основні якості, які необхідні членам сім'ї, щоб у ній завжди були мир і злагода (ведучий малює на дошці контури бочки, а на обручах підписує всі перераховані дітьми якості).

2) вправа «Вигадай сам». Мета: формування в підлітків уявлень про роль голови родини та сімейно-рольові відносини. Ведучий пропонує учасникам групи наступну інструкцію: «Нам необхідно разом скласти казку на тему того, хто повинен бути головою родини. Кожний з вас по черзі буде доповнювати нашу казку та розгортувати її сюжет». Ведучий починає перший (наприклад: одного сонячного дня зібралась родина на прогулянку до лісу. Родина складалась з ...). Після ведучого починає фантазувати наступний учасник групи. І так по черзі всі учасники включаються до процесу. Ведучий повинен допомагати підліткам і

спрямовувати їх думки у необхідному напрямку, щоб відобразити у вигаданій історії сімейно-рольові відносини. По закінченню спільно вигаданої казки проводиться обговорення:

- *Хто в нашій казці голова родини? Чи всі з цим згодні?*
- *Які б зміни ви хотіли внести до казки?*
- *Чи можуть виникати сварки між подружжям через боротьбу за лідерство? Як уникнути непорозумінь?*
- *Як ви вважаєте, хто буде головою родини у вашій майбутній сім'ї?*

Приклади вправ з кольротерапії:

1) вправа «Різнокольорові картки». Мета: формування уявлень про об'єктивно конструктивні шляхи вирішення конфліктних ситуацій. Кожному учаснику групи ведучий роздає 6 карток різного кольору (червоний, жовтий, зелений, фіолетовий, темно синій, чорний) та пропонує завдання: *«Зараз я вам буду розповідати суперечні ситуації, які можуть виникнути у сімейному житті, і варіанти їх вирішення. Ви повинні будете кожен з наведених варіантів оцінити та виразити своє відношення до них за допомогою кольорової картки».*

Приклад завдання: *Сім'я збирається разом цікаво провести вихідний день. Мати пропонує виїхати до річки на пікнік, а батько наполягає на активному відпочинку – катанні на роликах у парку, дітям подобаються обидві пропозиції. Варіанти розв'язання суперечливої ситуації:*

а) сім'я обирає один із варіантів, але хтось при цьому залишається ображеним;

б) подружжя не може знайти компромісне розв'язання конфлікту та вся сім'я залишається в дома;

в) батьки вирішують ці вихідні присвятити катанню на роликах, а на наступні виїхати до річки;

г) подружжя не може дійти згоди і приймає наступне рішення: подивитися прогноз погоди – якщо погода тепла, то виїхати до річки, якщо прохолодна, то відправитися до парку.

Після кожного завдання проводиться обговорення:

– *Який з варіантів розв'язання суперечливої ситуації ви би використали у житті? Яким кольором ви її оцінили та чому?*

– *Чи можете ви навести свій варіант розв'язання конфлікту?*

2) вправа «Складові щасливого сімейного життя». Мета: формування уявлень про дисгармонійні та позитивні складові сімейного життя. Кожному учаснику групи роздається набір кольорових олівців та аркуш з переліком позитивних й негативних складових сімейного життя (наприклад: любов, спільні цінності, неповага, турбота, безвідповідальність, конфліктність, взаємодопомога, безкомпромісність, вірність, егоїзм, щирість та ін.). Ведучий оголошує інструкцію: *«Перед вами аркуш на якому надруковано різноманітні складові сімейного життя. Ви повинні розмалювати кожен складову тим кольором, яким забажаєте»*. Після завершення завдання здійснюється обговорення:

– *Які складові сімейного життя ви розмалювали яскравими кольорами, а які темними? Чому?*

– *Які складові відносяться до щасливого сімейного життя?*

– *Які складові сімейного життя є дисгармонійними?*

– *Які б складові ви включили до власного майбутнього сімейного життя?*

5. Рефлексія та підведення підсумків заняття. Наприкінці кожного заняття підводилися підсумки, ведучий разом із учасниками групи робили загальні висновки, ділилися враженнями, розповідали про свій настрій. Хоча розвиток у розумово відсталих підлітків рефлексії характеризується низьким рівнем, експериментатор допомагав учням зазирнути у свій внутрішній світ, щоб краще зрозуміти його. Ведучий задавав підліткам питання, які допомагали їм висловити свої думки, наприклад:

- *Що ви зараз відчуваєте?*

- *З яким настроєм ви підете з сьогоднішнього заняття?*

- *Що вплинуло на покращення/погіршення настрою?*

- *Якими думками хочеться поділитися з групою?*

- *Що найбільше сподобалось і запам'яталось із сьогоднішнього заняття?*

- *Що нового та цікавого ви дізнались на занятті?*

Наприкінці зустрічі ведучий робив резюмування всього заняття та ще раз згадував основні питання які були обговорені. Після чого проводилася процедура прощання, яку учні обрали із запропонованих ведучим (приклади: гучні оплески один одному; висловлення побажань один одному по колу; одночасно всім учасникам групи сказати: «– До побачення!» та ін.).

Важливою складовою групової роботи з формування уявлень про майбутнє сімейне життя у розумово відсталих підлітків є вимоги які ставляться до ведучого корекційно-розвивальних занять. Враховуючи специфіку роботи з розумово відсталими учнями нами були виділені наступні вимоги:

По-перше, ведучий занять із формування уявлень про майбутнє сімейне життя у розумово відсталих підлітків повинен бути творчою людиною та володіти такими особистими якостями, як доброзичливість, щирість, ентузіазм, витримка, психологічна зрілість. Також, у ведучого повинні бути розвинуті наступні здібності:

- креативні – здібності до творчого бачення проблеми та наявність творчого потенціалу;
- дидактичні здібності полягають у вмінні надавати учням новий матеріал, враховуючи їхні здібності, подавати нову інформацію ясно та зрозуміло;
- ораторські – це здібність ясно та чітко висловлювати свої думки та почуття за допомогою мовлення;
- перцептивні – здатність проникати до внутрішнього світу учня;
- організаторські – здатність до згуртування групи, а також здатність правильно організувати власну роботу;
- комунікативні – здатність до знаходження спільної мови з членами групи;
- прогностичні здібності виражаються у передбаченні наслідків власних дій в процесі корекційно-розвивальної роботи.

По-друге, ведучий повинен бути обізнаним та вільно володіти необхідними знаннями, які стосуються сфери сімейного інституту, сімейної психології, сімейної конфліктології, гендерної психології, культури статевих відносин. Також ведучий повинен бути освіченим в питаннях спеціальної психології та

корекційної педагогіки, психології особистості, соціальної психології та психології міжособистісних та міжгрупових відносин.

По-третє, важливою вимогою до ведучого занять із формування уявлень про майбутнє сімейне життя у розумово відсталих підлітків – є вміння створювати в групі атмосферу психологічного комфорту та довіри, стимулювати учасників групи до взаємодії та допомагати їм висловлювати свої емоції, дотримуватись правила конфіденційності.

По-четверте, під час роботи з підлітками з вадами розумового розвитку, ведучий повинен вміти відстежувати групову динаміку, аналізувати рівень засвоєння учнями нових знань та ступінь емоційної задоволеності учасників групи, враховувати індивідуальні можливості та працездатність кожного учасника групи.

По-п'яте, ведучий повинен мати потребу до самовдосконалення та підвищення рівня свого професіоналізму, поповнювати свій багаж знань та слідкувати за новими тенденціями в сфері сімейного інституту.

По-шосте, під час проведення занять з формування уявлень про майбутнє сімейне життя у розумово відсталих підлітків ведучий повинен дотримуватись демократичного стилю поведінки, бути для учасників групи, водночас, і другом й добрим наставником, і чітко визначеним керівником. Також, якщо в учнів виникають складнощі у виконанні завдань, ведучий повинен вміти зрозуміло пояснити вимоги та допомогти знайти правильні варіанти вирішення.

По-сьоме, окремою вимогою до ведучого є його зовнішній вигляд та стиль одягу, які повинні бути стриманими, відповідати віку. Також, одяг повинен бути комфортним, щоб ведучому в ньому було зручно виконувати рухливі вправи [150, с. 250-256.].

Другий блок системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю включав в себе роботу з фахівцями спеціальних освітніх установ, з метою організації просвітницької й консультативної щодо змісту, форм і методів психологічного супроводу розумово відсталих підлітків у процесі їхньої підготовки до сімейного життя. С. Максименко та М. Заброцький [127] підкреслюють, що не у всіх сім'ях панує

здоровий та сприятливий морально-психологічний клімат для людини, здатної реалізувати себе в ролі сім'янина, тому, на думку вчених, на допомогу батькам повинна прийти школа. О. Мастюкова [131], С. Миронова [142], Г. Шаумаров [235] підкреслюють, що основним координаційним джерелом реалізації завдання з підготовки до майбутнього сімейного життя дітей з порушеним інтелектом розглядається спеціальна школа.

У процесі роботи практичного психолога з педагогами, були використані такі форми роботи, як лекції, індивідуальні консультації, бесіди, дискусії, надання психолого-педагогічних рекомендацій, супервізії, аналіз презентованої практичним психологом сучасної науково-популярної літератури, наприклад:

- Анисютина С. А. Формирование готовности подростков к семейной жизни как целевая функция социального педагога / С. А. Анисютина // Ярославский педагогический вестник. – 2009. – №3(60). – 302 с. [7];

- Денисенко А. А. Формирование психологической готовности к супружеским взаимоотношениям у старших подростков / А. А. Денисенко. – Одесса: ЮНЦ АПН Украины – СВД Н.П.Черкасов, 2005. – 135 с. [55];

- Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді / В. П. Кравець. – К.: Київська правда, 2000. – 688 с. [105];

- Левицький В. Е. Особливості підготовки учнів старших класів з порушеним інтелектом до сімейного життя // зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (серія: соціально – педагогічна) / [ред. О. В. Гаврилов, В. І. Співак]. – Вип. XVII в двох частинах, частина 2. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – 348 с. [115];

- Сексуальне виховання підлітків та молоді зі зниженим інтелектом / Н. Бастун, С. Лукомська. – К.: Держсоцслужба, 2007. – 80 с. [178] та ін.

Змістовно даний блок реалізувався в комплексі лекцій для педагогів «Психологічна підготовка розумово відсталих підлітків до майбутнього сімейного життя». Запропоновані лекції призначені для проведення їх психологом 1 раз на місяць протягом 2-х років. Комплекс лекцій для педагогів включав в себе наступні теми:

- «Ознайомлення розумово відсталих підлітків із цінністю сім'ї»;
- «Особливості взаємодії з дівчатами-підлітками»;
- «Особливості взаємодії з хлопцями-підлітками»;
- «Переживання підліткового віку розумово відсталими учнями»;
- «Прищеплення учням сімейних цінностей»;
- «Ознайомлення учнів із сімейними традиціями»;
- «Формування у дівчат жіночності»;
- «Формування у хлопців мужності»;
- «Підготовка дівчат до майбутнього материнства»;
- «Підготовка хлопців до майбутнього батьківства»;
- «Ознайомлення учнів з особливостями спілкування між хлопцями та дівчатами»;
- «Ознайомлення учнів із культурою міжстатевих взаємовідносин»;
- «Проблема статевого виховання розумово відсталих учнів»;
- «Прояви першого кохання в учнів»;
- «Формування в учнів фемінних та маскулінних рис»;
- «Прищеплення учням сімейних цінностей»;
- «Формування психологічної готовності у розумово відсталих підлітків до створення у майбутньому сім'ї»;
- «Особливості виховання майбутнього сім'янина».

У роботу з педагогічним колективом було впроваджено метод супервізії. Проведення супервізії здійснювалось наприкінці лекцій. На кожній груповій сесії у якості супервізора виступав практичний психолог, у якості супервізуемого – один із педагогів. Матеріалом для супервізії слугувала усна доповідь педагога про його досвід із підготовки розумово відсталих підлітків до майбутнього сімейного життя та аналіз конкретної психолого-педагогічної ситуації. Доповідь була адресована супервізору та іншим учасникам групи. Кожен процес супервізії було структуровано фазами роботи (контроль над структуруванням часу і цілеспрямованістю роботи здійснює супервізор):

Перша фаза: доповідь супервізуемого, після якої проводилося групове обговорення. Учасники групи проводили дискусію, не торкаючись особистісних якостей доповідача. На цій фазі доповідачу усі охочі члени групи задавали питання.

Друга фаза: обмін почуттями – учасники групи, по можливості, спонтанно ділилися своїми почуттями з приводу даного питання. Ця фаза була важливою для встановлення сприятливої атмосфери в групі і сприяла усвідомленню супервізуемим «сліпих плям» у своїй роботі.

Третя фаза: концептуалізація. Супервізор давав змогу учасникам групи висловити свою думку з приводу шляхів розв'язання даної психолого-педагогічної ситуації. Жодна з думок не оцінювалася і не була засудженою супервізором та іншими членами групи, дискусії на цій фазі були недоцільні.

Четверта фаза: узагальнення супервізора. Супервізор аналізував і в короткій формі узагальнював якість роботи супервізуемого, при цьому, в якості одного з можливих варіантів, пропонував власну концепцію і тактику роботи при розв'язанні даної проблемної ситуації.

Супервізія допомагала педагогам більш об'єктивно виявити можливі помилки у процесі виховання майбутнього сім'янина та визначити особистісні ресурси для їх усунення, більш докладно проаналізувати динаміку взаємовідносин з розумово відсталими підлітками, спонукала до пошуку різних шляхів вирішення проблемних психолого-педагогічних ситуацій, на більш професійному рівні здійснювати професійний та особистісний самоаналіз. Супервізія як участь в аналізі роботи іншого фахівця передбачала розгляд типових проблемних ситуацій і співвіднесення їх з власним досвідом, розширення поля методів і прийомів роботи, аналіз їх ефективності. Процес супервізії передбачав можливість підвищити рівень професіоналізму педагогів за рахунок спостереження за роботою інших, перейняти новий досвід, проаналізувати власну професійну діяльність.

Головною метою супервізії для педагогів можна визначити – створення комфортних умов для професійного зростання в процесі підготовки учнівської

молоді з вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя. Для педагога це означало, що кожен його крок предметно аналізувався з позиції професійної компетентності та отриманого досвіду, що призвело до появи нових креативних ідей та високого рівня їх реалізації, вміння конструктивно та творчо розв'язувати психолого-педагогічні проблемні ситуації та, в цілому, вдосконалити процес виховання майбутнього сім'яна та формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих хлопців і дівчат.

До *третього блоку* було включено просвіту та консультацію батьків учнів 8 – 9-х класів, щодо змісту, форм і методів психологічного супроводу розумово відсталих підлітків у процесі їхньої підготовки до сімейного життя.

Адже, дослідження К. Вітека [29], М. Вовчик-Блакитної [31], А. Волкової [35], І. Клемантович [91], З. Фрейда [222], З. Цельмера [231], Т. Юферевої [250] та інших науковців, доводять, що батьківська сім'я в майбутньому впливає на долю молодого подружжя та на їх сімейне благополуччя, адже діти схильні неусвідомлено переносити моделі взаємин своїх батьків у власні сім'ї. Аналіз результатів констатувального експерименту показав, що більшості розумово відсталим підліткам притаманний високий рівень ідентифікації сім'ї батьків з майбутньою сім'єю, при тому що приклад батьківських сімей здебільше є негативним. Тому важливою частиною в процесі підготовки розумово відсталих підлітків до майбутнього сімейного життя – робота з батьками.

Робота з батьками здійснювалася у формі лекцій, індивідуальних консультацій, бесід, дискусій, наданні психолого-педагогічних рекомендацій, аналітичної презентації практичним психологом сучасної науково-популярної літератури, наприклад:

- Дюльдина Ж. Ошибки семейного воспитания и их влияние на формирование у ребенка системы ценностей / Ж. Дюльдина // Воспитание школьников. – 2009. – № 1. – С. 70-71. [69];

- Купрас В. В. Корекційно-розвивальна спрямованість взаємодії сім'ї та школи як одна з умов успішної підготовки учнів з особливими потребами до самостійного життя, соціально-трудової адаптації та інтеграції в суспільстві /

В. В Купрас // Инновационные технологии в социальной работе и образовании: отечественный и зарубежный опыт : сб-ик мат-лов Междун. заочной науч.-практ. конф. / под общ. ред. Е. И. Зритневой. – Ставрополь : СКФУ, 2014. – С. 245-255. [109];

- Мастюкова Е. М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Е. М. Мастюкова. – М.: ВЛАДОС, 2004. – 398 с. [130];

- Хоменко И. Семья как педагогическая система и партнер школы / И. Хоменко // Народное образование. – 2009. – № 8. – С. 123-127. [226];

- Хоментаскас Г. Семья глазами ребенка / Г. Хоментаскас. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 224 с. [227] та ін.).

Нами було розроблено комплекс лекцій для батьків «Моя дитина – майбутній сім'янин». Лекції проводилися практичним психологом 1 раз на місяць протягом 2-х років. Основною метою роботи з батьками було підвищення рівня педагогічної компетентності в таких питаннях, як особливості виховання хлопців та дівчат, культура сімейного спілкування, особливості підліткового віку, формування необхідних якостей майбутнього сім'янина. По завершенню кожної лекції батьки мали можливість отримати брошуру з психолого-педагогічними рекомендаціями відносно того питання, яке обговорювалося на занятті (див. Додаток Т). Комплекс лекцій включав в себе наступні теми:

- «Тепло сімейного кола»;
- «Культура сімейного спілкування»;
- «Авторитет батька в сім'ї»;
- «Мама – найближчий друг»;
- «Виховання майбутньої хазяйки та хазяїна»;
- «Сімейні традиції»;
- «Батьки – це приклад для дітей»;
- «Організація сімейного дозвілля»;
- «Виховання дівчинки як майбутньої берегині сімейного кола»;
- «Виховання хлопця як майбутнього годувальника родини»;
- «Ваша дитина закохалась»;

- «Етика сімейних відносин»;
- «Особливості дівчини-підлітка»;
- «Особливості хлопця-підлітка»;
- «Як розмовляти з дитиною про дорослі питання»;
- «Виховання жіночності у дівчат та мужності у хлопців»;
- «Необхідні якості майбутнього сім'янина»;
- «Виховання майбутніх матері та батька».

Отже, вирішальна відповідальність у розширенні знань дітей та підлітків із вадами розумового розвитку про сім'ю та формуванні, розвитку і корекції їхніх уявлень про власну майбутню сім'ю покладається саме на спеціальну школу. Розроблена нами система корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю відображає необхідність єдності та взаємодії батьків і фахівців спеціальних освітніх установ у психологічному супроводі розумово відсталих підлітків у процесі їхньої підготовки до майбутньої сімейного життя. Аналізу ефективності розробленої нами методики присвячено наступний підрозділ.

3.3. Узагальнення результатів формувального експерименту

З метою вивчення ефективності системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю було проведено контрольний зріз отриманих результатів. Контрольний експеримент складався із трьох серій і змістовно відповідав методиці констатувального експерименту. Ступінь результативності процесу формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю з'ясувався шляхом аналізу знань в учнів контрольних та експериментальних груп про сімейно-шлюбні відносини та їхніх уявлень про власну майбутню сім'ю, прояву емоційно-оцінного ставлення до майбутньої сім'ї та особливостей статево-рольової поведінки. Ефективність впровадженої методики визначалась шляхом порівняння результатів у контрольній (КГ) і експериментальній (ЕГ) групах.

У результаті проведення формувального експерименту в школярів ЕГ та КГ розуміння змісту та значення поняття «сім'я» помітно відрізнялось. Учасники ЕГ достатньо ґрунтовно та змістовно розкрили суть даної дефініції, що дозволило їм свідомо визначати складові частини сім'ї, головні функції та цілі її створення. У той же час, учасники КГ навіть за допомогою додаткових питань не змогли всебічно розкрити сутність поняття «сім'я», їхні відповіді були менш повні, недостатньо обґрунтовані, більшість підлітків лише перераховувала членів сім'ї та виділяла одну мету створення сім'ї – продовження роду.

В учнів ЕГ у порівнянні з учнями КГ уявлення про цілі створення сім'ї більш змістовніші, об'єктивні та логічно осмислені (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Дані про уявлення розумово відсталих підлітків експериментальної та контрольної груп про цілі створення сім'ї в учнів (у %)

№	Цілі	Група			
		ЕГ		КГ	
		хл.	дівч.	хл.	дівч.
1.	Господарсько-побутові	43,47	47,05	13,62	14,81
2.	Матеріальні	52,17	61,76	36,35	48,14
3.	Духовні	86,95	91,17	72,71	77,76
4.	Репродуктивні	91,30	94,11	86,36	88,87
5.	Культурні	30,43	35,29	4,54	7,40
6.	Психологічні	34,78	38,23	4,54	11,10
7.	Інтимні	43,47	38,23	27,26	18,51
8.	Немає відповіді	-	-	9,08	7,40

Більшість підлітків перераховувала наступні цілі: репродуктивні, духовні, матеріальні, інтимні, психологічні, господарсько-побутові, культурні. Відповіді учнів КГ характеризувалися другорядними, несуттєвими, випадковими ознаками, констатацією окремих цілей сім'ї, бідністю та примітивністю власних висловлювань.

Результати отриманих даних контрольного експерименту показали, що в учнів ЕГ більш повні, усвідомлені та узагальнені уявлення про складові елементи щасливого сімейного життя, ніж в учнів КГ. У більшості підлітків ЕГ дані уявлення розвинуті на високому (хлопці – 34,78 %; дівчата – 38,23 %) та середньому (хлопці – 52,17 %; дівчата – 55,88 %) рівнях. В учнів КГ домінують фрагментарні та поверхові уявлення (середній рівень: хлопці – 54,53 %; дівчата – 55,54 %; низький: хлопці – 40,90 %; дівчата – 37,03 %).

Для підлітків ЕГ та КГ важливі такі складові елементи щасливого сімейного життя, як кохання, здоров'я, відсутність сварок, наявність дітей, подружня вірність, матеріальне благополуччя та стабільність. Окрім зазначених вище складових, учні ЕГ вказували на важливість психологічної підтримки в сімейному колі, культури спілкування, взаєморозуміння та взаємодопомоги, наявності сімейних традицій.

Метою наступного завдання було виявлення знань про найбільш значущі функції сім'ї, які пов'язані із задоволенням потреб сучасної родини (табл. 3.2). Порівняльний аналіз отриманих результатів засвідчив, що учні як ЕГ, так і КГ виділяють в першу чергу репродуктивну, господарсько-побутову, сексуальну, психотерапевтичну, рекреативну, виховну та функцію культурного спілкування. При цьому відповіді учнів ЕГ характеризуються значно більшою кількістю розгорнутих, адекватно мотивованих відповідей у порівнянні з учнями КГ. У цілому для 29,13 % хлопців та 37,05 % дівчат ЕГ характерний високий рівень знань про функції сім'ї та для 47,82 % хлопців та 52,94 % дівчат – середній рівень. Переважна кількість учнів ЕГ аргументувала свої відповіді суттєвими ознаками, виявляла уміння здійснювати інтелектуальні операції в процесі аналізу та порівняння основних функцій сім'ї, знаходити їх суттєві ознаки та встановлювати між ними логічні зв'язки. У більшості підлітків КГ обґрунтування функцій сім'ї характеризувалося недостатньою повнотою та усвідомленістю (середній рівень: хлопці – 47,82 %, дівчата – 52,94 %; низький рівень: хлопці – 34,78 %; дівчата – 29,41 %).

**Дані про наявність у розумово відсталих підлітків експериментальної
та контрольної груп знань про функції сім'ї (у %)**

№	Функції сім'ї	ЕГ		КГ	
		хл.	дівч.	хл.	дівч.
1	Господарсько-побутова (економічна) функція	60,86	70,58	45,45	59,25
2	Регулятивна функція	43,47	41,17	40,90	29,62
3	Репродуктивна функція	86,95	88,23	81,80	86,36
4	Сексуальна функція	73,91	58,82	72,71	59,25
5	Виховна функція	69,56	82,35	54,53	70,37
6	Функція культурного (духовного) спілкування функція	64,70	61,76	45,44	51,85
7	Рекреативна функція	52,17	64,70	31,81	48,14
8	Психотерапевтична функція	56,52	64,70	40,90	51,85

Наступним кроком нашого дослідження було вивчення уявлень підлітків із вадами розумового розвитку про те, хто повинен бути лідером у сім'ї. Так, 60,86 % хлопців ЕГ та 77,27 % КГ позицією лідера наділяють чоловіків, 39,13 % хлопців ЕГ визнають рівність між подружжям. 52,94 % дівчат ЕГ та 40,74 % КГ надають перевагу рівності між подружжям. При цьому відповіді учнів ЕГ на відміну від відповідей учнів КГ характеризувались більшою усвідомленістю та аргументованістю, мотивованими декількома суттєвими ознаками.

Дані таблиці 3.3 свідчать про розбіжності в уявленнях про розподіл сфер лідерства в майбутній сім'ї. Так одна частина хлопців ЕГ (43,47 %) вважає, що ділова сфера лідерства повинна виконуватись чоловіками, друга частина (52,19 %) вважає, що обома членами подружжя, більша ж частина хлопців КГ (63,63 %) наділяють лідерством із даної сфери чоловіків. Лідером в емоційній сфері одна частина хлопців ЕГ (43,47 %) вважає жінок, друга частина (52,19 %) – обох членів подружжя, переважна частина хлопців КГ (68,18 %) вважає жінку відповідальною за емоційну складову сімейного життя. 39,13 % хлопців ЕГ уявляють лідерами в

педагогічній сфері жінок та 47,83 % – обох членів подружжя, а КГ 59,09 % хлопців уявляють лідерами в даній сфері жінок. Позицією лідера в культурній сфері хлопці ЕГ (56,53 %) і КГ (50,02 %) наділяють обох членів подружжя.

Таблиця 3.3

Дані про уявлення розумово відсталих підлітків експериментальної та контрольної груп про розподіл лідерства в майбутній сім'ї (у %)

Сфери лідерства		ЕГ		КГ	
		хл.	дівч.	хл.	дівч.
Ділове лідерство	<i>Чоловік</i>	43,47	17,64	63,63	25,92
	<i>Жінка</i>	4,34	23,52	9,08	29,62
	<i>Обидва</i>	52,19	58,84	27,29	44,46
Емоційне лідерство	<i>Чоловік</i>	4,34	-	-	-
	<i>Жінка</i>	43,47	35,29	68,18	40,74
	<i>Обидва</i>	52,19	64,71	31,82	59,26
Культурне лідерство	<i>Чоловік</i>	17,39	5,88	9,08	-
	<i>Жінка</i>	26,08	32,35	40,90	37,03
	<i>Обидва</i>	56,53	61,77	50,02	62,97
Педагогічне лідерств	<i>Чоловік</i>	13,04	-	13,62	-
	<i>Жінка</i>	39,13	55,88	59,09	70,37
	<i>Обидва</i>	47,83	44,12	27,29	29,63

У дівчат ЕГ та КГ схожі уявлення про розподіл лідерських обов'язків однаково між обома членами подружжя у наступних сферах: ділова (ЕГ – 58,84 %; КГ – 44,46 %); емоційна (ЕГ – 64,71 %; КГ – 59,26 %); культурна (ЕГ – 61,77 %; КГ – 62,97 %). При цьому виявлено суттєві відмінності в ЕГ та КГ: кількість учнів, здатних свідомо та самостійно охарактеризувати сферу лідерства-підкорення в родині, в ЕГ була значно вища. Відповіді учнів КГ відрізнялися шаблонністю та неусвідомленістю. Виконувати обов'язки лідера в педагогічній сфері на думку однієї частини дівчат ЕГ (55,88 %) повинні виконувати жінки, на думку другої частини (44,12 %) – обидва члени подружжя, більша ж частина дівчат КГ (70,37 %) вважає, що з даною сферою лідерства жінки краще

впораються самостійно. Отримані дані свідчать про те, що для більшої частини учнів ЕГ на відміну від учнів КГ важливо співробітництво в сімейному колі.

Дані табл. 3.4 засвідчують про розбіжності в уявленнях учнів ЕГ та КГ про господарсько-побутові відносини в майбутній сім'ї.

Таблиця 3.4

Дані про уявлення розумово відсталих підлітків експериментальної та контрольної груп про господарсько-побутові відносини в майбутній сім'ї (у %)

Обов'язки		ЕГ		КГ	
		хл.	дівч.	хл.	дівч.
Купівля продуктів	<i>Чоловік</i>	17,39	23,52	4,54	14,81
	<i>Жінка</i>	39,13	20,58	63,63	33,33
	<i>Обидва</i>	43,48	55,90	31,83	51,86
Приготування їжі	<i>Чоловік</i>	8,69	17,64	-	-
	<i>Жінка</i>	65,23	58,84	95,45	85,18
	<i>Обидва</i>	26,08	23,52	4,55	14,82
Прибирання житла	<i>Чоловік</i>	13,04	17,64	-	-
	<i>Жінка</i>	47,83	38,25	72,72	62,96
	<i>Обидва</i>	39,13	44,11	27,28	37,04
Прання	<i>Чоловік</i>	8,69	17,64	-	-
	<i>Жінка</i>	65,23	52,95	95,45	81,48
	<i>Обидва</i>	26,08	29,41	4,55	18,52
Ремонт	<i>Чоловік</i>	91,30	88,23	90,90	92,59
	<i>Жінка</i>	-	-	-	-
	<i>Обидва</i>	8,70	11,77	9,10	7,41
Заняття з дітьми	<i>Чоловік</i>	17,42	11,76	-	-
	<i>Жінка</i>	26,08	17,66	68,18	59,25
	<i>Обидва</i>	56,50	70,58	31,82	40,75
Організація дозвілля	<i>Чоловік</i>	8,69	10,82	27,26	33,32
	<i>Жінка</i>	13,05	8,83	40,90	37,06
	<i>Обидва</i>	78,26	80,35	31,84	29,62

Порівняльний аналіз отриманих даних про уявлення про господарсько-побутові відносини в майбутній сім'ї показав, що учні ЕГ в уявленнях про розподіл господарсько-побутових відносин в майбутній сім'ї віддаляються від принципу, де всі господарсько-побутові обов'язки в сім'ї повинна виконувати жінка, а зобов'язання чоловіка – лише заробіток коштів. Учні ЕГ прагнуть до такого формату розподілу сімейних обов'язків, де всі господарсько-побутові справи чоловік та дружина намагаються виконувати разом та допомагають один одному.

Уявлення про майбутніх дружину й чоловіка та про себе у ролі майбутнього сім'янина у хлопців та дівчат ЕГ більш розширені та точні у порівнянні з хлопцями та дівчатами КГ. В учнів ЕГ головними є особистісні якості – доброта, турботливість, ніжність, вірність, прояви любові до другої половинки. Для учнів КГ, в першу чергу, головними є зовнішні якості та матеріальне забезпечення.

Більшість хлопців ЕГ уявляє своїх майбутніх дружин добрими, турботливими, люблячими, хазяйновитими, гарними, вірними, розумними, дбайливими про дітей, ніжними, без шкідливих звичок. Себе у ролі чоловіка хлопці ЕГ бачать турботливими, добрими, люблячими, хазяйновитими, сильними, забезпеченими, вірними, розумними, без шкідливих звичок. Дівчата ЕГ головними якостями в своїх майбутніх чоловіках хочуть бачити доброту, турботливість, прояви любові, хазяйновитість, уважність, красу, розум, мужність, вірність, забезпеченість, відсутність шкідливих звичок. Себе у ролі майбутніх дружин дівчата ЕГ наділили наступними якостями: любляча, добра, турботлива, хазяйновита, дбайливими про дітей, розуміюча, ніжна, вірна, гарна, розумна, підтримуюча, без шкідливих звичок.

Переважає більшість хлопців КГ уявляє, що їхня майбутня дружина буде турботливою, гарною, доброю, хазяйновитою, без шкідливих звичок, стильною. А себе вони уявляють добрими, працюючими, хорошими, заможними, турботливими, розумними, спокійними, сильними, ласкавими. У дівчат КГ уявлення про майбутнього чоловіка такі: добрий, гарний, люблячий, заможний, вірний, розумний, турботливий, стильний та без шкідливих звичок. А себе вони бачать турботливими, гарними, хорошими, хазяйновитими, люблячими, працюючими, дбайливими про дітей, вірними, розумними, без шкідливих звичок.

Дослідження уявлень підлітків про ідеального чоловіка та ідеальну жінку показало, що більшість хлопців ЕГ (69,56 %) вважає, що головне в ідеальному чоловіку – це турботливість, любов до другої половинки та доброта, а в ідеальній жінці – любов до другої половинки, хазяйновитість та турботливість. Дівчата ЕГ (73,52 %) уявляють ідеального чоловіка – люблячим, турботливим та добрим. Хлопці КГ (63,63 %) наділили ідеального чоловіка наступними рисами – добрий, турботливий та сильний, ідеальну жінку – гарною, доброю та хазяйновитою. Дівчата КГ (62,96 %) уявляють, що ідеальний чоловік повинен бути турботливим, гарним та заможним, а ідеальна жінка – гарною, доброю та турботливою.

Більша частина розумово відсталих підлітків, як ЕГ (хлопці – 95,65 %; дівчата – 91,17 %), так і КГ (хлопці – 86,36 %; дівчата – 88,87 %), уявляє за складом свою майбутню сім'ю нуклеарною. Також серед підлітків зустрічались поодинокі відповіді, в яких учні обирали поширений склад майбутньої сім'ї. Підлітки КГ ще обирали неповний склад сім'ї, в яку входили лише мати та діти.

Серед хлопців ЕГ 56,52 % уявляють, що в їхній майбутній сім'ї буде лише одна дитина і 39,13 % – дві дитини. Більша частина хлопців КГ, а саме 77,27 %, уявляє, що в майбутньому будуть виховувати одну дитину і 22,73 % – дві дитини. Думки дівчат також розділились: більша частина дівчат ЕГ (55,88 %) надає перевагу вихованню двох дітей в майбутньому і менша частина (35,29 %) – одній дитині. А більшість дівчат КГ (51,85 %) уявляє, що в їхній сім'ї буде лише одна дитина і менша частина (40,74 %) – дві дитини.

Отримані дані відносно уявлень підлітків про те, хто буде головою в їхній майбутній сім'ї свідчать, що більшість хлопців ЕГ (65,21 %) і КГ (77,27 %) надає перевагу домінування в сім'ї чоловіку, менша частина хлопців (ЕГ – 34,79 %; КГ – 18,18 %) вважає, що в сім'ї повинна панувати рівність між подружжям. Більша частина дівчат ЕГ, а саме 47,05 %, уявляє, що в їхній майбутній сім'ї між чоловіком та дружиною буде рівноправ'я, також 29,41 % дівчат вважають, що домінувати буде жінка, а 23,54 % – чоловік. У свою чергу 48,14 % дівчат КГ уявляють, що домінувати буде жінка, 29,62 % – обрали рівноправ'я між подружжям та 22,24 % – головою сімейства обрали чоловіка.

Більшість учнів ЕГ (хлопці – 65,21 %; дівчата – 67,64 %) уявляє, що в їхній майбутній сім'ї буде сприятлива сімейна ситуація. Третя частина учнів ЕГ зобразила у своїх малюнках «Моя майбутня сім'я» наступні типи внутрішньосімейних контактів: порушення емоційних контактів (хлопці – 13,04 %; дівчата – 17,64 %), конфліктні відносини в сім'ї (хлопці – 17,39 %; дівчата – 5,88 %) та зверхтісні контакти (хлопці – 4,36 %; дівчата – 8,84 %).

В учнів КГ, а саме у 45,47 % хлопців та у 51,85 % дівчат, також переважають уявлення про те, що в їхній майбутній сім'ї буде сприятлива сімейна ситуація. 22,72 % хлопців та у 25,92 % дівчат відобразили свою майбутню сім'ю з порушеними емоційними контактами, 27,27 % хлопців та у 14,81 % дівчат – з конфліктними відносинами, 4,54 % хлопців та у 7,42 % дівчат – із зверхтісними контактами.

Найбільш сприятливим віком для створення сім'ї хлопці ЕГ (65,21 %) вважають 25-28 років, а дівчата ЕГ (67,64 %) – 22-25 років. У цілому переважна частина учнів, як ЕГ (хлопці – 91,30 %; дівчата – 94,11 %), так і КГ (хлопці – 86,36 %; дівчата – 85,18 %), виявляють бажання в майбутньому створювати власну сім'ю. Порівняльний аналіз отриманих результатів дозволив виявити якісну різницю між відповідями учнів ЕГ та КГ. Так відповіді учнів ЕГ характеризувалися як узагальнені, достатньо цілісні та мотивовані декількома ознаками. Висловлювання учнів КГ були примітивні, бідні та обґрунтовувалися несуттєвими позначками.

Вивчення уявлень розумово відсталих підлітків про шляхи розв'язання сімейних конфліктів показало, що хлопці ЕГ найбільш ефективними вважають такі стратегії виходу із конфліктних ситуацій, як компромісне вирішення (30,43 %), подавлення конфлікту (26,08 %), уникнення конфлікту (21,73 %). Дівчата ЕГ найчастіше усвідомлено обирали стратегії компромісного вирішення конфлікту (35,29 %) та уникнення конфлікту (26,47 %). Відповіді хлопців і дівчат КГ розділились наступним чином: більша частина підлітків обрали стратегію тиску (хлопці – 36,38 %; дівчата – 33,36 %) та конкуренції (хлопці – 31,81 %; дівчата – 29,62 %), менша частина – стратегію компромісного вирішення конфлікту (хлопці – 18,19 %; дівчата – 22,21 %) та уникнення конфлікту (хлопці –

13,62 %; дівчата – 14,81 %). Отже більшість учнів ЕК, з якими було проведено психокорекційну програму «Моя майбутня сім'я», на відміну від учнів КГ, прагнуть адекватно та усвідомлено оцінюючи ситуацію вирішувати сімейні конфлікти за допомогою конструктивних стратегій. Деякі учні ЕГ виявили здатність до дивергентного мислення, яке передбачає можливість не одного, а декілька шляхів відповідного розв'язання конфліктних ситуацій.

Розділились думки хлопців та дівчат ЕГ стосовно розподілу батьківських обов'язків, а саме – догляд за дитиною, навчання, розважання, прищеплення позитивних особистісних якостей та культурне збагачення. 56,50 % хлопців та 70,58 % дівчат вважають, що вихованням дітей подружжя повинно займатись разом. Преважна частина хлопців (68,18 %) та дівчат (59,25 %) КГ вважає, що більшість обов'язків з виховання дітей повинні виконувати жінки.

Хлопці і дівчата ЕГ найбільш ефективними стратегіями педагогічного впливу на дітей вважають демократичну (хлопці – 43,47 %; дівчата – 47,05 %), та ліберальну (хлопці – 17,39 %; дівчата – 14,70 %). Хлопці і дівчата КГ вважають ефективними авторитарну стратегію (хлопці – 45,45 %; дівчата – 37,03 %) та ліберальну (хлопці – 27,27 %; дівчата – 29,62 %).

Наступним кроком нашого дослідження було вивчення образу батьківської сім'ї та ставлення підлітків до неї. Отримані порівняльні дані показали, що для більшості хлопців і дівчат ЕГ та КГ характерні наступні типи сприйняття себе в батьківській сім'ї: «зайвий» (ЕГ: хл. – 39,13 %, дівч. – 38,23 %; КГ: хл. – 45,44 %, дів. – 40,74 %), «бездоглядний» (ЕГ: хл. – 30,43 %, дів. – 26,47 %; КГ: хл. – 36,36 %, дівч. – 33,32 %), «дружня родина» (ЕГ: хл. – 17,39 %, дівч. – 20,58 %; КГ: хл. – 13,62 %, дівч. – 18,51 %).

Переважно позицію лідера в сім'ях учнів ЕГ (хл. – 56,52 %, дівч. – 52,94 %) та КГ (хл. – 54,54 %, дівч. – 48,14 %) займає батько. Менша частина учнів (ЕГ: хл. – 30,43 %, дівч. – 32,35 %; КГ: хл. – 31,81 %, дівч. – 37,03 %) сприймає в якості лідера сім'ї – матерів. Найбільш значущими для себе хлопці (ЕГ – 52,17 %; КГ – 54,53 %) вважають батьків, а дівчата (ЕГ – 58,82 %; КГ – 55,54 %) – матерів. Хоча для достатньої частини хлопців (ЕГ – 34,78 %; КГ – 31,81 %), навпаки, ближчою є

мати, а для дівчат (ЕГ – 20,58 %; КГ – 18,51 %) – батько. Також для дівчат (ЕГ – 17,64 %; КГ – 22,21 %) значущими є бабусі або дідусі.

У цілому, учні (ЕГ: хл. – 43,47 %, дівч. – 47,05 %; КГ: хл. – 36,35 %, дівч. – 37,03 %) сприймають внутрісімейні контакти в батьківських сім'ях як емоційно порушені. Також частина учнів сприймає батьківську сім'ю з наступними типами внутрісімейних контактів: конфліктні відносини в сім'ї (ЕГ: хл. – 34,78 %, дівч. – 26,47 %; КГ: хл. – 27,26 %, дівч. – 22,24 %), сприятлива сімейна ситуація (ЕГ: хл. – 17,41 %, дівч. – 17,66 %; КГ: хл. – 31,85 %, дівч. – 29,61 %), надмірно тісні контакти (ЕГ: хл. – 4,34 %, дівч. – 8,82 %; КГ: хл. – 4,54 %, дівч. – 11,12 %).

Отримані дані показали, що більшість розумово відсталих підлітків КГ задоволені своїми стосунками з батьками та бажають у майбутньому перейняти образ батьківської сім'ї. Учні ЕГ більш об'єктивно та адекватно оцінюють батьківські сім'ї. Порівняльний аналіз отриманих показників показав, що рівень ідентифікації сім'ї батьків з майбутньою сім'єю у 39,13 % хлопців ЕГ та у 50,0 % хлопців КГ – високий, а у 56,52 % хлопців ЕГ та у 45,45 % хлопців КГ – середній рівень. У дівчат рівень ідентифікації сім'ї батьків з майбутньою сім'єю наступний: у 47,82 % дівчат ЕГ та у 66,66 % дівчат КГ – високий, а у 31,81 % дівчат з ЕГ та у 29,62 % дівчат КГ – середній рівень.

Результати контрольного експерименту засвідчили, що відповіді учнів ЕГ ґрунтувались на логічних зв'язках, характеризувалися значно більшою кількістю розгорнутих адекватно мотивованих відповідей. При цьому відповіді учнів КГ характеризувалися роз'єднаністю логічних зв'язків, бідністю асоціацій, «забрудненням» (за В. Синьовим) істотних ознак, другорядними, несуттєвими, випадковими, перевагою констатації окремих характеристик сім'ї, невмінням встановлювати істотні причини їх призначення й будувати узагальнувальне судження про майбутню сім'ю, обмеженим словниковим запасом щодо відповідної термінологічної лексики.

Дослідження особливостей прояву статево-рольової ідентифікації у розумово відсталих підлітків показало, що у хлопців ЕГ (82,60 %) та КГ (72,71 %) в поведінці домінують маскуліні якості, а у дівчат ЕГ (85,29 %) та КГ (70,37 %) – фемінні якості.

При цьому, хлопцям ЕГ у порівнянні з хлопцями КГ більш притаманні мужність, домінування, лідерство, прагнення до досягнення мети, впевненість у собі та своїх силах, емоційна стриманість. Для дівчат ЕГ в порівнянні з дівчатами КГ характерні більша жіночність, чуйність, поступливість, довірливість, добросердя, емоційність.

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що у хлопців і дівчат ЕГ та КГ уявлення про статеві ознаки власної статі та протилежної статі відповідають традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок. Однак, у учнів ЕГ уявлення про особливості фігури, одяг та аксесуари, зовнішній вигляд, первинні та вторинні статеві ознаки чоловіків та жінок більш повні, чіткі та цілісні в порівнянні з учнями КГ.

Отримані дані про статево-рольову ідентифікацію хлопців і дівчат за малюнками власної та протилежної статі показали, що в учнів ЕГ рівень статево-рольової ідентифікації вищий, ніж в учнів КГ. Тобто підлітки ЕГ у малюнках «Жіноча стать» більш детально відобразили ознаки притаманні жінці (довге волосся, вії, пухкі губи, прикраси, жіночі сумки, взуття на підборах, сукні, жіночну фігуру), а у малюнках «Чоловіча стать» – ознаки притаманні чоловіку (коротке волосся, виражені брова, борода або вуса, сорочка, брюки, чоловіче взуття, широкі плечі, м'язи).

Ефективність розробленої системи корекційної роботи доведено шляхом психодіагностики стану сформованості уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків ЕГ та КГ. Порівняльний аналіз результатів формувального експерименту засвідчив, що кількість учнів з високим рівнем сформованості уявлень про майбутню сім'ю в ЕГ значно вища, ніж у КГ. Так, високий рівень в ЕГ виявлено у 35,09 % учнів, а у КГ – у 18,37 % учнів, середній рівень продемонстрували 54,38 % учнів ЕГ й 46,94 % учнів КГ (табл. 3.5).

Одержані дані діагностичного зрізу демонструють зменшення кількості підлітків з низьким рівнем сформованості уявлень про майбутню сім'ю як в ЕГ, так і в КГ, однак в ЕГ цей показник значно нижчий – 10,53 % учнів, тоді як у КГ – 34,69 % учнів. Вірогідність одержаних даних підтверджується методами математичної статистики.

Представленість учнів контрольної та експериментальної груп за вираженістю сформованості уявлень про майбутню сім'ю (у %)

Рівні	ЕГ (57 осіб)			КГ (49 осіб)		
	конст. експ. (хл., дівч.)	контр. експ. (хл., дівч.)	φ	конст. експ. (хл., дівч.)	контр. експ. (хл., дівч.)	φ
Високий	8,77/5	35,09/20	2,40**	8,16/4	18,37/9	0,61
Середній	36,84/21	54,38/31	1,7*	38,78/19	46,94/23	0,81
Низький	54,39/31	10,53/6	4,39***	53,06/26	34,69/17	1,23

Примітка: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; *** - $p \leq 0,001$.

Порівняльний аналіз результатів у експериментальній та контрольній групах на початку і наприкінці формувального експерименту здійснювався за допомогою параметричного критерію φ-Фішера. Статистично значущі відмінності було визначено лише в експериментальній групі: наприкінці експерименту значно збільшилася кількість високих (від 8,77 % до 35,09 %; $p \leq 0,01$) і середніх (від 36,84 % до 54,38 %; $p \leq 0,05$) показників. Представленість низьких показників, навпаки, значно зменшилася від 54,39 % до 10,53 %; $p \leq 0,001$. У контрольній групі значних зсувів у представленості показників усіх рівнів не спостерігалось (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Аналіз отриманих результатів формувального експерименту за параметричним критерієм φ-Фішера (у %)

Рівні	Констатувальний експеримент			Контрольний експеримент		
	КГ (49 осіб)	ЕГ (57 осіб)	φ	КГ (49 осіб)	ЕГ (57 осіб)	φ
Високий	8,16/4	8,77/5	0,22	18,37/9	35,09/20	1,91*
Середній	38,78/19	36,84/21	0,02	46,94/23	54,38/31	0,77
Низький	53,06/26	54,39/31	0,13	34,69/17	10,53/6	3,08***

Примітка: * - $p \leq 0,05$; *** - $p \leq 0,001$.

Якщо проаналізувати зміни, що визначалися нами між експериментальною та контрольною групами на початку експерименту, то можна зазначити про відсутність відмінностей у представленості показників різного рівня у групах: групи за складом учасників дослідження майже не відрізнялися. Наприкінці експерименту результати порівняльного аналізу засвідчили значний вплив системи корекційної роботи з формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю на зміни у розподілі даних у експериментальній групі. Порівняно із даними контрольної групи, у експериментальній значно збільшилася частка тих, у кого відзначалися високі показники ($p \leq 0,05$) та зменшилася представленість тих, у кого фіксувалися низькі показники ($p \leq 0,001$). Отже, отримані результати дослідження показали позитивну динаміку у формуванні уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків, що свідчить про ефективність розробленої корекційно-розвивальної методики.

Висновки до третього розділу

1. Результати констатувального експерименту, аналіз та узагальнення теоретико-методологічних підходів інших науковців до проблеми дослідження надали підстави для розробки системи корекційної роботи з формування у розумово відсталих учнів 8 – 9-х класів уявлень про майбутню сім'ю, яку розглядаємо як комплексну взаємодію структурних компонентів: змістовно-цільового (напрями, принципи, завдання, зміст психокорекційної роботи), функціонально-процесуального (етапи, умови, форми і методи корекційного впливу) та оцінно-результативного (критерії, показники). Основу структури системи корекційної роботи склали стрижневі концептуальні положення: культурно-історичний, гуманістичний, особистісно-діяльнісний та когнітивно-біхевіоральний підходи, які надалі обумовили наявність, зміст та роль усіх її компонентів. Розроблена система передбачала реалізацію таких напрямів, як: психологічний, педагогічний, загальносоціальний, національний, фізіолого-гігієнічний, юридично-правовий, господарсько-економічний, морально-етичний та естетичний.

Основними принципами побудови та впровадження системи корекційної роботи було визначено такі: психокорекційної роботи, спеціальної дидактики, організації тренінгової взаємодії з розумово відсталими підлітками, організації роботи в групі, підготовки учнівської молоді до сімейного життя. Спираючись на один із основних принципів корекції – «зверху донизу», тобто опору на вищі психічні функції, було виділено основні психологічні умови формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю.

2. Розроблено та апробовано у процесі формувального експерименту систему корекційної роботи з формування в учнів 8 – 9-х класів спеціальної школи уявлень про майбутню сім'ю та визначено основні психологічні умови, які мали забезпечити її ефективність. Запропонована система корекційної роботи складається з трьох блоків, які базуються на системній та послідовній роботі з розумово відсталими підлітками, практичними працівниками та батьками. У процесі цілеспрямованої роботи з формування у розумово відсталих підлітків різноаспектних уявлень про майбутню сім'ю застосовувались такі форми роботи, як лекція з мультимедійним супроводженням, відеоаналіз, дебати, дискусія, круглий стіл, а також комплекс тренінгових (ігрові методи; методи, спрямовані на розвиток соціальної перцепції; медитативні техніки) та психотерапевтичних методів (техніки гештальт-терапії, психодрами, трансактного аналізу, тілесно-орієнтованої психотерапії, арттерапії). У процесі проведення просвітницької роботи з батьками та психолого-педагогічними фахівцями з підготовки старшокласників до майбутнього сімейного життя застосовувались наступні форми роботи: індивідуальні консультації, бесіди, лекції, супервізія, обговорення науково-популярної літератури, дискусії, психолого-педагогічні рекомендації.

3. Експеримент довів, що в підлітків з обмеженими розумовими можливостями можна значно підвищити рівень сформованості уявлень про майбутню сім'ю. Результати впровадження запропонованої системи корекційної роботи засвідчили її ефективність та доцільність застосування у спеціальній загальноосвітній школі. Експериментальна перевірка показала, що середній

показник високого рівня сформованості уявлень про майбутню сім'ю учнів ЕГ на 17 % (статистично достовірно) перевищив відповідні дані в учнів КГ.

Основний зміст розділу висвітлений в працях автора:

1. Іваненко А. С. Формування уявлень про майбутню сім'ю як напрямок соціалізації розумово відсталих підлітків / А. С. Іваненко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : Зб. наук. праць (Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія). – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – №30 – С. 230–236.

2. Іваненко А. С. Основні напрямки корекційної роботи з підготовки учнів з вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя / А. С. Іваненко // Зб. наук. праць «Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови». – Суми, 2015. – С. 80–85.

3. Іваненко А. С. Психолого-педагогическая работа по подготовке умственно отсталых учащихся к будущей семейной жизни в условиях специального общеобразовательного учреждения. / А. С. Іваненко // Сб. статей науково-інформаційного центру «Знання» по матеріалам XI Міжнародної заочн. науково-практ. конференції: «Развитие науки XXI веке» часть 3, г. Харьков: сборник со статьями (уровень стандарта, академический уровень). – Д.: науково-інформаційний центр «Знання», 2016. – С. 125–129.

4. Іваненко А. С. Шляхи розв'язання проблеми з підготовки учнів з вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя / А. С. Іваненко // Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі: матеріали Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітації (15-16 жовтня 2015 року, м. Суми) – Частина I. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – С. 112-113.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз проблеми, проведено експериментальне вивчення особливостей формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю. Проведене дослідження дає підстави для таких **висновків**:

1. На основі теоретичного аналізу загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури встановлено, що, незважаючи на актуальність проблеми формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю, вона є недостатньо розробленою як у теоретичному, так і в практичному аспектах. З'ясовано, що школярам означеної категорії властиві такі характеристики уявлень як: недостатня диференційованість, фрагментарність та розпливчатість, їхнє довільне оперування порушено, обмежено здійснюються на образному рівні процеси аналізу й синтезу. Визначено, що уявлення про майбутню сім'ю – це узагальнений комплекс уявно відтворених образів, який відображає характерні ознаки майбутньої сім'ї, потенційних чоловіка чи дружину та дітей, характер взаємовідносин із ними, особливості організації сімейного життя. Означені уявлення формуються під впливом різних чинників: батьківська сім'я (її склад, рівень благополуччя, взаємини між її членами), отриманий у ній досвід, рівень ідентифікації сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю, особливості перебігу підліткового віку, статево-рольової ідентифікації, знання про сімейне життя отримані від референтної групи та із засобів масової інформації.

2. Вивчення стану роботи з підготовки учнів до майбутнього сімейного життя у практиці сучасної спеціальної школи та психологічних особливостей виховання майбутнього сім'янина в батьківських сім'ях засвідчило відсутність цілісної та послідовної системи психолого-корекційних заходів, спрямованих на формування і корекцію у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутнє сімейне життя, необхідність підвищення рівня компетентності практичних працівників та батьків із цього питання.

3. Розроблено психодіагностичну методику вивчення сформованості в

розумово відсталих дітей підліткового віку уявлень про майбутню сім'ю; обґрунтовано психологічні підходи до виміру рівня їх сформованості, виокремлено дві групи критеріїв, показники за кожною з яких спрямовані на виявлення якості актуальних знань про сімейно-шлюбні стосунки й уявлень про власну майбутню сім'ю (показники: знання про функції сім'ї, про складові елементи щасливого сімейного життя, про основні цілі шлюбу; уявлення про розподіл лідерства в майбутній сім'ї, про розподіл обов'язків в сім'ї, про виховання дітей, про розв'язання конфліктних ситуацій, про склад майбутньої сім'ї, про майбутнього чоловіка чи дружину, про себе в якості майбутнього сім'янина) та своєрідність емоційно-ціннісного ставлення до майбутньої сім'ї й сім'ї батьків (показники: адекватність та усвідомленість оцінних суджень щодо сімейного життя та батьківської сім'ї; бажання створювати в майбутньому власну сім'ю, схожості з батьком чи матір'ю; ідентифікація сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю). Додатково здійснювалось дослідження особливостей прояву в підлітків статево-рольової ідентифікації, вираження маскулінних та фемінних якостей у хлопців та дівчат.

4. Порівняльний кількісний та якісний аналіз результатів констатувального експерименту свідчить про те, що в процесі підготовки до майбутнього сімейного життя на тлі загальних закономірностей розвитку підлітків із нормою інтелекту та розумово відсталих виявляються характерні відмінності сформованості уявлень про майбутню сім'ю останніх. Так, для більшості розумово відсталих підлітків 12-13 років (7-й клас) та 14-15 років (9-й клас) характерні неповні та поверхові знання про інститут сім'ї; їхні уявлення про власну майбутню сім'ю, її рольову структуру, господарсько-побутові відносини, особливості емоційного взаємозв'язку між подружжям та внутрішньосімейних відношень фрагментарні, нестійкі та неузагальнені; уявлення про образи майбутніх чоловіка й дружини та про себе в якості сім'янина розмиті, звужені та фрагментарні. Емоційно-ціннісне ставлення до сім'ї характеризується неусвідомленістю, некритичністю, ситуативністю суджень. Встановлено значні розбіжності між уявленнями розумово відсталих підлітків гендерної поведінки в майбутній сім'ї і власною

актуальною гендерною ідентифікацією. Розробка і запровадження відповідних до завдань дослідження діагностичних процедур дозволили визначити в учнів три рівні сформованості уявлень про майбутню сім'ю: високий, середній та низький. Для більшості розумово відсталих підлітків характерний низький рівень. Виявлено певну позитивну вікову динаміку, яка представлена недостатньо, що значною мірою пов'язано із чинниками психокорекційного впливу.

5. Установлено, що основними психологічними умовами забезпечення ефективності формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю є:

- поетапність психологічного супроводу з формування і корекції в учнів уявлень про власну майбутню сім'ю шляхом спеціальної організації розумової діяльності, спрямованої на свідоме оволодіння ними операціями порівняння, узагальнення, установлення логічних зв'язків, трансферації та ін.;

- формування позитивної установки на шлюб та особистісно-усвідомленої готовності до створення сім'ї у майбутньому на основі активізації інтелектуальних і емоційно-ціннісних компонентів свідомості з урахуванням особистого досвіду школярів та урізноманітнення форм і методів корекційного впливу;

- дозований обсяг теоретичного матеріалу зі збільшенням акцентів на самостійну практично-творчу роботу з використанням проблемних ситуацій, рольових ігор, що об'єктивно-критично відображають різні сторони сімейного життя та взаємини статей;

- організація просвітницької й консультативної роботи з фахівцями спеціальних загальноосвітніх закладів та батьками щодо змісту, форм і методів психологічного супроводу розумово відсталих підлітків у процесі їхньої підготовки до сімейного життя.

6. Визначено основні структурні компоненти експериментальної системи корекційної роботи з формування у розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю. Сутність змістовно-цільового компонента полягає в обґрунтуванні психологічних засад побудови системи корекційної роботи

(наукових положень, напрямів, принципів, завдань і змісті психокорекційної роботи). Структура функціонально-процесуального компонента складається з трьох взаємопов'язаних між собою блоків, які ґрунтуються на послідовній роботі з учнями 8–9-х класів у процесі реалізації психокорекційної програми «Моя майбутня сім'я», практичними працівниками та батьками. Запропонована система висвітлює організацію цілеспрямованої роботи з формування в учнів різноаспектних уявлень про майбутню сім'ю і корекцію в них вже наявних деструктивних уявлень про сімейне життя, розширення знань про сімейний інститут, підвищення рівня компетентності батьків та психолого-педагогічних фахівців із підготовки старшокласників до майбутнього сімейного життя.

7. Експериментальна перевірка розробленої системи корекційної роботи засвідчила її ефективність та доцільність застосування в спеціальній загальноосвітній школі. По завершенні дворічного формувального експерименту значно збільшилась кількість підлітків із високим та середнім рівнями досліджуваних уявлень, водночас значно зменшилась представленість із низьким. Середній показник високого рівня сформованості в підлітків експериментальної групи уявлень про майбутню сім'ю на 17 % (статистично достовірно) перевищив відповідні дані в підлітків контрольної групи.

Водночас, проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування в розумово відсталих підлітків уявлень про майбутню сім'ю. Подальша перспектива розробки цієї теми може полягати у вивченні особливостей уявлень про майбутнє сімейне життя в інших вікових періодах та розробленні інноваційних технологій формування зазначених уявлень в учнів із вадами інтелектуального розвитку в контексті інклюзивної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азбука нравственного воспитания / [ред. И. А. Каиров]. – М.: Просвещение, 1979. – 318 с.
2. Азбукин Д. И. Половое воспитание и просвещение детей и подростков в школе / Д. И. Азбукин. – М., 1928. – 40 с.
3. Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица / Н. Аккерман. – СПб.: Питер, 2000. – 184 с .
4. Акутина С. Формирование у старшеклассников осознанного отношения к роли родителей / С. Акутина // Воспитание школьников. – М., 2009. – № 5. – С. 55-61.
5. Алексеева Л. С. Работа с семьей в учреждениях социального обслуживания: социально-психологический аспект / Л. С. Алексеева // Семья в России. – М., 1998. – №3/4. – С. 11-24.
6. Амбрумова А. Г. О некоторых формах девиантного поведения у подростков, страдающих олигофренией : автореф. дис. на соиск. учен. степени. канд. псих. наук: спец. 19.00.08 специальная психология / А. Г. Амбрумова. – М., 1976. –19 с.
7. Анисютина С. А. Формирование готовности подростков к семейной жизни как целевая функция социального педагога / С. А. Анисютина // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль, 2009. – №3(60). – С. 42-46.
8. Анохин П. К. Проблемы высшей нервной деятельности / П. К. Анохин. – М., 1949. – 378 с.
9. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, М. В. Медков. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.
10. Анцупов А. Я. Конфликтология: [учебник для вузов] / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов – М.: ЮНИТИ, 2000. – 551 с.
11. Арапов М. Сексуальное воспитание школьников: опыт США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.informika.ru/text/magaz/newpaper/messedu/n1_98/co-4/us_sex.html-22k. – Назва з екрану.
12. Асафова А. Г. Катамнез детей, окончивших 30-ю вспомогательную школу Москвы в 1955-1960 учебных годах / А. Г. Асафова // Специальная школа. – М.,

1963. – Вып. 4. (108). – С. 70-79.

13. Аухадеева Л. А. Формирование коммуникативных умений у учащихся ССУЗ средствами ролевой игры : автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / Л. А. Аухадеева. – Казань, 1994. – 20 с.

14. Афанасьева Т. М. Семья / Т. М. Афанасьева. – М.: Просвещение, 1985. – 224 с.

15. Барский В. И. Нравственная подготовка старшеклассников к личной жизни: автореф. дис. канд. пед. наук / В. И. Барский. – М., 1966. – 24 с.

16. Бестужев-Лада И. Семья вчера, сегодня, завтра ... / И. Бестужев-Лада. – М.: Знание, 1979. – 96 с.

17. Блонский П. П. Очерки детской сексуальности / П. П. Блонский // Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2 т. – М., 1979. – Т.1. – 344 с.

18. Бондар В. І. Спеціальне навчання дітей з вадами розумового та сенсорного розвитку: стан та перспективи / В. І. Бондар // мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. [Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин]. – Київ, 1994. – С. 16-25.

19. Бондар В. І. Історія олігофренопедагогіки: підручник / В. І. Бондар, В. В. Золотоверх. – К.: Знання, 2007. – 375 с.

20. Бондар В. І. Особистісно орієнтовний підхід до впровадження оновленого змісту спеціальної освіти // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: [наук.-метод. зб.] / [ред. В. І. Бондар, В. В. Засенко]. – Вып.8. – Т.1.– К., 2006. – С. 6-9.

21. Борисенко Ю. В. Проблема отцовства в современном обществе / Ю. В. Борисенко // Вопросы психологии. – Л., 2006. – № 3. – С. 122-130.

22. Брунер Дж. Психология познания / Дж. Брунер. – М., 1977. – 413 с.

23. Бурлачук Л. Ф. Психологические особенности лиц, испытывающих затруднения при вступлении в брак / Л. Ф. Бурлачук, Л. А. Коростылева // Психологический журнал. – Т.16. – №3, 1995. – С. 137-145.

24. Бурнард Ф. Тренинг межличностного взаимодействия / Ф. Бурнард. – СПб., 2002. – 304 с.

25. Василевский Л. М. Половое воспитание детей / Л. М. Василевский. – М., 1924. – 85 с.
26. Верб Л. Я. Половое воспитание старших школьников как морально-педагогическая проблема : дис. канд. пед. наук / Л. Я Верб. – М., 1972. – 213 с.
27. Верещагина Н. С. Нравственная подготовка учащейся молодежи к семейной жизни / Н. С. Верещагина. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного университета, 1986. – 200 с.
28. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
29. Витек К. Проблемы супружеского благополучия / К. Витек. – М.: Прогресс, 1988. – 138 с.
30. Власова Т. А. О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнер. – М.: Просвещение, 1973. – 175 с.
31. Вовчик-Блакитна М. В. Підготовка молоді до сімейного життя / М. В. Вовчик-Блакитна. – К.: Знання УРСР, 1984. – С. 48-56.
32. Вовчик-Блакитная М. В. Семейное воспитание: Юношество / М. В. Вовчик-Блакитна. – К.: Радянська школа, 1982. – 144 с.
33. Водзинский Д. И. Нравственное становление личности школьника: [метод. пособие] / Д. И. Водзинский. – Минск: МГЛУ, 1984. – 107 с.
34. Волкова А. Н. Методические приемы диагностики супружеских отношений // Вопросы психологи / А. Н. Волкова, Т. М. Трапезникова. – Л., 1985. – № 5. – С.110-116.
35. Волкова А. Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости : автореф. дис. канд. пед. наук / А. Н. Волкова. – Л., 1979. – 18с.
36. Вольф К. Б. Учить и руководить. Культура и конфликт / К. Б. Вольф, А. Хапке. – Берлин: OWEN, 2005. – 194 с.
37. Вопросы полового воспитания: [сб. статей]. – Саратов: Изд. Саратовского ун-та, 1991. – 136 с.
38. Выготский Л. С. Проблемы дефектологии / Л. С. Выготский / сост., авт. вступ. ст. и библиогр. Т. М. Лифанова. – М.: Просвещение, 1995. – 527 с.
39. Выготский Л. С. Основы педологии. Стенограмма лекций, прочитанных во II

- мединституте: [рукопись] / Л. С. Выготский. – М., 1934. – С. 178-192.
40. Выготский Л. С. Педагогическая психология: [ред. В. В. Давыдов] / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 536 с.
41. Выготский Л. С. Педология подростка / Л. С. Выготский. – М., 1929. – 504 с.
42. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі. Навчальний посібник / О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 308 с.
43. Гадасин А. Д. Плоды запрета / А. Д. Гадасин. – М.: Просвещение, 1991. – 78 с.
44. Галимова Н. М. Подготовка умственно отсталых старшеклассников к будущей семейной жизни : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика (олигофренопедагогика)» / Н. М. Галимова. – М., 2000. – 245 с.
45. Галимова Н. М. Подготовка умственно отсталых старшеклассников к будущей семейной жизни : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика» / Н. М. Галимова. – М., 2000. – 25 с.
46. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999 – 704 с.
47. Гладкова Ю. Педагог и семья: Проблемы взаимодействия / Ю. Гладкова // Дошкольное воспитание. – М., 2008. – № 4. – С. 103-110.
48. Голод С. И. Социология и социальная антропология: [сборник]. / С. И. Голод. – СПб: Алетея, 1999. – 320 с.
49. Голод С. И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / С. И. Голод. – Л.: Наука, 1984. – С. 112-123.
50. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – СПб.: Свет, 1997. – С. 134-148.
51. Гребенников И. Основы семейной жизни / И. Гребенников. – М.: Просвещение, 1991. – 160 с.
52. Данилюк А. Я. Метаморфозы и перспективы интеграции в образовании / А. Я. Данилюк // Педагогика. – 1996. – № 2. – С. 8-12.
53. Декларація про права розумово відсталих осіб: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 20.12.1971 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_119. – Назва з екрану.

54. Демидова Т. А. Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – «Педагогічна психологія» / Т. А. Демидова; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 22 с.
55. Денисенко А. А. Формирование психологической готовности к супружеским взаимоотношениям у старших подростков / А. А. Денисенко. – Одесса: ЮНЦ АПН Украины – СВД Н. П. Черкасов, 2005. – 135 с.
56. Денисова Е. Н. Формирование представлений о межполовых и семейно-ролевых отношениях умственно отсталых подростков в процессе коррекционного обучения и воспитания : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.03 – «Коррекционная педагогика» / Е. Н. Денисова. – М., 1998. – 25 с.
57. Денисова Е. Н. Формирование представлений о межполовых и семейно-ролевых отношениях умственно отсталых подростков в процессе коррекционного обучения и воспитания : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.03 – «Коррекционная педагогика» / Е. Н. Денисова. – М., 1998. – 162 с.
58. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ ст.). – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
59. Державний стандарт спеціальної освіти дітей з особливими потребами. – К.: АПН України, Інститут спеціальної педагогіки, НВП "ВАБОС", 2003. – 12 с.
60. Державний стандарт спеціальної освіти. – К., 2004. – 361 с.
61. Дмитриева И. В. Проектирование педагогической системы специальной школы в условиях перехода на проектно-компетентностную парадигму образовательного процесса / И. В. Дмитриева // Технологии социальной работы с различными группами населения : сб. науч. статей III Междун. науч.-практ. интернет конференции. – ЗабГУ, 2013. – С. 35-40.
62. Дмитрієва І. В. Корекційна спрямованість естетичного виховання в старших класах допоміжної школи [монографія] / І. В. Дмитрієва. – Слов'янськ, 2008. – 373 с.
63. Дмитрієва І. В. Психологія індивідуального підходу до дитини з особливими освітніми потребами : [навч.-метод. посібник] / І. В. Дмитрієва,

- А. С. Дмитриева. – Слов'янськ: Видавництво "Маторін", 2012. – 72 с.
64. Добрович А. Б. Беседы о половом воспитании / А. Б. Добрович. – М.: Просвещение, 1982. – 95 с.
65. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психологии общения / А. Б. Добрович. – М.: Просвещение, 1987. – 205 с.
66. Дружинин В. Н. Психология семи: [3-е изд.] / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2006. — 176 с.
67. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – М.: КСП, 1996. – 160 с.
68. Дубовицкий И. В. Под крышей дома твоего / И. В. Дубовицкий. – М.: Просвещение, 1989. – 126 с.
69. Дюльдина Ж. Ошибки семейного воспитания и их влияние на формирование у ребенка системы ценностей / Ж. Дюльдина // Воспитание школьников. – 2009. – № 1. – С. 70-71.
70. Емельянова М. От сосуществования – к сотрудничеству и партнерству: Взаимодействие педагогов с родителями воспитанников / М. Емельянова // Дошкольное воспитание. – 2009. – № 7. – С. 118-122.
71. Ерёменко И. Г. Олигофренопедагогика / И. Г. Еременко. – К.: Вища школа, 1985. – 326 с.
72. Ерёменко И. Г. Познавательные возможности учащихся вспомогательной школы / И. Г. Еременко – К.:Наук. думка, 1972. – 130 с.
73. Єременко І. Г. Навчання учнів допоміжної школи користуватися знаннями й уміннями / І. Г. Єременко, Г. М. Мерсіянова. – К.: Рад. школа, 1971. – 136 с.
74. Жнякин Б. А. Азбука семейной экономики / Б. А. Жнякин. – Донецк: Донбасс, 1988. – 126 с.
75. Забрамная С. Д. Психолого-педагогическая диагностика умственного развития детей: [учеб. для студентов дефектол. фак. педвузов и ун-тов] / С. Д. Забрамная. – [2-е изд., перераб.] – М.: Просвещение: Владос, 1995. – 112 с.
76. Заиграева Н. В. Генезис и особенности полоролевых представлений у подростков с интеллектуальной недостаточностью : автореф. дис. канд. псих.

- наук : спец. 19.00.10 – «Коррекционная психология» / Н. В. Заиграева. – Иркутск, 2006. – 26 с.
77. Зайченко І. Педагогіка : навч. посіб. / І. Зайченко. – К.: Либідь, 2000. – 580 с.
78. Закон України «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2010. – № 57. – Режим доступу : <http://ovu.com.ua/articles/6918-pro-vnesennya-zmin-do-zakonodavchih-aktiv-z-pitan>. – Назва з екрану.
79. Засенко В. В. Стан і пріоритети розвитку освіти дітей з психофізичними порушеннями / В. В. Засенко, А. А. Колупаєва // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: [зб. наукових праць]. – № 4(6) . – К.: Університет «Україна», 2008. – С. 236 – 240.
80. Захарова П. И. Психологические особенности восприятия детьми роли родителей / П. И. Захарова // Вопросы психологии. – № 1 – Л., 1982 . – С. 82-89.
81. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма образования / И. А. Зимняя // Высшая школа сегодня. – № 5. – 2003. – С. 34-40.
82. Иваницкий А. И. Некоторые аспекты социализации выпускников специальных школ Молдавской ССР / А. И. Иваницкий // Дефектология. – №4. – 1986. – С. 14-18.
83. Игнатъев Е. П. Пособие для педагогических училищ (школьных) / Е. И. Игнатъев, И. С. Лукин, М. Д. Громов. – М.: «Просвещение», 1965. – С. 47-49.
84. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2006. – 544 с.
85. Ильяная Е. Ф. Подготовка старшеклассников к семейной жизни и воспитанию детей : дис. канд. пед. наук / Е. Ф. Ильяная. – М., 1973. – 221 с.
86. Исаев Д. Н. Умственная отсталость у детей и подростков. Руководство. / Д. Н. Исаев. – СПб.: Речь., 2003. – 391 с.
87. Карвьялис В. Ю. О семьях бывших воспитанников специальных школ для аномальных детей / В. Ю. Карвьялис // Дефектология. – М., 1975. – №4. – С. 28-34.
88. Каффеманс Р. Б. Первоначальные географические представления и

- понятия у учащихся вспомогательной школы / Р. Б. Каффеманс // Дефектология. – М., 1976. – №1. – С. 54-56.
89. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков : [пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений] / В. П. Кащенко. – М.: Изд. центр "Академия", 2000. – 304 с.
90. Кисловская В. Р. Зависимость между социометрическим статусом и симптомом тревожности ожиданий в социальном обучении : автореф. дис. канд. пед. наук / В. Р. Кисловская. – М., 1972. – 26 с.
91. Клемантович И. Современная семья: структура, специфика, воспитательные возможности / И. Клемантович // Воспитание школьников. – 1998. – №4. – С. 2-5.
92. Ковалев В. В. О психогенных патологических формированиях развития у детей и подростков / В. В. Ковалев // Журнал невропатологии и психиатрии С. С. Корсакова. – 1969. – № 10. – С. 39-41.
93. Ковалев С. В. Психология семейных отношений / С. В. Ковальков. – М.: Мысль, 1987. – 465 с.
94. Ковалев С. В. Психология современной семьи: Информ.-метод. материалы к курсу «Этика и психология семейн. Жизни»: [кн. для учителя] / С. В. Ковалев. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
95. Ковалева Л. Е. Микроклимат семьи / Л. Е. Ковалева. – М.: Знание, 1979. – 97 с.
96. Колесов В. Е. Беседы о половом воспитании / В. Е. Колесов. – М., 1988. – 192 с.
97. Колесов Д. В. Учителю о психологии и физиологии подростка / Д. В. Колесов, И. Ф. Мягков. – М., 1986. – 80 с.
98. Коломинский Н. Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы / Н. Л. Коломинский. – Киев: Рад. школа, 1978. – 87 с.
99. Колупаева А. А. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: [науково-методичний посібник] / А. А. Колупаева, Л. О. Савчук. – К.: Науковий світ, 2010. – 196 с.
100. Кон И. С. Вкус запретного плода: Сексология для всех / И. С. Кон. – М.:

Семья и школа, 1997. – 464 с.

101. Кон И. С. Психология ранней юности: [кн. для учителя] / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 254 с.

102. Косимова А. Н. Изучение и коррекция представлений об окружающем мире младших школьников с нарушениями интеллектуального развития : автореф. дис. канд. псих. наук / А. Н. Косимова. – Иркутск, 2006. – 25 с.

103. Кот М. З. Теорія і методика виховної роботи у допоміжній школі / М. З. Кот. – К., 1998. – С. 81-85.

104. Кочетов А. И. Педагогические основы полового воспитания / А. И. Кочетов // Педагогика. – Рязань, 1988. – С. 3-18.

105. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді / В. П. Кравець. – К.: Київська правда, 2000. – 688 с.

106. Крадохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / С. Крадохвил. – М.: Медицина, 1991. – 336 с.

107. Кузьмина Н. В. Одаренность педагогов как фактор развития способностей учащихся / Н. В. Кузьмина // Проблемы способностей в сов. Педагогике: Сб. науч. трудов / [под ред. А.А. Бодалева]. – М.: АН СССР, 1980. – С. 102- 108.

108. Кулагина И. Ю. Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека / [учебное пособие для студентов высших учебных заведений] / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 464 с.

109. Купрас В. В. Корекційно-розвивальна спрямованість взаємодії сім'ї та школи як одна з умов успішної підготовки учнів з особливими потребами до самостійного життя, соціально-трудової адаптації та інтеграції в суспільстві / В. В. Купрас // Инновационные технологии в социальной работе и образовании: отечественный и зарубежный опыт : сб-ик мат-лов Междун. заочной науч.-практ. конф. / под общ. ред. Е. И. Зритневой. – Ставрополь: СКФУ, 2014. – С. 245-255.

110. Купрас В. В. Специфіка розвитку професійної компетенції у майбутніх корекційних педагогів / В. В. Купрас // Імідж сучасного педагога. – Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2014. – С. 12-17.

111. Курамшев А. В. К трансформации семейных ролей в современном

- российском обществе / А. В. Курамшев // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. Выпуск 1 (2). – Н.Новгород: Изд-во ННГУ, 2002. – С. 130-138.
112. Лаврентьева З. И. Процесс реабилитации в социальном развитии подростка: [монография] / З. И. Лаврентьева. – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2006. – 250 с.
113. Лаптенюк С. Д. Нравственное развитие личности в семье / С. Д. Лаптенюк. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
114. Лебединская К. С. Клинико-психологический анализ нарушений поведения у подростков / К. С. Лебединская // Дефектология. 1980. – №2. – С. 4-14.
115. Левицький В. Е. Особливості підготовки учнів старших класів з порушенням інтелектом до сімейного життя // зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (серія: соціально-педагогічна) / [ред. О. В. Гаврилов, В. І. Співак]. – Вип. XVII в двох частинах, частина 2. – Кам'янець-Подільський: Медобори – 2006. – 348 с.
116. Липа В. А. Основы коррекционной педагогики: [учебное пособие] / В. А. Липа – Донецк: Лебідь, 2002. – 327 с.
117. Липкина А. И. Об особенностях представлений, возникающих у умственно отсталых детей на основе словесного описания / А. И. Липкина // Умственное развитие учащихся вспомогательной школы / [под ред. Ж. И. Шиф]. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 183 с.
118. Личко А. Е. Подростковая психиатрия / А. Е. Личко. – Л.: Медицина, 1985. – 416 с.
119. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Харків: Основа, 1997. – 338 с.
120. Лубовский В. И. Психологические проблемы аномального развития детей / В. И. Лубовский. – М.: Педагогика, 1989. – 104 с.
121. Лукомська С. О. Психологічні особливості статеворольової поведінки підлітків з різним рівнем інтелектуального розвитку : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / С. О. Лукомська // АПН України, Інститут психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2009. – 21 с.

122. Луцек Д. В. Подготовка старшекласників к созданию семьи и выполнению воспитательно-родительских функций. : дисс. канд. пед. наук. / Д. В. Луцек. – К., 1976. – 187 с.
123. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко / сост. Р. М. Беспала, М. Д. Виноградова. – М.: Просвещение, 1988. – 304 с.
124. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: в 8 т. / А. С. Макаренко. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – 400 с.
125. Макаренко А. С. Сочинения / А. С. Макаренко. – М., 1951. – Т.4. – С. 38-57.
126. Маклаков А. Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2008. – 583 с.
127. Максименко С. Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. – К.: Главник, 2005. – 112 с.
128. Маллаев Д. М. Психология общения и поведения умственно отсталого школьника / Д. М. Маллаев, П. О. Омарова, О. А. Бажукова. – СПб.: Речь, 2009. – С. 127-128.
129. Марсанов Г. И. Социально-психологический тренинг / Г. И. Марсанов. – М., 1998. – 208 с.
130. Мастюкова Е. М. Они ждут нашей помощи / Е. М. Мастюкова, А. Г. Московкина. – М.: ВЛАДОС, 1991. – 160 с.
131. Мастюкова Е. М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Е. М. Мастюкова. Москва: ВЛАДОС, 2004. – 398 с.
132. Матковська М. В. Професійна компетентність як основа майстерності і творчості педагога / М. В. Матковська // Психолого-педагогічні аспекти розвитку педагогічної майстерності викладачів в умовах євроінтеграції : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – Глухів: ГДПУ, 2007. – С. 123-130.
133. Маховер К. Проективный рисунок человека / К. Маховер. – М., 2006. – 74 с.
134. Маценова Е. Б. Представления о семье в разных группах старшекласників и студентов : автореф. дис. канд. псих. наук: спец. 19.00.07. – «Педагогическая

- психология» / Е. Б. Мацкенова. – М., 2001. – 25 с.
135. Мацковский М. С. Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики / М. С. Мацковский. – М.: Наука, 1989. – С. 73-81.
136. Медіна Т. В. Соціологія сім'ї: [навчальний посібник] / Т. В. Медіна. – Чернівці: Рута, 2006. – 72 с.
137. Мерсиянова Г. Н. Выполнение практических заданий учащимися вспомогательной школы / Г. Н. Мерсиянова. – К.: Рад. школа, 1985. – 81 с.
138. Мещеряков Б. Большой психологический словарь / [Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко] . – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.
139. Миронова С. П. Корекційна робота у системі освіти дітей з вадами розумового розвитку: [навч.-метод. посібн.] / С. Миронова, М. Матвєєва. – Кам'янець-Подільський: Інформ.-вид. відділ Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, 2005. – 164 с.
140. Миронова С. П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: [навчальний посібник] / С. П. Миронова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2008. – 204 с.
141. Миронова С. П. Педагогічне вивчення сімей, які виховують дітей з психофізичними порушеннями / С. П. Миронова // Актуальні проблеми спеціальної педагогіки та психології. – Херсон, 2010. – С. 129-134.
142. Миронова С. П. Статеве виховання у допоміжній школі: [посібн. для вчит.] / С. П. Миронова, М. П. Матвєєва. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 30 с.
143. Морено Дж. Театр спонтанности / [Пер. с англ., авт. вступ. ст. Б. И. Хасан] / Дж. Морено. – Красноярск: Фонд ментального здоровья, 1993. – 242 с.
144. Москвичева Н. Л. Образ семьи и его динамика до геронтогенеза / Н. Л. Москвичева // Ананьевские чтения-2003: материалы научно-практ. конф. (28-30 октября 2003 г.) – СПб.: СПбГУ, 2003. – 215 с.
145. Московкина Л. Г. Мотивационный и эмоциональный профиль личности подростков с легкими формами умственной отсталости / Л. Г. Московкина, Л. А. Сигдулаев // Дефектология. – 1991. – N 3. – С. 11-17.
146. Навайтис Г. Семья в психологической консультации / Г. Навайтис. – Воронеж: Моск. психолого-социал. ин-т; НПО «Модэк», 1999. – 224 с.

147. Намазбаева Ж. И. Развитие личности учащегося вспомогательной школы : автореф. дис. докт. псих. наук. / Ж. И. Намазбаева. – М. – 1986. – 33 с.
148. Нудельман М. М. Представления умственно отсталых школьников / М. М. Нудельман // Особенности умственного развития учащихся вспомогательной школы / [под ред. Ж. И. Шиф]. – М.: Просвещение, – 1965. – С. 82-103.
149. Обозов Н. Н. Диагностика супружеских затруднений / Н. Н. Обозов, А. Н. Обозова // Психологический журнал. – 1989. – Т.3. – №2. – С. 31-39.
150. Омарова П. Формирование социальной компетентности у умственно отсталых учащихся подросткового возраста / П. Омарова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – Санкт-Петербург, 2009. – № 112. – С. 250-256.
151. Основи здоров'я: програма для 5-10 спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей / [укладач: І. Вдовиченко, старший науковий співробітник лабораторії олігофренопедагогіки, Інституту спеціальної педагогіки]. – Київ, 2009. – 49 с.
152. Основи корекційної педагогіки: [навч.-метод. посібн.] / С. П. Миронова, О. В. Гаврилов, М. П. Матвеева; [за заг. ред. С. П. Миронової]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 264 с.
153. Основы специальной психологии: [учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений] / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева и др. / [под ред. Л. В. Кузнецовой]. – М.: ИЦ "Академия", 2002. – 480 с.
154. Парыгин Б. Д. Социальная психология как наука / Б. Д. Парыгин. – Л., 1967. – 244 с.
155. Петрова В. Г. Практическая и умственная деятельность детей-олигофренов / В. Г. Петрова. – М.: Просвещение, 1968. – 160 с.
156. Петрова В. Г. Психология умственно отсталого школьника / В. Г. Петрова, И. В. Белякова. – М: Изд. центр «Академия», 2002. – 160 с.
157. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиции социальной психологии // Вопросы психологи / А. В. Петровский. – М., 1984. – № 4. – С. 62-85.

158. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – СПб., 1997. – С. 125-149.
159. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов / [ред. А. Д. Глоточкин (АН СССР, Ин-т психологии)]. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
160. Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школу, клас) України для дітей із вадами фізичного або розумового розвитку (Положення від 15.09.2008 № 852) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1219-08>. – Назва з екрану.
161. Практикум по психологии умственно отсталого ребенка: [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. №2111 «Дефектология»] / А. Д. Виноградова, Е. И. Липецкая, Ю. Т. Матасов, И. П. Ушакова / [сост. А. Д. Виноградова]. – М.: Просвещение, 1985. – 144 с.
162. Проскурняк О. І. Модель розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків в умовах спеціального навчального закладу / О. І. Проскурняк // «Науковий часопис» НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 19. – Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 2013. – Вип. 22. – С. 405 – 411.
163. Психологические проблемы коррекционной работы во вспомогательной школе / [ред. Ж. Шиф, В. Петрова, Т. Головина]. – М.: Педагогика, 1980. – 176 с.
164. Психология аномального развития ребенка: Хрестоматия: В 2 т. / [ред. В. В. Лебединский, М. К. Бардышевская] – М.: ЧеРо и др., 2002. – Т.1. – 740 с.; Т.2. – 817 с.
165. Психология общения. Энциклопедический словарь / [Под общ. ред. А. А. Бодалева]. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2011. – 600 с.
166. Психология умственно отсталых школьников: [учебное пособие] / В. Г. Петрова, И. В. Белякова. – М.: Академия, 2002. – 160 с.
167. Психология: [учебник для студ. сред. пед. учеб. заведений] / Дубровина И. В., Данилова Е. Е., Прихожан А. М. / Под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 464 с.
168. Психологія сім'ї: [навчальний посібник] / В. М. Поліщук, Н. М. Ільїна, С. А. Поліщук та ін. / [за заг. ред. В. М. Поліщука]. – [2-ге вид., доп.] – Суми:

Університетська книга, 2009. – 282 с.

169. Психологія та педагогіка: [зб. наук. пр.] / [голов. ред. Л. І. Фомічова та ін.]. – Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Науковий світ, 1999. – Кн.1., 1999. – 94 с.

170. Психолого-педагогические проблемы воспитания детей в семье и подготовки молодежи к семейной жизни: Сб. науч. трудов / И. В. Дубровина. – М.: Наука, 1980. – 164 с.

171. Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі. Хрестоматія: навч. посібник / [ред. С. П. Миронова]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. університет, інф.-видавн. відділ, 2004. – 220 с.

172. Раку А. И. Взаимодействие вспомогательной школы и семьи в социальной адаптации учащихся / А. И. Раку. – Кишинев, 1982. – 143 с.

173. Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К.: ІДСД НАНУ, Держкомстат України, 2005. – С. 51-82.

174. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 1999. – С. 112-124.

175. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника / С. Я. Рубинштейн. – М: Просвещение, 1986. – 192 с.

176. Рябова Г. Б. Семейведение: [учебное пособие] / Г. Б. Рябова. – Томск: Томский межвузовский центр дистанционного образования, 2004. – 171 с.

177. Сатир В. Психотерапия семьи / В. Сатир. СПб: Речь; 2000. – 290 с.

178. Сексуальне виховання підлітків та молоді зі зниженим інтелектом / Н. Бастун, С. Лукомська. – К.: Держсоцслужба, 2007. – 80 с.

179. Семья. Социально-психологические и этические проблемы / В. И. Зацепин, Л. М. Бучинская, И. К. Гавриленко. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 255 с.

180. Сизанов А. Н. Подготовка подростков к семейной жизни / А. Н. Сизанов. – Минск: Нар. асвета, 1989. – 112 с.

181. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : [підручник] / В. М Синьов. – НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2007. –

Ч. 1 – 238 с.

182. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : [підручник] / В. М. Синьов. – НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2009. – Ч. 2. – 224 с.

183. Синьов В. М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії / В. М. Синьов. – К.: «МП Леся», 2010. – 779 с.

184. Синёв В. Н. Особенности нравственных представлений и социального поведения умственно отсталых подростков / В. Н. Синёв, А. П. Северов // Проблемы изменения и восстановления психической деятельности: Тезисы докладов к V Всесоюзному съезду психологов СССР. – М., 1977. – С. 148-149.

185. Синьов В. М. Тенденції розвитку освіти дітей з психофізичними вадами в Європі та Україні : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / В. М. Синьов / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Вип. ІХХ, ч. 1. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – С. 7 – 26.

186. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини: [підручник] / В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна. – К.: Знання, 2008. – 359 с.

187. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – С. 116-117.

188. Слободчиков В. И. Возрастная психология / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М: Школа пресс, 1999. – 384 с.

189. Современная семья и подготовка молодого поколения к семейной жизни. – Уфа, 1986. – 30 с.

190. Соколова Е. Т. Модификации теста Роршаха для диагностики нарушений семейного общения/ Е. Т. Соколова // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 145-150.

191. Соловьев И. М. Психология познавательной деятельности нормальных и аномальных детей / И. М. Соловьев. – М., 1966. – 230 с.

192. Соловьев Н. Я. Брак и семья сегодня / Н. Я. Соловьев. – Вильнюс : Минтис, 1977. – 226 с.

193. Сосюра Л. Я. Половое воспитание детей / Л. Я. Сосюра. – М., 1926. – 120 с.

194. Соціально-побутове орієнтування: програма для 5-10 спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей / [укладачі кандидати педагогічних наук: Н. Гіренко, Г. Мерсіянова]. – К., 2009. – 41 с.
195. Специальная педагогика: [учебн. пособие для студ. высш. пед. учебн. заведений] / Л. И. Аксенова, Б. А. Архипов, Л. И. Белякова и др. / [ред. Н. М. Назарова]. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 400 с.
196. Специальная психология: [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведен.] / В. И. Лубовский, Т. В. Розанова, Л. И. Солнцева и др./ [под ред. В. И. Лубовского]. – [2-е изд., испр.]. – М.: ИЦ «Академия», 2005. – 464 с.
197. Спеціальна педагогіка: понятійно-термінологічний словник / [укл.: В. І. Андрієнко, В. І. Бондар, Е. П. Гроза, В. М. Синьов та ін.] / [за ред. В. І. Бондаря]. – Луганськ: Альма матер, 2003. – 436 с.
198. Спеціальна психологія. Тексти: Ч.1.: навч. посібник. / [ред. М. П. Матвєєва, С. П. Миронова]. – Кам'янець-Подільський: Інформ.-вид. відділ Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, 1999. – 158 с.
199. Спеціальна психологія. Тексти: Ч.2.: навч. посібник. / [ред. М. П. Матвєєва, С. П. Миронова]. – Кам'янець-Подільський: Інформ.-вид. відділ Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, 2001. – 140 с.
200. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000 – 2009 років): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики/ Міністерство України у справах сімей, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. – Київ, 2011. – 224 с.
201. Субботский Е. В. Ребенок открывает мир / Е. В. Субботский. – М.: Просвещение, 1991. – 207 с.
202. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки становлення та розвиток (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.): [монографія] / М. О. Супрун. – К., 2005 – 328 с.
203. Сухарева Г. Е. Клинические лекции по психиатрии детского возраста (клиника олигофрении) / Г. Е. Сухарева. – М., 1965. – Т.3. – 335 с.
204. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека /

- В. А. Сухомлинский. – Киев: Рад. школа, 1975. – 236 с.
205. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.
206. Сучасна українська сім'я: медико-соціальні аспекти: [монографія] / Лісовський В. М., Шурма І. М., Коробчанський В. О., Лантух А. П., Вакуленко С. М., Мирошніченко М. С. – Х.: Майдан, 2009. – 268 с.
207. Сучасні методики психолого-педагогічної корекції поведінки дітей та підлітків: програма та навч.-метод. матеріали / М-во культури і туризму України, Харків. держ. акад. культури, Каф. соц. педагогіки; [уклад. Проскурняк О. І.]. – Харків: ХДАК, 2010. – 33 с.
208. Сысенко В. А. Устойчивость брака / В. А. Сысенко. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 199 с.
209. Тарасенко Н. В. Особенности усвоения нравственных норм учащимися вспомогательной школы / Н. В. Тарасенко, А. И. Капустин // Исследования познавательной деятельности учащихся вспомогательной школы. – М., 1980. – С. 64-72.
210. Терехина С. А. Образы родительской и будущей семьи у девочек-подростков с делинквентным поведением : автореф. дис. канд. психол. наук / С. А. Терехина. – М., 2006. – 21 с.
211. Тимошенко Л. Н. Воспитание старшеклассниц / Л. Н. Тимошенко. – М.: Просвещение, 1983. – 144 с.
212. Тимошенко Л. Н. Воспитание старшеклассниц / Л. Н. Тимошенко. – М.: Просвещение, 1990. – 191 с.
213. Титова О. В. Формирование пространственных представлений у умственно отсталых младших школьников с тяжелыми проявлениями детского церебрального паралича : автореф. дис. канд. пед. наук. / О. В. Титова – М., 2002. – 19 с.
214. Торгомян Л. В. Сочетание эстетического и этического в воспитании старшеклассниц в плане подготовки их к личной жизни : автореф. дис. канд. пед. наук. – Ереван, 1987. – 16 с.
215. Трубина Е. Н. Формирование нравственных представлений средствами

- музыки у младших школьников с умственной отсталостью : автореф. дис. канд. пед. наук. / Е. Н. Трубина. – Екатеринбург, 2011. – 22 с.
216. Трухин И. А. Будущему семьянину / И. А. Трухин. – К.: Рад. шк., 1987. – 272 с.
217. Уильям Г. Мастерс Основы сексологии (HUMAN SEXUALITY) / Уильям Г. Мастерс, Вирджиния Э. Джонсон, Роберт К. Колодни. – М., 1998. – 692 с.
218. Урбанович Л. Воспитание у старшеклассников ценностного отношения к семье / Л. Урбанович // Воспитание школьника. – 2008. – № 1. – С. 45-49.
219. Уткин Э. А. Сборник ситуационных задач, деловых и психологических игр / Э. А. Уткин. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 184 с.
220. Феоктистова Н. В. Индивидуальный подход к старшеклассникам в подготовке их к семейной жизни : дисс. канд. пед. наук / Н. В. Феоклистова. – К., 1991. – 154 с.
221. Фомичева Л. И. Развитие воображения у детей с нарушениями слуха // Коррекционное обучение и воспитание детей с нарушениями слуха и речи / [под ред. Е. Ф. Собонович]. – К.: КГПИ им.А.М.Горького, 1989. – С. 61-71.
222. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М., 1989. – 247 с.
223. Харган Г. Підготовка старшокласників до сімейного життя: тренінги / Г. Харган / [упоряд. В. Снігульська]. – К.: Видавничча група «Шк. світ», 2015. – С. 14-18.
224. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР / А. Г. Харчев. – М.: Мысль, 1979. – 367 с.
225. Харчев А. Г. Быт и семья в социалистическом обществе / А. Г. Харчев. – Л.: Знание, 1968. – 40 с.
226. Хоменко И. Семья как педагогическая система и партнер школы / И. Хоменко // Народное образование. – 2009. – № 8. – С. 123-127.
227. Хоментаскас Г. Семья глазами ребенка / Г. Хоментаскас. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 224 с.
228. Хохліна О. П. Особистісний розвиток розумово відсталих молодших школярів у сім'ї / Діти з особливими потребами у початковій школі: поради

- батькам: Книга 3 / Л. С. Вавіна, А. М. Висоцька, В. В. Жук та ін. / [ред.: В. І. Бондар, В. В. Засенко]. – К.: Наук.світ, 2006. – С. 63-93.
229. Хрестоматия: Семейная психотерапия. СПб: Речь; 2000. – 508 с.
230. Хрипкова А. Г. В семье растут сын и дочь: [книга для учителя] / А. Г. Хрипкова, Д. В. Колесов. – М., 1985. – 159 с.
231. Цельмер З. На всю жизнь. Психология семейной жизни / З. Цельмер. – М.: Шанс, 1992. – 124 с.
232. Чередниченко В. И. Прикасаюсь к будущему: из опыта преподавания / В. И. Чередниченко. – ЭИПСЖ. – М.: Просвещения, 1989. – 92 с.
233. Шалимов В. Ф. Катамнестическое изучение олигофренов / В. Ф. Шалимов // Дефектология. – 1970. – №4. – С. 26-32.
234. Шапиро Б. Ю. Психолого-педагогические аспекты подготовки молодежи к семейной жизни / Б. Ю Шапиро. – М.: «Знание», 1983. – 2008 с.
235. Шаумаров Г. Б. Социально-психологические проблемы молодой семьи выпускников специальной школы для детей с задержкой психического развития : автореф. док. псих. наук / Г. Б. Шаумаров. – М., 1990. – 25 с.
236. Шеремет М. К. Некоторые аспекты формирования личности слабослышающего ребенка в процессе подготовки к школе // Вопросы формирования всесторонне развитой личности / [под ред. М. К. Шеремет, С. М. Чемортан, А. И. Силвестру]. – Кишинев: Знание, 1980. – С. 12-24.
237. Шиф Ж. И. К вопросу о конкретности мышления детей-олигофренов / Ж. И. Шиф // Проблемы психологии умственно отсталых детей (Мат. XVIII международного психологического конгресса) / [под ред. Т. А. Власовой, В. И. Лубовского, Л. И. Солнцевой]. – М., 1966. – С. 20-24.
238. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
239. Шнейдер Л. Б. Основы семейной психологии / Л. Б. Шнейдер. – М., 2005. – С. 122-119.
240. Щербатых Ю. В. Общая психология / Ю. В. Щербатых. – СПб.: Питер Пресс, 2008. – 272 с.
241. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи /

- Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – (Серия «Мастера психологии»). – СПб.: Питер, 1999. – 656 с.
242. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Эйдемиллер Э. Г., Александрова Н. В., Юстицкий В. В. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
243. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – Л.: Медицина, 1990. – 192 с.
244. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. с М.: Педагогика. 1989. – 495 с.
245. Энциклопедический социологический словарь / [общ. ред. Осипова Г. В.]. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 663-665.
246. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб., 1996. – 416 с.
247. Этика и психология семейной жизни. Типовая программа для учащихся старших классов средней школы. – М., 1986. – 31 с.
248. Юркевич Н. Г. Советская семья. Функции и условия стабильности / Н. Г. Юркевич. – Мн., 1970. – 208 с.
249. Юсупова Х. Г. Семья как важнейший социальный институт / Х. Г. Юсупова // Начальная школа. – 2009. – № 7. – С. 17-19.
250. Юферева Т. И. Образы мужчин и женщин в сознании подростков / Т. И. Юферева // Вопросы психологи. – Л., 1995. – №3. – С. 84-90.
251. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника / П. М. Якобсон. – М., 1966. – 291 с.
252. American Psychiatric Association : Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-III-R), 3th ed. – Washington, DC : American Psychiatric Association, 1987. – 856 p.
253. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. 4th ed. – Washington, DC : American Psychiatric Association, 1994. – P. 83-85.
254. Baumrind D. Parenting styles and adolescent development. In R. Lerner, A. C. Peterson, & J. 1991. – 204 p.
255. Bardewick J. M., Douvan E. Ambivalence: the socialization of woman. // V. Gornick, B. L. Moran (Eds) Woman in Sexist Society. N.Y., 1971.

256. Bardewick J. M. *Psychology of the Woman: a Study of Bio-cultural conflict.* – N.Y., 1971. – 269 p.
257. Barker Ph. *Basic Family Therapy.* – London: Granada, 1981. – P. 214.
258. Burgess E. W. *The Family in a Changing Society.* *Amer. Journ. Sociol.* – Vol. 53. – P. 250.
259. Byng-Hall J. *Family myths as defense in conjoint therapy.* // *British journal of medical psychology.* – 1973. – V. 46. – P. 3-4.
260. Constantinople A. *Sex-role acquisition: in search of the elephant.* – *Sex Roles,* – 1979. – Vol 5. – P. 121-134.
261. Cook G. A. *George Herbert Mead: the making of social pragmatist / G. A. Cook.* – University of Illinois Press, 1993. – P. 4.
262. Judi Hall. *Sexual Behavior. g.Wortis Mental Retardation.* – Vol.6. – New Yoik, 1974. – P. 93-126.
263. Holland J. L. *You and Your Carrer / J. L. Holland.* – N.-Y.: Psychological Assessment Resources, Inc., 1994. – 36 p.
264. Feingold B. F. *Hyperkinesis and learning disabilities linked to artificial food flavors and colors / B. F. Feingold // Am. J. Nurs.* – 1975. – Vol. 65. – P. 793-803.
265. Ferreira A. J. *Family myth and homeostasis // ARCH. gen. psychiatry.* – 1963. – 19 p.
266. Kreutner A. K. *Sexuality, Fertility, and the problem of Menstruation in Mentally Retarded Adolescents.* *Pediatric Clinic of Nourth America.* – Vol.28, №2, – 1981. – P. 66-82.
267. Morgan L. H. *Ancient Society.* – London, 1877. – P. 146-151.
268. Rosenberg P. B. *Attention deficit disorder and hyperactivity / P. B. Rosenberg // Indian J. Ped.* – 1990. – Vol.57. – № 3. – P. 353-360.
269. Web site Prosecutor General`s Office Ukrain: [Електронний ресурс] http://www.gp.gov.ua/ua/konstitution_zakoni_ukraine.html

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для практичних психологів

Бланк відповідей:

1. Чи вважаєте Ви за необхідне підготовку розумово відсталих учнів до майбутнього сімейного життя в умовах Вашого навчального закладу?

- Так.
- Можливо, але це не обов'язково.
- Ні.

Обґрунтуйте свою точку зору _____

2. Чи заплановано в плані виховної роботи Вашої школи заходи, присвячені розв'язанню даної проблеми? _____

Якщо так, то які _____

3. Яку роботу з сімейного виховання здійснюють вчителі та вихователі Вашої школи? _____

4. Чи приділяється увага сімейному вихованню в роботі психологічної служби Вашої школи _____

Якщо так, то опишіть, які теми та форми роботи Ви використовуєте в рамках сімейного виховання розумово відсталих учнів:

У психодіагностичній роботі _____

У консультативній роботі _____

У корекційно-відновлювальній та розвивальній роботі _____

У психологічній просвіті _____

5. З якими проблемами Ви стикаєтесь в процесі сімейного виховання учнів? _____

6. Який вік Ви вважаєте сприятливим для підготовки розумово відсталих учнів до сімейного життя? _____

7. Як часто (скільки разів на 1 місяць) до Вас звертаються старшокласники з проблемою взаємостосунків з батьками та іншими членами родини? _____

8. Як часто (скільки разів на 1 місяць) до Вас звертаються старшокласники з проблемою взаємостосунків з протилежною статтю? _____

9. Хто частіше звертається з даними проблемами – хлопці чи дівчата? _____

10. З якими питаннями частіше звертаються підлітки? _____

11. Який відсоток батьків виявляє стійкий інтерес до навчально-виховного процесу своїх дітей в школі? _____

12. Вкажіть відсоток усіх учнів Вашої школи, які виховуються в сім'ї:

- благополучній (батьки морально стійкі, володіють культурою виховання, емоційна атмосфера сім'ї позитивна) _____

- педагогічно некомпетентній (батьки не володіють культурою виховання, батьки байдуже ставляться до питань виховання власної дитини, емоційна атмосфера сім'ї відносно позитивна) _____

- аморальній (батьки вступають в протиріччя вже не тільки у відносинах один з одним, але і з нормами моралі і правилами моральної поведінки в цілому, дитина бездоглядна, відсутня єдність вимог, низька обізнаність про інтереси та поведінку дитини в школі і поза неї)

- асоціальній (жорстока поведінка по відношенню до дитини, систематичні фізичні покарання, батьки ведуть аморальний спосіб життя: пиячать, мають судимість, вихованням дітей не займаються) _____

- конфліктній (у сім'ї неблагополучна емоційна атмосфера, між батьками постійні конфлікти, батьки дратівливі, жорстокі, нетерпимі) _____

13. Вкажіть відсоток учнів, які виховуються в неповних сім'ях

14. Опишіть, як складається доля ваших випускників – який відсоток колишніх учнів Вашої школи має власні родини та який тип сімейних стосунків у них переважає? _____

Анкета «Сімейна»

1. Що таке сім'я?
2. Скільки членів Вашої сім'ї (з ким Ви живете)?
3. Чи є у Вас брати чи сестри?
4. Ви хочете в майбутньому мати власну сім'ю?
5. Як Ви вважаєте, в якому віці необхідно створювати сім'ю?
6. Чому люди створюють сім'ю?
7. Яка мета шлюбу?
8. Який, на вашу думку, повинен бути склад сучасної сім'ї?
9. Яким повинен бути Ваш майбутній чоловік? / Якою має бути Ваша майбутня дружина?
10. Якою Ви будете дружиною? / Яким Ви будете чоловіком?
11. Ви хочете мати дітей? Якщо так то скільки?
12. Хто, на Вашу думку, повинен бути головою сім'ї?
13. Хто повинен займатися вихованням дітей?
14. Хто повинен займатися домашнім господарством?
15. Хто повинен вести сімейний бюджет?
16. Які обов'язки в сім'ї повинен виконувати чоловік?
17. Які обов'язки в сім'ї повинна виконувати дружина?
18. Як Ви вважаєте, які якості повинен мати ідеальний чоловік?
19. Як Ви вважаєте, які якості повинна мати ідеальна дружина?
20. Що необхідно для нормального існування сім'ї?
21. Що потрібно для того, щоб сім'я була щаслива?

Анкета «Функції сучасної сім'ї»

Інструкція: «Вкажи, погоджуєшся ти, чи ні з нижче наведеними судженнями».

Бланк відповідей:

№	Судження	«Так»	«Ні»
1	Подружжя повинно заробляти гроші.		
2	В сім'ї повинен бути лідер до якого всі прислухаються.		
3	У подружжя повинні бути діти.		
4	Для подружжя важлива гармонія в інтимних стосунках.		
5	Батьки повинні приділяти велику увагу вихованню своїх дітей.		
6	Сім'я разом повинна проводити спільне дозвілля.		
7	В родині обов'язково повинні бути власні сімейні традиції (напр. вечеряти разом всією сім'єю; святкувати сімейні свята; кожна неділю влаштовувати частування в гостях у бабусі та ін.)		
8	Всі члени сім'ї повинні емоційно підтримувати один одного.		
9	Члени родини повинні доглядати власне житло.		
10	Всі члени сім'ї повинні дотримуватись моральних норм.		
11	Подружжя повинно продовжувати свій рід.		
12	Інтимні стосунки між чоловіком та дружиною необхідні не тільки для народження дітей.		
13	І батько, і мати повинні цікавитись успіхами дитини в школі.		
14	Подружжя повинно разом проводити час із спільними друзями.		
15	Вся сім'я разом кожного літа повинна влаштовувати відпочинок.		
16	Всі члени сім'ї повинні допомагати один одному.		

Методика «Розподіл лідерства в сім'ї»

Інструкція: Вкажи хто, на твою думку, повинен виконувати в сім'ї кожну з наведених нижче обов'язків: тільки дружина, тільки чоловік, дружина та чоловік разом?

Бланк відповідей:

Обов'язки	Тільки дружина	Дружина та чоловік разом	Тільки чоловік
Купівля продуктів харчування			
Приготування їжі			
Прибирання квартири			
Прання			
Ремонт			
Ігри та заняття з дітьми			
Організація дозвілля			

Методика «Розв’язання сімейних конфліктних ситуацій»

Інструкція: «Перед тобою на картці зображено сімейний конфлікт (пояснюється суть конфлікту). Як би ти його вирішив(ла)?».

Проведення: перед учнем по черзі викладається 6 карток із різними сюжетами сімейних конфліктів.

Картка № 1. Сюжет: Дружина прибирає вдома і просить чоловіка винести сміття. Чоловік відмовляється це робити, так як читає газету.

Картка № 2. Сюжет: Чоловік з ранку попросив дружину оплатити в банку плату за квартирні послуги. Повернувшись з роботи чоловік дізнався, що дружина забула виконати його прохання.

Картка № 3. Сюжет: Сьогодні 1 липня – День захисту дітей. Батьки пообіцяли своїй дитині, що відвідують парк атракціонів. Але і батько, і мати зайняті домашніми справами і не можуть вирішити хто все ж таки піде гуляти з дитиною.

Картка № 4. Сюжет: Чоловік хоче провести вечір із друзями та подивитися з ними футбол, але дружина на вечір запланувала зробити різні домашні справи, при виконанні яких їй знадобиться допомога чоловіка.

Картка № 5. Сюжет: Коли дружина повернулась додому з торговельного центру, повідомила чоловіка, що хоче купити нові черевики. Проте, чоловік не схвалює цього придбання, адже у дружини вже є чудова пара взуття.

Картка № 6. Сюжет: Чоловік і дружина сваряться між собою. Дитина стає очевидцем конфлікту батьків.

Дослідник заносить відповіді учнів до бланку відповідей.

Бланк відповідей:

№ Карток з зображенням конфліктів	Відповіді учнів	Способи вирішення конфлікту			
		Конкуренція	Подавлення	Находження компромісу	Уникнення конфлікту
Картка № 1.					
Картка № 2.					
Картка № 3.					
Картка № 4.					
Картка № 5.					
Картка № 6.					

Методика «Батьківські обов'язки»

Інструкція: «Виділи з наведених варіантів батьківських обов'язків, які повинен виконувати чоловік, а які дружина». Проведення: перед учнем по черзі викладається 12 карток, на яких зображено різні варіанти батьківських обов'язків.

Картка №1 Годувати дитину.

Картка №2 Робити з дитиною домашні завдання.

Картка №3 Водити дитину до дитячого парку розваг.

Картка №4 Навчати дитину допомагати молодшим.

Картка №5 Відводити та забирати дитину з дитячого садку.

Картка №6 Водити дитину до планетарію, театру.

Картка №7 Одягати дитину.

Картка №8 Вчити дитину читати.

Картка №9 Організувати День народження дитини.

Картка №10 Навчати уступати місце в тролейбусі людям похилого віку.

Картка №11 Відвідувати батьківські збори.

Картка №12 Возити дитину на різноманітні екскурсії та водити в музеї.

Дослідник заносить відповіді учнів до бланку:

№ карток з батьківськими обов'язками	Відповіді учнів	Відповіді		
		Чоловік	Дружина	Обидва
Картка №1				
Картка №2				
Картка №3				
Картка №4				
Картка №5				
Картка №6				
Картка №7				
Картка №8				
Картка №9				
Картка №10				
Картка №11				
Картка №12				

Методика «Стилі виховання дітей»

Інструкція: «Обґрунтуй, як би ти вирішив представлені педагогічні ситуації, які можуть виникати в процесі виховання дитини».

Варіанти педагогічних ситуацій:

1. У Вас є бажання записати дитину в гурток малювання, а дитина бажає займатися танцями. Як Ви вчините?
2. Дитина отримала низьку оцінку за контрольну роботу. Яка буде у Вас реакція?
3. Ваша дитина пішла після школи гуляти з друзями і повернулася на дві години пізніше домовленого часу. Яка буде у Вас реакція?
4. Ви прийшли з дитиною в магазин. Дитина підходить до вітрини з іграшками, обирає найдорожчу і просить її купити. Як Ви вчините?
5. Ваша дитина не прислухалась до Вашої поради і самостійно прийняла рішення який подарунок подарувати однокласниці на День Народження. Яка буде у Вас реакція?

Дослідник заносить відповіді учнів до бланку:

№ Карток з зображенням педагогічних ситуацій	Відповіді учнів	Стилі виховання дітей			
		Гіперопіка	Авторитарний	Ліберальний	Демократичний
Картка № 1.					
Картка № 2.					
Картка № 3.					
Картка № 4.					
Картка № 5.					

Адаптована методика Т. Демидової

«Складові елементи щасливого сімейного життя»

Інструкція: «Оціни важливість кожного з наведених нижче складових елементів щасливого сімейного життя від 0 до 3, де:

0 – неважливий елемент щасливого сімейного життя;

1 – не дуже важливий;

2 – важливий, але не головний;

3 – необхідний елемент щасливого сімейного життя».

Бланк відповідей:

№	Складові елементи щасливого сімейного життя	Оцінка			
		0	1	2	3
1.	Кохання між подружжям				
2.	Взаєморозуміння між подружжям				
3.	Можливість частіше займатися своїм улюбленим хобі				
4.	Наявність дітей в сім'ї				
5.	Можливість самостійно примати рішення				
6.	Можливість частіше гуляти із своїми подругами/друзями				
7.	Гармонія в інтимних відносинах				
8.	Можливість з'ясувати стосунки з чоловіком/дружиною у зручний час				
9.	Матеріальне благополуччя				
10.	Наявність улюбленої роботи				

Адаптована методика С. Ковальова

«Розподіл обов'язків у сім'ї»

Інструкція: «Вкажіть хто, на вашу думку, повинен виконувати в сім'ї кожен з наведених нижче обов'язків».

Бланк відповідей:

Обов'язки	Тільки дружина	Дружина та чоловік разом	Тільки чоловік
Купівля продуктів харчування			
Приготування їжі			
Прибирання квартири			
Прання			
Ремонт			
Ігри та заняття з дітьми			
Організація дозвілля			

Модифікація проєктивної методики

Л. Кормана – малюнок «Моя майбутня сім'я»

Інструкція: «Намалюй, будь ласка, свою майбутню сім'ю».

Діагностична процедура:

Для дослідження необхідні: аркуш білого паперу, шість кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий), ластик.

При виконанні завдання слід відзначати в протоколі:

- а) послідовність малювання деталей;
- б) спонтанні коментарі дитини;
- в) емоційні реакції та їх зв'язок з зображуваним змістом.

Після виконання завдання треба прагнути отримати максимум інформації вербальним шляхом.

Приклад питань:

- Скажи, хто тут намальований?
- Кого тобі було намалювати важко?
- Чому цей член родини був намальований останнім?
- Ти би хотів когось прибрати із свого малюнку?
- Чи всіх членів родини ти намалював?

Модифікація проєктивної методики

Л. Кормана – малюнок «Моя сім'я»

Інструкція: «Намалюй, будь ласка, свою сім'ю».

Діагностична процедура:

Для дослідження необхідні: аркуш білого паперу, шість кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий), ластик.

При виконанні завдання слід відзначати в протоколі:

- а) послідовність малювання деталей;
- б) паузи більше 15 секунд;
- в) стирання деталей;
- г) спонтанні коментарі дитини;
- д) емоційні реакції та їх зв'язок з зображуваним змістом.

Після виконання завдання треба прагнути отримати максимум інформації вербальним шляхом.

Приклад питань:

- Скажи, хто тут намальований?
- Кого тобі було намалювати важко?
- Чому цей член родини був намальований останнім?
- Ти би хотів когось прибрати із свого малюнку?
- Чи всіх членів родини ти намалював?

Адаптована методика Т. Демидової
«Приклад батьків для майбутньої сім'ї»

Інструкція: «Вкажи, погоджуєшся ти, чи ні з нижче наведеними судженнями».

Бланк відповідей:

№ Судження	«Так»	«Ні»
1. Я хочу перейняти досвід сімейних відносин у своїх батьків у майбутньому.		
2. Я хочу , щоб моя майбутня сім'я була схожа на сім'ю моїх батьків.		
3. Я відчуваю прихильність до батьків .		
4. Мої батьки вміють залагоджувати виникли між ними розбіжності.		
5. Мої батьки добре розуміють один одного.		
6. Я задоволений (а) взаємовідносинами з моїми батьками.		
7. Сім'я батьків є для мене прикладом .		
8. Я хочу , щоб мій чоловік був схожий на мого батька. / Я хочу , щоб моя дружина була схожа на мою маму.		
9. Я хочу бути схожою на мою маму. / Я хочу бути схожим на мого батька.		
10. У нашій сім'ї рідко виникають конфлікти.		
11. Батьки приділяли мені багато часу в дитинстві.		

Адаптована методика Б. Алексєєва

«Вираження фемінної та маскулінної поведінки»

Інструкція: «Дай відповідь «так» або «ні» на запропоновані твердження».

Бланк відповідей:

№	Судження (варіант для дівчат)	Судження (варіант для хлопців)	Варіанти відповіді	
			Так	Ні
1	Віддаєте перевагу суспільству дівчаток (жінок)	Віддаєте перевагу суспільству хлопчиків (чоловіків)		
2	Віддаєте перевагу суспільству хлопчиків (чоловіків)	Віддаєте перевагу суспільству дівчаток (жінок)		
3	Суспільство дівчаток (жінок) Вам нецікаве	Суспільство хлопчиків (чоловіків) Вам нецікаве		
4	-	-		
5	-	-		
6	Раніше Вас вважали бешкетницею, а пізніше рішучою людиною	Вас оцінюють як м'якого, ласкавого, прив'язаного до будинку		
7	Подобаються рухливі ігри, спортивні заняття	Подобаються рухливі ігри, спортивні заняття		
8	Подобається шити , готувати	Подобається шити , готувати		
9	Ви впевнені в собі, можете захистити себе, заступаєтесь за товаришів (подруг)	Відчуваєте неприйняття хлоп'ячої метушні, бійок; силові вирішення проблем для Вас чужі		
10	У поведінці проявляється підвищена сентиментальність і невпевненість у собі	У поведінці проявляється підвищена сентиментальність і невпевненість у собі		
11	Не любите користуватися косметикою	Траплялося користуватися косметикою		
12	Віддаєте перевагу одягу типу «унісекс»	Доводилося надягати жіночий одяг і прикраси		

Модифікована проективна методика

Г. Маховір – малюнок «Намалюй людину своєї та іншої статі»

Інструкція: «На окремих аркушах намалюй, будь ласка, людину своєї та іншої статі». Для дослідження необхідні: два аркуша білого паперу, простий олівець, ластик.

При аналізі враховується зображення наступних статевих ознак намальованих чоловіка та жінки:

1 – відповідність особливостей фігури статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків широкі плечі та згладжена талія; у жінок маленькі плечі та округлі стегна);

2 – відповідність одягу та аксесуарів статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків – брюки, сорочка, шорти, портфель; у жінок – плаття, спідниця, блуза, сумочка, прикраси);

3 – відповідність зовнішнього вигляду статі, яка зображена на малюнку (у чоловіків – коротке волосся або просто чубчик, у жінок – коси, довге волосся, бантики, наявність макіяжу);

4 – відповідність статевих ознак у намальованих чоловіків чи жінок (первинні та вторинні статеві ознаки).

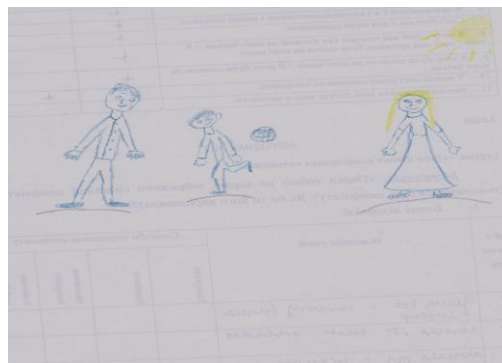
Після виконання завдання треба прагнути отримати максимум інформації вербальним шляхом.

Зразки малюнків розумово відсталих підлітків 12-13 років та 14-15 років на теми «Моя майбутня сім'я» та «Моя сім'я»

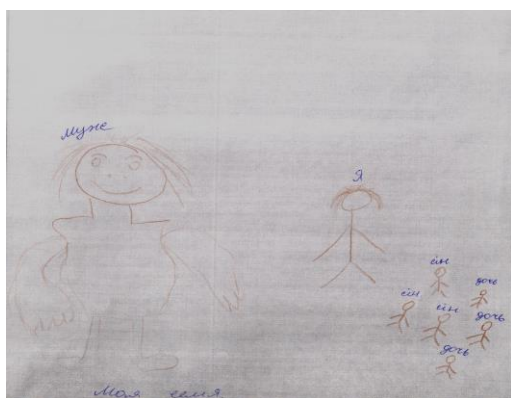
Малюнок «Моя майбутня сім'я»

Артем, 13 років

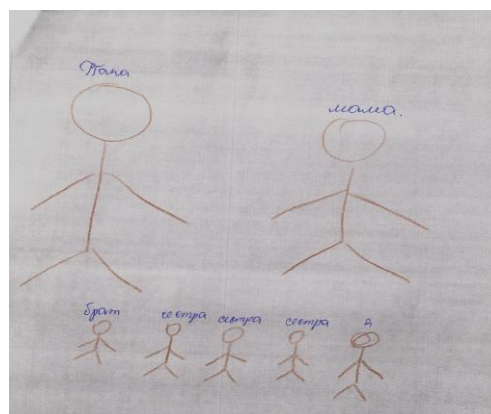
Малюнок «Моя сім'я»

Артем, 13 років

Малюнок «Моя майбутня сім'я»

Вікторія, 15 років

Малюнок «Моя сім'я»

Вікторія, 15 років

Малюнок «Моя майбутня сім'я»

Вікторія, 14 років

Малюнок «Моя сім'я»

Вікторія, 14 років

Малюнок «Моя майбутня сім'я»

Олена, 15 років

Малюнок «Моя сім'я»

Олена, 15 років

Малюнок «Моя майбутня сім'я»

Анастасія, 13 років

Малюнок «Моя сім'я»

Анастасія, 13 років

Малюнок «Моя майбутня сім'я»

Ірина, 12 років

Малюнок «Моя сім'я»

Владислав, 12 років

Малюнок «Моя майбутня сім'я»

Владислав, 12 років

Малюнок «Моя сім'я»

Владислав, 12 років

**Психокорекційна програма «Моя майбутня сім'я»
для учнів 8 – 9-х класів спеціальної школи**

Заняття 1

Тема: «Ознайомче заняття. Сім'я – основа суспільства».

Мета: ознайомити учасників групи з цілями комплексної програми «Я майбутній сім'янин», розробити основні правила поведінки на заняттях, розширити знання розумово відсталих підлітків про поняття «сім'я», формувати уявлення про майбутню сім'ю.

Обладнання: комп'ютер, проектор, мультимедійний екран.

Необхідний матеріал: аркуші паперу, ватман, ручки, кольорові олівці, маркери.

Зміст заняття:

1. Вітання.

Ведучий разом з учасниками групи вигадують традиційну для кожної зустрічі процедуру вітання.

2. Розробка правил поведінки на заняттях.

Правила розробляються всіма учасниками групи та фіксуються на ватмані.

3. Вправа: «Прикметник на першу літеру імені».

Мета: зняти тривожність, спонукати учасників групи до працездатності.

Кожен учасник називає своє ім'я та підбирає на першу літеру свого імені прикметник, який якийсь його характеризує, відображає якісь особливості його характеру, його індивідуальності. Наприклад: «Я Дарина. Я добра».

4. Інформаційна частина.

Ведучий розповідає учасникам групи, про загальну мету їхніх зустрічей і особливості роботи на них. Відповідає на питання підлітків.

Перед початком обговорення, ведучий пропонує учасникам групи подивитися мультимедійну презентацію на тему «Сімейний фотоальбом».

Далі ведучий починає спільне обговорення у формі «круглого столу» таких питань, як:

- *Що було зображено на фотографіях?*
- *Які фотографії вам сподобались? Чому?*
- *Чи щасливі були люди, зображені на фотографіях?*
- *Що таке сім'я?*
- *Для чого люди створюють сім'ю?*
- *Чи важливо для людини створення сім'ї?*
- *Чим для вас є сім'я?*
- *Хотіли би ви у майбутньому створити власну сім'ю?*

Під час обговорення ведучому необхідно залучати всіх учасників групи та надавати їм можливість висловити свої думки і робити висновки.

Корисна інформація поєднана з мультимедійним трансляванням (опорний конспект для практичного психолога):

Любов і свідомий підхід до створення сім'ї... Чи сумісні вони? Чи існують правила, дотримуючись яких можна побудувати щасливу сім'ю? Чи потрібна взагалі родина в сучасному суспільстві?

Безумовно, сім'я потрібна кожному. У родинному колі людина розвивається найбільш повно й усебічно. Саме в сім'ї створюється і поширюється простір любові.

Сім'я – це заснована на шлюбі та кровній спорідненості група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Це поняття визначається в українській мові і словом родина. Водночас родиною може називатися і спорідненість кількох сімей, що живуть окремо.

Кожна людина протягом свого життя, як правило, є членом двох сімей: батьківської, з якої вона виходить, і тієї, що створює сама. На життя в сім'ї батьків припадають періоди приблизно до юнацького віку. У період заможжя людина поступово набуває самостійності. Чим далі, тим більше життєвого,

професійного й соціального досвіду накопичує особистість, і все більшу роль для неї відіграє сім'я.

Сім'я – це унікальний соціальний інститут, першооснова духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. Вона пов'язана з усіма сферами життєдіяльності людини. Повноцінне життя можливе лише в родині. Соціальний інститут сім'ї є основним у суспільстві, він формує наступні покоління та виховує інтелектуально розвинену, духовно й морально зрілу особистість, що забезпечує розвиток і процвітання кожного громадянина та всієї держави.

В умовах постійних демографічних і соціальних змін в Україні (зростання кількості розлучень, самотніх людей, перевищення смертності над народжуваністю) втрачаються сімейні цінності, руйнуються відносини, підвищується ризик розлучень, знижується вага виховної функції сім'ї. За останні 10 років соціально-економічне становище сім'ї в Україні значно погіршилося. Це призвело до появи низки негативних явищ: низької народжуваності, збільшення випадків насильства в сім'ї, недостатнього рівня виконання батьківських обов'язків, що, відповідно, веде до великої кількості розлучень, збільшення числа неповних сімей, позашлюбної народжуваності, масового поширення соціального сирітства.

Сьогодні, як ніколи, у суспільстві усвідомлюється соціальна цінність сім'ї. Родинне виховання є могутнім джерелом народного світогляду, національного духу, високої моральності, трудового гарту, громадянського змушнення. Родина – це природний центр найглибших людських почуттів: тут народжується й поглиблюється любов до матері й батька, бабусі й дідуся, роду й народу, пошана до рідної мови, історії, культури.

5. Розминка – вправа «Молекули».

Мета: фізична розминка та підвищення учасників групи.

Підліткам пропонується уявити себе атомами, які повинні постійно рухатися і об'єднуватися в молекули. Число атомів у молекулі може бути різне,

воно визначається тим, яке число називає ведучий. Ведучий повинен показати приклад, як виглядають атоми та молекули.

Вправа починається з того, що всі учасники починають швидко рухатися. Після того, як ведучий називає цифру, наприклад 3, атоми повинні об'єднатися в молекули по три атома в кожен.

Після виконання вправи учасникам групи задаються наступні питання:

- Як ви себе відчуваєте?

- Який у вас зараз настрій?

6. Арттерапевтична вправа «Моя майбутня сім'я».

Мета: Формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків.

Кожному учню видається аркуш формату А4 та кольорові олівці і пропонується намалювати свою майбутню родину такою, як вони її уявляють. Учасникам групи регламентується певний час на виконання малюнку. Після того, як всі учні завершать, кожен учасник групи презентує свій малюнок. Проводиться спільне обговорення таких питань: «— Чи важко вам було уявити майбутню сім'ю?», «— В чому виникли труднощі?», «— Чи хочеться комусь змінити свій малюнок?», «— Щоб ви додали на своїх малюнках?» та ін.

7. Рефлексія та підведення підсумків заняття.

Кожен учасник групи висловлює свої думки з приводу проведеного заняття, розповідає про свій настрій. Ведучий проводить резюмування заняття.

8. Процедура прощання.

Учасники групи разом з ведучим вигадують традиційну для всіх занять процедуру прощання.

Заняття 2

Тема: «Особливості взаємовідносин між хлопцями і дівчатами».

Мета: сформувати у хлопців і дівчат навички спілкування з однолітками протилежної статті, розширити знання розумово відсталих підлітків про відмінності між хлопцями і дівчатами та про стосунки між ними, виховувати прагнення виконувати правила ввічливого спілкування з представниками протилежної статті.

Обладнання: комп'ютер, проектор, мультимедійний екран.

Необхідний матеріал: аркуші паперу формату А4, ручки.

Зміст заняття:

1. Вітання.

Проведення традиційної процедури вітання.

2. Вправа: «Комплімент».

Мета: створення позитивної атмосфери в групі, формування навичок спілкування з протилежною статтю.

Хлопці по черзі повинні сказати по одному компліменту кожній присутній дівчині. А слідом дівчата по черзі повинні сказати компліменти кожному хлопцю.

По закінченню вправи, учасники групи відповідають на питання:

- 1) Чи сподобалося вам говорити компліменти людині протилежної статі?
- 2) Чи сподобалося вам слухати компліменти в свою адресу?
- 3) Які труднощі у вас виникали при виконанні даної вправи? Чому?

3. Інформаційна частина.

Спочатку даної частини заняття ведучий проводить мозковий штурм на тему «Що нам не подобається у протилежній статі?». Ведучий дає учасникам групи наступну інструкцію:

«Зараз хлопці повинні перейти на одну сторону кімнати і разом поміркувати на тему «Що нам не подобається в дівчатах?», після чого записати свої думки на аркуші паперу. Дівчата переходять на другий бік кімнати, також записують свої думки на тему – «Що нам не подобається у хлопцях?». Записуйте все, що викликає неприйняття у зовнішності, рисах характеру, поведінці. Але

підкреслюю, що йдеться про дівчат і хлопців загалом, а не про конкретного вашого знайомого».

Після виконання завдання хлопці і дівчата презентують свої думки. Ведучий просить хлопців і дівчат пояснити, чому їм не подобаються ті чи інші якості у представників протилежної статі.

Далі ведучий пропонує учасникам групи провести бесіду на тему «Чому ми різні?», в якій розкриває такі питання, як відмінності між дівчатами і хлопцями, особливості стосунків між протилежними статями.

Корисна інформація поєднана з мультимедійним трансляванням (опорний конспект для практичного психолога):

Так створений світ, що в ньому є чоловіки і жінки, дівчата і хлопці. Ми маємо багато схожого, подібного, але й багато відмінного. І це стосується не лише зовнішності, будови організму, а й поведінки, інтересів, характеру. Деяко з цього закладено в нас від природи, інше – результат виховання. Батьки дівчинку і хлопчика виховують по-різному, та й оточення по-різному ставиться до хлопців і дівчат, очікують від них певних реакцій та поведінки, залежно від статі. Згадайте, які іграшки купують хлопчикам – це машинки, зброя, конструктори. А дівчаткам – ляльки, посуд, меблі та інші іграшки, які вважаються дівочими.

Проте, деякі відмінності у нас від природи. Чоловіки фізично сильніші й витриваліші. Але бувають і винятки. Якщо дівчинка спортивна, займається фізкультурою, вона може бути сильнішою та витривалішою за свого ровесника, який цілодобово просиджує за комп'ютером та ігнорує спортивні заняття і фізичну працю. Ось наприклад, на фізкультурі та в спорті нормативи для дівчат легші, ніж для хлопців, це пов'язано з природною будовою тіла. У поведінці від хлопців очікують прояви сміливості, витримки, рішучості, впевненості, мужності, а від дівчат – ніжності, лагідності, поступливості, доброти. І ці риси також виховує соціум.

Крім того, в нашому суспільстві існують певні стереотипи розподілу ролей на жіночі й чоловічі. Чи знаєте ви, які? Так, чоловік у нас традиційно – голова сім'ї, заробляє гроші, забезпечує, захищає родину, а ввечері відпочиває на дивані

перед телевізором. А жінка – берегиня домашнього вогнища, готує, пере, прибирає, виховує дітей, обслуговує. Як ви вважаєте, чи доречно це на сьогоднішній день? (Учасники групи висловлюють свої думки.) Останнім часом такі стереотипи багато в чому руйнуються, наближаються до європейських. Але людству відомі приклади деяких культур, де все навпаки – чоловіки сидять удома, готують, перуть, дбають про дітей, а жінки – здобувають усе необхідне.

Проте у нас є і багато схожого – і дівчата, і хлопці можуть бути розумними й не дуже, слухняними і впертими, веселими і сумними, товариськими і замкненими, активними і пасивними.

Психолог обговорює з підлітками наступні питання:

- Ви знаєте, що колись хлопці і дівчата навчалися у школі не разом, а окремо? У таких школах успішність і дисципліна були кращими. А як ви вважаєте, чи доцільний такий поділ?

- Чи хотіли б ви навчатися в таких школах?

Далі ведучий пропонує учням у формі дискусії обговорити інформаційний лист «Правила спілкування з протилежною статтю»:

1. Взаємна повага.
2. Дружнє ставлення.
3. Взаємна ввічливість.
4. Відсутність насильства.
5. Захищати одне одного.
6. Не бути байдужими.
7. Допомогати один одному, підтримувати.
8. Не сваритися.
9. Не пліткувати.
10. Не ображати один одного.

4. Розминка – вправа «Мийна машина».

Мета: гармонізація психофізичних функцій.

Всі учасники групи стають у дві шеренги обличчям один до одного. Одна шеренга грає роль «машини», друга – «сушильні». Учасники, які складають

шеренгу «машина» проходять через учасників які складають шеренгу «сушильня». «Сушильня» повинна вимити «машину», дбайливо і акуратно протерти її, висушити та обійняти. Далі шеренги міняються місцям і спочатку виконують вправу.

5. Вправа «Збирання на безлюдний острів».

Ведучий ділить учасників групи на три команди так, щоб до складу кожної входили і хлопці, і дівчата. Ведучий інформує учасників, що кожна команда знаходиться на кораблі, який тоне. В них є декілька хвилин на те, щоб зібрати речі найпершої необхідності, які їм знадобляться на безлюдному острові. Всього команда може зібрати 10 речей.

Командам дається час на обговорення, в якому повинні приймати участь всі учасники. Далі кожна команда презентує свій список необхідних речей.

У кінці ведучий проводить обговорення наступних питань:

- 4) З якими труднощами ви зіткнулись при виконанні вправи?
- 5) Хто приймав більшу активність в обговоренні – хлопці чи дівчата?
- 6) Чи легко було хлопцям знайти спільну мову з дівчатами і, навпаки, дівчатам з хлопцями? Чому?

6. Рефлексія та підведення підсумків заняття.

Кожен учасник групи висловлює свої думки з приводу проведеного заняття, розповідає про свій настрій. Ведучий проводить резюмування заняття.

7. Процедура прощання.

Проведення традиційної процедури прощання.

Заняття 3

Тема: «Перше кохання».

Мета: сформувані уявлення про прояви почуття кохання, сформувані уявлення про різницю між закоханістю та коханням, розглянути особливості кохання у підлітковому віці.

Обладнання: комп'ютер, проектор, мультимедійний екран.

Необхідний матеріал: аркуші паперу формату А4, ручки.

Зміст заняття:

1. Вітання.

Проведення традиційної процедури вітання.

2. Вправа: «Освідчення у коханні».

Мета: створити позитивну атмосферу в групі, гармонізація відносин між хлопцями та дівчатами.

Кожен учасник групи по колу повинен сказати фразу «Я тебе кохаю» в одній із запропонованих варіантів інтонацій: як закохана людина, як оперний співак, як дитина, як священник, як сором'язлива людина, сміючись, як папуга, як іноземець, як репер, як велетень, як ліліпут та ін.

По закінченню вправи, учасники групи відповідають на питання:

- 7) Чи сподобалось вам освідчуватись у коханні?
- 8) Чи часто ви говорите дану фразу в житті?
- 9) Чи часто вам говорять дану фразу в житті?
- 10) Які труднощі у вас виникали при виконанні даної вправи? Чому?

3. Інформаційна частина.

У формі круглого столу ведучий проводить з учасниками групи бесіду на тему «Що таке любов?». Далі ведучий пропонує переглянути відео фрагмент з цитатами видатних людей про любов та обговорити його.

Далі ведучий пропонує підліткам обговорити тему «Перше кохання», адже кожна людина в своєму житті зустрічається з цим явищем.

Корисна інформація поєднана з мультимедійним трансляванням (опорний конспект для практичного психолога):

Багатовікові спроби дати вичерпне визначення, що ж таке кохання, тривають і досі, але чіткого формулювання так і немає. Найчастіше кожен сам визначає це для себе. Окрім кохання, існує таке явище як закоханість. Дехто вважає закоханість неглибоким, короткочасним почуттям, що не завжди справедливо. Адже закоханість – це перший крок до кохання. Інша річ, чи будуть за першим наступні кроки і чи переросте закоханість у справжнє кохання. Об'єктивний суддя у цьому випадку – час: закоханість або минає, або переростає у кохання.

Кожна людина переживає перше кохання. Перше кохання, напевно, для кожної людини означає дуже багато. Перші ніжні почуття – це перший життєвий урок для ще повністю не сформованої особистості, який вчить серйозному відношенню до конкретного представнику(-ці) протилежної статі. Саме в цей час ми вчимося проявляти увагу, турботу до дорогої нам людини, вчимося співпереживати, намагаємося поділитися з об'єктом нашого зітхання своїм душевним теплом.

Як багато всього написано про перше кохання. Як це чудово, романтично, красиво, чарівно. Але однією з найголовніших його особливостей є те, що воно назавжди залишається в нашому серці.

Для підлітків перше кохання дуже важливий етап у житті. І так як це перший досвід – в них виникають певні труднощі. У коханні одним з вирішальних моментів є освідчення коханій людині у своїх почуттях. Зробити цей крок, який веде чи до винагороди у вигляді взаємності, чи до краху всіх сподівань, не так просто. Іноді страх не знайти розуміння, отримати відмову та приректи кохання на вмирання спонукає приховувати свої почуття або виявляти їх несміливо й не завжди відверто. Але і в разі відмови не слід впадати у відчай: може бути, що ваші почуття видались коханій людині не зовсім серйозними чи у сказаних словах вона відчула вимогу або докір. А може, людина просто вас не зрозуміла, бо на той момент думала про свої проблеми чи була не в гуморі. Якщо виникла ситуація, коли важко пережити невдачу і знайти правильне

рішення, слід поговорити із близькими людьми, які все зрозуміють і допоможуть, або зі спеціалістом-психологом, який теж зможе допомогти.

Варто пам'ятати, що кохання, хай і нерозділене, – це вже щастя. Адже кохання вважається вищим ступенем людських стосунків і дається воно не просто так і не кожному. Це-своєрідний іспит. І чи зуміє людина скласти його з честю, залежить тільки від неї. А ще – це щоденна робота, і чим більше людина віддає, тим більше отримує.

Формула кохання проста: мені добре тому, що радісно тобі.

Без сумніву, кожні закохані створюють свою історію любові. Тому єдиних сценаріїв «як правильно формувати стосунки» бути не може. Але психологи дають деякі поради з цього питання:

11) Не варто поспішати, «кванити» розвиток взаємин. Нехай усе йде своїм темпом. Дозволь і собі, і другій половинці призвичаїтися до змін у житті, які відбуваються. Тримай очі та вуха відкритими, щоби помічати найменші дрібнички з того, що він говорить і робить.

12) Прислухайтесь до власних почуттів. У вас ще не дуже великий життєвий досвід. Але кожна людина наділена чудовим даром – інтуїцією. Що каже ваш внутрішній голос стосовно людини, яка поруч? Чи немає ознак, що можуть вас насторожити?

13) Зауваж, чи ставиться друга половинка до тебе з повагою, чи знайомить зі своїми друзями, чи надає достатньо інформації про себе, своє життя, минулі стосунки?

14) Будь собою, і в той же час поважай інтереси другої половинки. Не намагайся показати себе краще ніж ви є, рано чи пізно маску доведеться зняти. Також не намагайся перевиховати кохану людину, а приймай її такою, якою вона є.

15) Не соромся казати про свої почуття!

4. Розминка – вправа «Сигнал».

Мета вправи: розминка, поліпшення атмосфери в групі.

Учасники стоять по колу, досить близько і тримаються ззаду за руки. Ведучий обирає того, хто першим, легко стискаючи руку, посилає сигнал у

вигляді послідовності швидких або більш довгих стиснень руки. Сигнал передається по колу, поки не повернеться до автора. У вигляді ускладнення можна посилати кілька сигналів одночасно, в один або різні боки руху.

5. Гра «Статуя кохання».

Мета: формування навичок спілкування з протилежною статтю, формування уявлень про прояви любові.

Ведучий обирає хлопця, який виконуватиме роль «першого скульптора», та хлопця і дівчину, які будуть «статуєю». «Скульпторові» дається інструкція: «Уяви, що ти справжній скульптор, і ти повинен зліпити «статую любові». Перед тобою стоїть глина, з якої ти можеш зліпити все, що вважатиме за потрібне, вона застигне так, як ти захочеш». Після того, як «скульптор» закінчив виконання скульптури, він повинен зайняти чоловіче місце в його «скульптурі». Потім роль «скульптора» виконує дівчина – вона повинна переробити вже готову «статую кохання» на нову, після чого займає жіноче місце в своїй скульптурі. І так далі в грі приймають участь всі учасники групи, якщо хлопців або дівчат в групі менше, то вони приймають участь в грі кілька разів.

У кінці ведучий проводить обговорення наступних питань:

- З якими труднощами ви зіткнулися при виконанні вправи?
- Чи сподобалося вам бути в ролі скульптора?
- Розкажи про статую яку ти зліпив.
- Чи сподобалося вам бути в ролі учасника скульптури? Чому?

6. Рефлексія та підведення підсумків заняття.

Кожен учасник групи висловлює свої думки з приводу проведеного заняття, розповідає про свій настрій. Ведучий проводить резюмування заняття.

7. Процедура прощання.

Проведення традиційної процедури прощання.

Заняття 4

Тема: «Укладання шлюбу».

Мета: формування уявлень про майбутню сім'ю, формування позитивного ставлення до сім'ї, розширення знання розумово відсталих підлітків про особливості укладання шлюбу.

Обладнання: комп'ютер, проектор, мультимедійний екран, звукові колонки, класна дошка.

Необхідний матеріал: аркуші паперу формату А4, ручки, олівці, фломастери, крейда.

Зміст заняття:

1. Вітання.

Проведення традиційної процедури вітання.

2. Вправа: «Подаруй усмішку».

Мета: Створення атмосфери єдності, підвищення позитивного настрою, розвиток уміння виражати свій емоційний стан.

Учасники стають у коло, беруться за руки. Кожен по черзі дарує усмішку своїм сусідам ліворуч і праворуч, важливо при цьому дивитися один одному в очі.

По закінченню вправи, учасники групи відповідають на питання:

- Що ви відчували під час проведення вправи?
- Який у вас зараз настрій?

3. Мозковий штурм «Якою буде ваша майбутня сім'я?».

Мета: формування уявлень про майбутню сім'ю, формування позитивного ставлення до сім'ї.

Ведучий на дошці повинен вертикально написати слово «сім'я». Після чого – запропонувати учасникам групи на кожну літеру написаного слова підібрати слова, які можуть характеризувати ту сім'ю, яку вони бажають мати у майбутньому. Наприклад:

С – світла, сильна, скромна, сонячна, справедлива, спортивна і т.п.

І – ідеальна, індивідуальна, ініціативна, іскрометна і т.п.

М' – мила, музична, мрійлива, молода, мудра, молодіжна, модна і т.п.

Я – яскрава, ясна і т.п.

9. Інформаційна частина.

У формі круглого столу ведучий пропонує з учасниками групи обговорити такі питання:

- Що таке шлюб?
- Законний шлюб та громадянський шлюб – що це? Який формат шлюбу має перевагу?
- Чи завжди досить одного лише почуття, щоб укласти шлюб та створити сім'ю?
- Що таке готовність до шлюбу?
- Чи є причини, які не дозволяють утворювати шлюб?
- Найбільш сприятливий вік для шлюбу
- Як ви ставитесь до ранніх шлюбів?

Корисна інформація поєднана з мультимедійним трансляванням (опорний конспект для практичного психолога):

Важливим кроком в кожній сім'ї – є укладання шлюбу. Шлюб – це юридично оформлений, добровільний союз чоловіка і жінки, заснований на їхній взаємній прихильності й укладений з метою створення сім'ї, народження та виховання дітей. Таке визначення не розкриває повною мірою зміст цього поняття, а дає його лише в тих межах, у яких відносини шлюбу піддаються регламентації сімейно-правовими нормами. Певна річ, важко говорити про щасливе життя у шлюбі, коли в ньому не буде взаємним найвище людське почуття – кохання.

В юридичній літературі зустрічаються визначення, які включають основні ознаки шлюбу, наприклад: укладається в установленому порядку з дотриманням вимог законодавства, добровільний і рівноправний союз вільних жінки і чоловіка, спрямований на створення сім'ї, що породжує в них взаємні права та обов'язки.

Ознаками шлюбу є:

1) добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох з подружжя (ст. 24 Сімейного кодексу України);

2) досягнення шлюбного віку жінкою та чоловіком, що вступають у шлюб (ст. 22 Сімейного кодексу України);

3) реєстрація шлюбу у встановленому законом порядку органом визначеним Сімейним кодексом України;

4) спрямованість на утворення особистого сімейного союзу чоловіка і жінки.

До характерних ознак також можна віднести шлюбний договір, яким допомагає в період шлюбу врегульовувати відповідні майнові відносини. Шлюбному договору притаманні майже всі ознаки цивільно-правового договору.

Сімейний кодекс України не визнає шлюб, не зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану, а також церковний шлюб.

Для жінок і чоловіків шлюбний вік в Україні становить 18 років. При цьому Сімейний кодекс також установлює можливість вступу в шлюб особи, що досягла 14 років, для чого їй (йому) необхідно отримати рішення суду про надання права на шлюб, якщо судом буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Умови укладення шлюбу:

1) досягнення шлюбного віку (ст. 22 Сімейного кодексу України);

2) добровільність шлюбу (ст. 24 Сімейного кодексу України).

Перешкодами для укладення шлюбу є:

1. Перебування в іншому шлюбі. Українське сімейне законодавство не допускає багатошлюбності, тобто для укладення шлюбу необхідно або припинити шлюб, або не перебувати в шлюбі.

2. Наявність між особами, які бажають одружитися, родинних зв'язків прямої лінії споріднення. Відповідно до ст. 26 Сімейного кодексу України, не можуть перебувати в шлюбі між собою рідні брати, сестри, як повнорідні, так і неповнорідні; двоюрідні брати та сестри, а також рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

3. Не можуть перебувати в шлюбі між собою особи, пов'язані відносинами усиновлення. При цьому п. 5 ст. 26 Сімейного кодексу допускає

можливість укладення шлюбу між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною лише в разі скасування усиновлення. Щодо укладення шлюбу між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним, то право на укладення такого шлюбу може бути надане лише за рішенням суду.

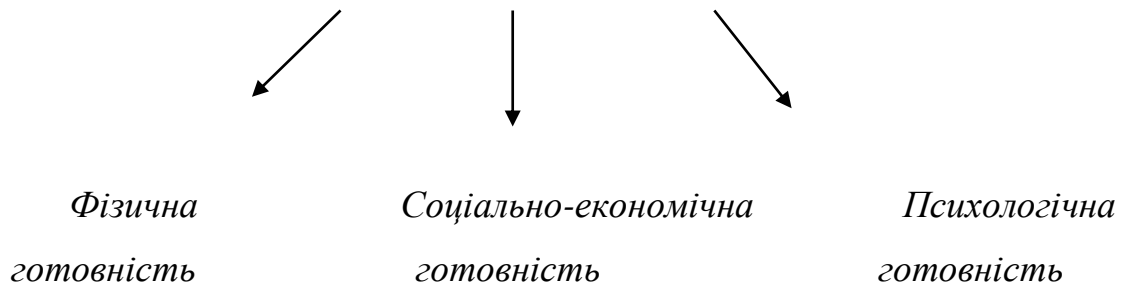
4. Недієздатність осіб (або особи), які бажають укласти шлюб. У разі укладення шлюбу з особою, яка визнана у встановленому законом порядку недієздатною, такий шлюб визнається недійсним (п. 3 ст. 39 Сімейного кодексу України). Це обумовлено тим, що, по-перше, недієздатна особа не може повністю усвідомити значення своїх дій і, відповідно, не може надати усвідомленої згоди на шлюб; а по-друге, в більшості випадків захворювання, що є підставами для визнання особи недієздатною, передаються спадково, тобто становлять загрозу для майбутніх нащадків.

Усе перераховане вище стосується законодавства та правових актів, які регламентують шлюбні відносини в Україні. Але є речі, які не можуть бути регламентовані ніякими законами. Насамперед це стосується любові й кохання між чоловіком і жінкою.

Любов є базовим, фундаментальним поняттям створення сім'ї. Коли в сім'ї все будується на любові, тоді там панують радість і щастя. Але люди розуміють це слово по-різному, звідси й виникають надлишкові очікування і вимоги один до одного.

Також, слід пам'ятати, що спроби побудувати сім'ю лише на почуттях, поклавши в основу навіть найсильнішу любов, призводять, як правило, до численних труднощів і розлучень. Без усвідомленого підходу благополучна сім'я створюється рідко. Сім'я – це будинок, який постійно вимагає утримання в належному стані, а конкретніше – спільного обговорення багатьох питань, важливих для його жителів. В основі проектування сім'ї та побудови її фундаменту, окрім любові, лежить готовність до шлюбу у обох членів пари.

Складові готовності до шлюбу:

4. Розминка – вправа «Повільні танці».

Мета вправи: розминка, поліпшення атмосфери в групі.

Ведучий обирає того хто буде виконувати роль «Танцівника» чи на початку вправи сам бере на себе дану роль. Під веселу музику «Танцівник» показує іншим учасникам групи якийсь нескладний танцювальний рух (мах рукою, мах ногою, розворот або ще щось). Інші учасники пробують повторити цей рух. Ведучий пропонує «Танцівнику» та іншим зробити це й же рух ще один або кілька разів, але тепер якомога повільніше, а потім якомога швидше. Роль «Танцівника» можуть виконувати по-черзі всі бажуючі.

5. Гра «Шукаю другу половинку».

Мета: формування уявлень про майбутніх супутника чи супутницю життя.

Ведучий роздає учасникам групи аркуші паперу, ручки, олівці, фломастери та дає наступну інструкцію:

«Сьогодні ми з вами будемо писати об'яви в незвичну газету під назвою «Шукаю другу половинку». Кожен з вас може помістити в цю газету об'яву про пошук майбутнього чоловіка чи дружини. В цьому оголошенні немає обмежень на кількість слів або розмір букв. Приймається будь-яка форма. Ви можете викласти весь список вимог до майбутнього обранця чи обраниці, увесь набір якостей, якими він чи вона повинні володіти, можете намалювати портрет людини, яку уявляєте в якості своєї другої половинки. Можете розповісти про себе. Одним словом, робіть оголошення таким, яким побажаєте».

На роботу дається 5 хвилин, після чого кожен учасник групи презентує свою об'яву.

У кінці ведучий проводить обговорення:

- Які особисті якості ваших майбутніх других половинок зустрічались у всіх об'явах?
- Які зовнішні характеристики ваших майбутніх других половинок зустрічались у всіх об'явах?
- Які із заявлених вами якостей – є найціннішими для другої половинки?
- Чиї об'яви, на вашу думку, були найбільш інформативними?

6. Рефлексія та підведення підсумків заняття.

Кожен учасник групи висловлює свої думки з приводу проведеного заняття, розповідає про свій настрій. Ведучий проводить резюмування заняття.

7. Процедура прощання.

Проведення традиційної процедури прощання.

Приклад інформаційної брошури для батьків

Поради батькам для обговорення питань статі з підлітками

«Більшість дорослих вважають, ніби почуття підлітків несерйозні і всі ці несамовиті пристрасті – лють, ненависть, збентеження, жах, безнадія, нерозділене кохання - лише гра гормонів, тренувальний забіг перед справжнім, з цього виростають. Це не вірно. У тринадцять років все серйозно, у всього гострі краї, о них можна поранитися.»

Джоанн Харріс
«Джентльмени і гравці»

Гендерна соціалізація підлітків

1. Розмовляти з підлітком на теми статі та сексуальності відверто та доступно.

4. Завжди знаходьте час на спілкування з вашими дітьми на будь-які теми.

6. Пам'ятайте, що дитина росте, розвивається, змінюється, і якщо батьки своєчасно не встигають змінити своє ставлення до неї, знайти іншу форму спілкування, то виникають конфлікти, непорозуміння та відчуженість.

8. Не бійтеся, якщо на інтимні запитання підлітка ви не в змозі відповісти. Просто скажіть, що вам необхідно проконсультуватися зі спеціалістом. Але дуже важливо потім повернутись до цього питання.

2. Перші бесіди краще починати з біологічної інформації.

Дотримуйтесь наступних вимог під час спілкування:

9. Обирайте для розмови з підлітком про статеві відносини комфортні умови, щоб нічого не вплинуло на ступінь відвертості бесіди.

3. Не варто обмежуватись лише власним поглядом, варто цікавитись і думкою підлітка.

5. Любіть своїх дітей, вірте їм, формуйте в них впевненість у собі і позитивну самооцінку.

7. Ставтесь бережливо та поважно до почуттів підлітка.

10. Дайте право підліткам на особисте життя, і поважайте це право.

Інформаційна брошура «Гендерна соціалізація підлітків» за висновками лекції «Як розмовляти з дитиною про дорослі питання» для батьків учнів 8 – 9-х класів спеціальної школи.